

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

सत्र-३ पेपर-४

पैसा आणि बँकिंग

(Money and Banking)

सत्र-४ पेपर-६

बँका आणि वित्तीय बाजारपेठा

(Banks and Financial Markets)

(शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून)

बी. ए. भाग-२ : अर्थशास्त्र

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२०

बी. ए. भाग-२ अर्थशास्त्र पेपर ४ व ६ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ८००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-63-2

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर ४१६ ००४ (महाराष्ट्र राज्य) (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लगार समिति ■

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरु,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरु,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००९

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य (डॉ.) पी. आर. शेवाळे

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र ■

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. डी. सी. तळुले
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बबनराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बालासो यांदुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- प्राचार्य डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँण्ड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँण्ड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँण्ड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंगडन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहालकर
सागर, २१०३/७४८, ई वॉर्ड, रुकमीनीनगर, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाने जून २०१९ पासून बी.ए.भाग-२ अर्थशास्त्र विषयाचा अभ्यासक्रम सत्रपद्धतीनुसार व सुधारित स्वरूपात लागू केला आहे. त्यानुसार दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी ‘अर्थशास्त्र’ विषयाचा दोन्ही सत्रांचा अभ्यासक्रम विचारात घेवून सदरच्या पुस्तकातील स्वयं अध्ययन साहित्य अनुभवी प्राध्यापकांकडून लेखन करून तयार करण्यात आले आहे. जून २०१९ पासून या वर्गासाठी तयार केलेल्या ‘पैसा आणि बँकिंग’ सत्र ३ साठी तसेच ‘बँका आणि वित्तीय बाजारपेठा सत्र ४ साठी या पुस्तकांत विद्यार्थ्यांना समजेल, उमजेल अशा भाषेत लिखाण करण्यात आले आहे.

‘पैसा आणि बँकिंग’ या सेमिस्टर-३ साठीच्या अभ्यासक्रमात बँक व्यवसायाची ओळख, प्रात्यक्षिक बँकिंग, भारतीय रिझर्व्ह बँक, भारतातील बँकिंग व्यवहार या घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. सत्र ४ साठी तयार केलेल्या अभ्यासक्रमात भारतीय वित्त प्रणाली, भारतीय वित्तीय संस्था, बँकिंग सुधारणा, ई-बँकिंग सेवा या घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या पुस्तकाची एकूण ८ घटकांमध्ये विभागणी करून मांडणी केली आहे. सर्व विद्यार्थी व शिक्षकांना सदरचे पुस्तक मार्गदर्शक ठरेल, असा आम्हास विश्वास वाटतो.

सदरहू पुस्तकाच्या लिखानाचे काम शिवाजी विद्यापीठ कक्षेतील विविध मान्यवर प्राध्यापकांनी वेळेत पूर्ण केल्याबद्दल, संपादक मंडळ त्यांचे आभारी आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यासाठी शिवाजी विद्यापीठ व दूरशिक्षण विभागातील प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल संपादक मंडळ त्यांचे मनापासून आभार मानत आहे.

■ संपादक ■

डॉ. काशिनाथ रामचंद्र तनंगे
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान
महाविद्यालय, गडहिंगलज

प्रा. डॉ. अनिल कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज (स्वायत्त),
सातारा.

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

पैसा आणि बँकिंग
बँका आणि वित्तीय बाजारपेठा

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-३ : पेपर-४	
प्रा. डॉ. धनाजी बा. इंगवले एम. एच. शिंदे आर्ट्स ॲण्ड कॉर्मर्स कॉलेज, तिसंगी	१, २
प्रा. डॉ. गणपत गोपाळ गायकवाड शिवराज महाविद्यालय, गडहिंगलज	३
प्रा. डॉ. आण्णा काका पाटील स. गा. म. कॉलेज (स्वायत्त), कराड	४
सत्र-४ : पेपर-६	
प्रा. कैलास सुनिल पाटील विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर	१
डॉ. सोमनाथ विष्णु काळे विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर	२
डॉ. अनिल सत्रे एम. पी. पाटील महाविद्यालय, बोरगाव, ता. वाळवा, जि. सांगली	३
प्रा. डॉ. एस. एस. पाटील कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वडूज, जि. सातारा	४

■ संपादक ■

डॉ. काशिनाथ रामचंद्र तनंगे
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान
महाविद्यालय, गडहिंगलज

प्रा. डॉ. अनिल कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज (स्वायत्त),
सातारा.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
	पेपर-४ : सेमिस्टर-३ पैसा आणि बँकिंग	
१.	बँक व्यवसायाची ओळख	१
२.	प्रात्यक्षिक बँकिंग	२४
३.	भारतीय रिझर्व्ह बँक	४८
४.	भारतातील बँकिंग व्यवहार	६१
	पेपर-६ : सेमिस्टर-४ बँका आणि वित्तीय बाजारपेठा	
१.	भारतीय वित्तीय प्रणाली	८९
२.	भारतीय वित्तीय संस्था	१११
३.	बँकिंग सुधारणा	१३३
४.	ई-बँकिंग सेवा	१४८

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. विद्यार्थ्यांकदून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे ‘अभ्यास साधन’ (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१९-२० पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्याससाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

घटक - १

बँक व्यवसायाची ओळख

(Introduction to Banking)

१.१ उद्दिष्टे

१.३ प्रस्तावना

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ व्यापारी बँकाचा अर्थ आणि कार्य

१.२.२ बँक व्यवसायाची तत्त्वे व बँकांचे गुंतवणूक धोरण

१.२.३ बँकांचा ताळेबंद

१.२.४ व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीची प्रक्रिया व मर्यादा

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक शब्द

१.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

१.७ क्षेत्रीय कार्य

१.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१.२ उद्दिष्टे

- ❖ भारतातील व्यापारी बँकांची व्याख्या व कार्ये स्पष्ट करता येईल.
- ❖ व्यापारी बँकांचे प्रकार समजावून घेता येतील.
- ❖ व्यापारी बँकांचा ताळेबंद व गुंतवणूक धोरण याविषयी माहिती होईल.
- ❖ बँकांची प्रक्रिया व मर्यादा स्पष्ट करता येईल.

१.३ प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात व्यापारी बँकांचे महत्त्व असून, १९९१ नंतर भारताने खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण स्वीकारल्यानंतर देशात व्यापारी बँकांच्या कार्यात वाढव झाली आहे.

या घटकात आपण प्रामुख्याने व्यापारी बँकांचा अर्थ व व्याख्या, व्यापारी बँकांचे प्रकार, बँकांचा ताळेबंदव गुंतवणूक धोरण आणि पतनिर्मितीची प्रक्रिया व मर्यादा इत्यादी घटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

१.२ विषय विवेचन

आधुनिक काळात प्रत्येक देशाच्या आर्थिक विकासात व्यापारी बँकांचे कार्य महत्वपूर्ण आहे; तर व्यापारी बँकांचा या अर्थव्यवस्थेचे विकासाचे एक साधन म्हणूनच कार्यरत असतात. एखाद्या व्यक्तीच्या शरीरात रक्तवाहिन्यांना जे महत्व आहे तेच महत्व व्यापारी बँकांना अर्थव्यवस्थेत आहे.

व्यापारी बँका ग्राहकांकडून ठेवी स्वीकारून त्या अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांना कर्जे देत असतात. त्यातूनच देशातील भांडवल निर्मिती बँकांमार्फत होत असते. त्याचप्रमाणे बँका पतनिर्मिती (पतमुद्रा) निर्माण करण्याचे कार्य करतात. त्यामुळेच बँकिंग व्यवसायाला देशाच्या आर्थिक विकासाचा पाया म्हणून ओळखले जाते.

१.२.१ बँकांचा अर्थ व कार्ये

आधुनिक काळात, अर्थव्यवस्थेमध्ये बँकांच्या कार्याना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. तरीही बँकिंग व्यवहार हे अत्यंत पुरातन काळापासून होत आलेले आहेत असे दिसून येते. पंतु त्यावेळची बँकिंग प्रणाली ही सध्याच्या काळासारखी विकसित झाल्याचे दिसून येत नाही. आधुनिक बँकिंग प्रणाली मध्ययुगामध्ये विकसित झाल्याचे दिसून येते.

ठेवी स्वीकारणे व त्या ठेवीतून गरजू लोकांना कर्ज देणे या व्यवहाराची सुरुवात सर्वात प्रथम इटलीत झाल्याचे दिसते. इटलीमधील सोनार ज्या बाकांचा उपयोग व्यवहार करण्यासाठी करत, त्या बाकांना 'बँको' (Banko) असे म्हणत असत. त्यावरूनच बँक (Bank) हा शब्द रुढ झाला.

बँकिंग क्षेत्रात व अर्थशास्त्रात बँक या शब्दाच्या अनेक व्याख्या वेगवेगळ्या दृष्टिकोणातून करण्यात आलेल्या आहेत. त्यापैकी काही महत्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

❖ प्रा. शेअर्स (Prof. Sayers) : “ज्या व्यक्ती किंवा संस्थेच्या कर्जाना इतर व्यक्तीच्या कर्जाच्या परतफेडीच्या व्यवहारात मोरुचा प्रमाणात मान्यता मिळते, अशी संस्था म्हणजे बँक होय.”

❖ क्राऊथर (Crowther) : ‘बँक अशी एक संस्था आहे जी लोकांकडून त्यांच्या उत्पन्नापैकी शिल्लक राहिलेली रक्कम किंवा जी त्यांना बचत करावयाची आहे. बचती म्हणून गोळा करते आणि ज्यांना गरज आहे त्यांना ती रक्कम कर्जाऊ म्हणून दिली जाते.

❖ प्रो. किनले (Prof. Kinley) : “बँक ही अशी संस्था आहे जी गरजू लोकांना सुरक्षिततेचा विचार करून रकमा कर्जाऊ देते व जिच्याजवळ लोक आपल्या सध्या उपयोगी नसलेली मुद्रा विश्वासाने जमा ठेवतात.”

❖ भारतीय बँकिंग कायदा-१९४९ : ‘कर्जे देण्यासाठी किंवा गुंतवणूक करण्यासाठी लोकांकडून पैशाच्या ठेवी स्वीकारणे आणि त्या ठेवीची मागणी करताच किंवा अन्यथा शोधन करणे किंवा त्या ठेवी, चेक, ड्राफ्ट किंवा इतर मार्गानी ठेवीदारांना किंवा त्यांच्या आदेशानुसार इतरांना परत करणे इत्यादी कार्ये करणाऱ्या संस्थेला बँक असे म्हणतात.

१.२.१ बँकेची कार्ये

प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत विविध प्रकारच्या बँका कार्य करताना आढळतात. तसेच त्यांचे वर्गीकरण, त्यांची कार्ये, रचना व मालकी, संघटन या आधारावर केले जाते.

भारतात बँका, बँकिंग कंपनी कायद्यानुसार स्थापन होतात. बँक व्यवसायात ठेवी व कार्ये यांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. त्याची माहिती पुढीलप्रमाणे :

व्यापारी बँकांची कार्ये

(अ) प्राथमिक कार्ये	(ब) दुयम कार्ये	(क) उपयुक्ततेची कार्ये
■	■	■
१. ठेवी स्वीकारणे	१. प्रातिनिधीक कार्ये	१. आधुनिक सेवा कार्ये
२. कर्जे देणे	२. संलग्न कार्ये	
३. पतपैशाची निर्मिती		

(अ) व्यापारी बँकांची प्राथमिक/मूलभूत कार्ये

व्यापारी बँकाचे ठेवी स्वीकारणे व कर्जे देणे हे प्राथमिक स्वरूपाचे कार्य असते.

१. ठेवी स्वीकारणे : बँका आपल्या खातेदाराकडून ठेवी स्वीकारतात. त्या पुढीलप्रमाणे -

i) चालू खाते (Current Account) (चालू ठेवी) : व्यापारी बँकेत मागताक्षणी परत करण्याच्या अटीवर ज्या ठेवी स्वीकारल्या जातात त्यांना चालू ठेवी असे म्हणतात. चालू खात्यावरील रक्कम कितीही वेळा भरता येते व काढता येते. या खात्यावरील पैसा बँकाना गुंतवणुकीसाठी फारसा वापरता येत नाही. त्यामुळे या ठेवीवर बँका शक्यतो कर्ज देत नाहीत.

व्यापारी, उद्योगपती, व्यावसायिक, कारखानदार यांना दैनंदिन आर्थिक व्यवहार मोठ्या प्रमाणावर करावे लागतात. त्यांना या खात्यावर अधिकर्ष सवलत मिळते.

ii) बचत ठेव खाते (Saving Deposit Account) : समाजातील अन्य व मध्यम गटातील वर्गाला (पगारदार, नोकर, कर्मचारी, लहान व्यापारी, विद्यार्थी, गृहिणी इ.) बचतीची सवय लागावी या उद्देशाने हे खाते चालविले जाते. या खात्यावर कितीही वेळा पैसे भरता येतात. परंतु आठवड्यातून फक्त दोन वेळा पैसे काढता येतात. सध्या या खात्यावर ३.५ टक्के ते ४.५ टक्के व्याज बँका देत आहेत.

iii) मुदत ठेव खाते (Fixed Deposit Account) : ज्या ठेवी ठरावीक कालावधीसाठी ठेवण्यात येताव तो कालावधी संपेपर्यंत त्या ठेवीमधून पैसे काढता येत नाहीत अशा ठेवी म्हणजे मुदत ठेवी हे या ठेवीचा कालावधी ३ महिने ते १० वर्षे मुदतीपर्यंत असतो. मुदतपूर्व ठेव परत घेतल्यास व्याजदर कमी केला जातो. या ठेवीवर साधारणतः ०७ ते १०% दराने व्याज दिले जाते.

iv) आवर्ती ठेव खाते (Recurring Account) : या ठेवींना पुनरावर्ती ठेवी असेही म्हटले जाते. आवर्ती ठेवीचा मुख्य उद्देश लोकांना नियमितपणे बचत करण्यास प्रोत्साहन देण्याचा आहे. या ठेवीचा कालावधी १ वर्षे ते १० वर्षांपर्यंतचा असतो.

आवर्ती ठेब योजनेत बचत ठेवी व मुदत ठेवी याचा सुवर्णमध्य साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. या ठेवीकरील व्याज बचत खात्यापेक्षा जास्त पण मुदत ठेवीपेक्षा कमी असते.

२. कर्ज देणे (Lending Money) : बँका प्रामुख्याने व्यापारी तत्त्वावर चालविल्या जातात. नफा कमविणे हे त्यांचे उद्दिष्ट असते. बँका नफा मिळविण्यासाठी कर्जे देतात.

व्यापारी बँका आपल्या ग्राहकांना पृढीलप्रमाणे कर्जे देतात.

i) कर्जे (Loans) : समाजातील विविध घटकांची (व्यापारी, कारखानदार, शेतकरी इतर) पैशांची गरज पूर्ण करण्यासाठी बँका योग्य तारणावर किंवा विनातारण विशिष्ट मुदतीसाठी कर्ज पुरवठा करीत असतात. या कर्जाची रक्कम रोखीने किंवा खात्यावर (कर्जदाराच्या) जमा केली जाते.

ii) रोख कर्जे (Cash Credits) : रोख कर्ज, व्यापार्यांच्या त्यांच्या पतीवर दिले जाते. जेवढे कर्ज मंजूर झाले असेल तेवढी रक्कम कर्जदाराच्या खात्यावर जमा केली जाते.

iii) अधिकर्ष सवलत (Overdraft Facilities) : चालू खातेदारास त्याच्या खात्यात जमा असलेल्या रकमेपेक्षा काही विशिष्ट मर्यादिपर्यंत जादाची रक्कम काढण्यास बँक जी परवानगी देते त्यालाच अधिकर्ष सवलत म्हणतात. यामध्ये कर्जदाराने जेवढी रक्कम वापरलेली आहे तेवढ्या रकमेवरच व्याजाची आकारणी केली जाते.

iv) हुंड्या वटविणे (Discounting of Bills) : व्यापाच्यांचा हुंडी व चचनचिक्क्या वरवून कर्ज मिळविणे हा नेहमीचा मार्ग असतो. हे कर्ज अल्पकालीन स्वरूपाचे असते.

हुंडी वटवून पैसे देणे म्हणजे (खरेदीदाराने विक्रेत्याला विशिष्ट मुदतीनंतर ठरावीक रक्कम देण्याचा केलेला करार) भविष्यकाळात परत केली जाणारी रक्कम व तिच्या आधारावर दिल्लेले कर्ज होय.

३. पतपैशाची निर्मिती : व्यापारी बँकांचे सध्या पतनिर्मिती करणे हे सर्वाधिक महत्वाचे कार्य मानले जाते. पतनिर्मितीमुळे देशातील गरजू लोकांना कर्जपुरवठ्याच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त निधी पुरविला जातो.

(ब) दुय्यम कार्ये :

व्यापारी बँका प्राथमिक स्वरूपाच्या कार्याव्यतिरिक्त दुय्यम स्वरूपाची कामेदेखील करतात. ती पुढीलप्रमाणे :-

१. ग्राहकाचा प्रतिनिधी/मध्यस्थ म्हणून कार्य

i) धनादेशाचे (चेक) पैसे जमा करणे व देणे : ग्राहकांना किंवा खातेदारांना इतरांचे देणे असते; त्यासाठी तो धनादेश देतो. या धनादेशाचे पैसे देण्याचे काम बँकेला करावे लागते.

ii) हुंड्या व वचन चिन्हाचे पैसे देणे : व्यवसायातील अनेक व्यवहार हे उधारीवर असतात. हुंडी व वचनचिन्हांचे खरेदीदाराने विक्रेत्यास दिली तर विक्रेत्याने बँकेत वटविण्यासाठी बँकेत दाखल केल्या तर त्याचे पैसे देण्याची जबाबदारी बँकेवर असते.

iii) ग्राहकांच्या स्थायी आदेशाचे पालन करणे : ग्राहक बँकेला लेखी आदेश (Standing Investment) देऊन विविध कामाची जबाबदारी बँकेवर सोपवितात. यामध्ये बँकेला कोणत्या कामाबदल कोठे व केव्हा रक्कम भरावयाची याबद्दलच्या लेखी सूचना दिलेल्या असतात. उदा. विम्याचे हप्ते, वीज बील भरणे, लॉकरचे भाडे भरणे, मुलांची फी भरणे इत्यादी.

iv) विश्वस्त म्हणून काम करणे : सध्या व्यापारी बँकांनी आपल्या ग्राहकांचा विश्वस्त म्हणून कार्य करणे सुरु केले आहे. यासाठी बँका आपल्या ग्राहकांकडून मोबदला घेत असतात.

बँका विश्वस्त म्हणून खालील कामे करतात.

- ❖ संपत्ती सांभाळणे.
- ❖ मृत्यूपत्र व्यवस्थापक किंवा प्रशासक म्हणून कार्य करणे.
- ❖ मुख्यत्वार म्हणून कार्य करणे.

विशिष्ट परिस्थितीत एखादी व्यक्ती आपले अधिकार, आपल्यातर्फे काम करण्यासाठी दुसऱ्या व्यक्तीस देत असेल तर त्याला मुख्यत्वार पत्र असे म्हणतात. बँका संबंधीत व्यक्तीतर्फे मुख्यत्वार पत्रातर्फे कार्ये करतात.

v) पैसे पाठविण्याची सोय करणे : ग्राहकांचे पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविण्याचे कार्य बँका करतात. त्यासाठी खालील अनेक पर्याय उपलब्ध आहेत.

❖ बँक ड्राफ्ट (डिमांड ड्राफ्ट) : ज्यावेळेला एका ग्राहकाला, दुसऱ्या गावी, दुसऱ्या व्यक्तीला पैसे पाठवायचे असतात अशा वेळी बँक ड्राफ्टच्या सुविधेने पैसे पाठविता येतात.

- ❖ मेल ट्रान्सफर (Mail Transfer) : यामध्ये ग्राहकाचे पैसे पाठविण्याचा आदेश एक बँक दुसऱ्या बँकेला पोस्टाने देते. त्यामुळे या पद्धतीला मेल ट्रान्सफर म्हणतात.

- ❖ तारेने पैसे ट्रान्सफर (Telegraphic Transfer) : यामध्ये वरीलप्रमाणेच एक बँक दुसऱ्या बँकेला पैसे पाठविण्याचा आदेश तारेने देते.

- ❖ कोअर बँकिंग (Core Banking) : यामध्ये इंटरनेटच्या माध्यमातून एकाच बँकेच्या विविध शाखा एकमेकांना जोडल्या जातात. त्यामुळे एका शाखेत पैसे भरून दुसऱ्या शाखेत संबंधिताच्या खात्यावर पैसे जमा करत येतात.

- ❖ आयकर भरणे, रेल्वे, विश्रांती ग्रहे यामध्ये राखीव जागा मिळवून देणे.

vi) प्रतिभूतीची खरेदी-विक्री करणे (शेअर्स) : शेअर बाजारातील भाग, कर्जरोखे व रोख्याच्या खरेदी-विक्रीसाठी बँका अभिव्यक्ती म्हणून कामे करीत असतात.

vii) ग्राहकांची प्रतिनिधी म्हणून कार्य करते : अनेक वेळा ग्राहक बँकांना आपला प्रतिनिधी म्हणून नेमतात. उदा. संपत्ती कर भरणे, परदेश प्रवास परवाना मिळविणे, आयात-निर्यात कर भरणे.

३. उपयुक्ततेची कार्ये / सर्वसाधारण सेवा कार्ये / आधुनिक ग्राहक सेवा कार्ये

i) सुरक्षित खणाची सुविधा (Safe Custody) : ग्राहकांना त्यांच्या मौल्यवान वस्तू (दागिने, हिरे, कागदपत्रे) बँकेत सुरक्षित खणात (लॉकर) ठेवण्याची सोय बँका करतात.

ii) परदेशी विनिमयाची देवाणघेवाण : देशातील विदेशी विनिमयाचे अधिकार प्रामुख्याने रिझर्व्ह बँकेला आहेत. सध्या व्यापारी बँकासुद्धा विदेशी व्यापाराला सक्रीयपणे मदत करीत असल्याचे दिसते.

iii) प्रवासी चेक देणे : प्रवासात ग्राहकांना पैशाची गरज भागविण्यासाठी बँकेमार्फत प्रवासी चेकची सुविधा दिली जाते.

iv) विविध प्रकारची आकडेवारी गोळा करणे : बँका विविध क्षेत्राशी संबंधित असल्याने त्या विविध क्षेत्रातील महत्वाची माहिती गोळा करून प्रसिद्ध करतात.

v) भाग हमीपत्र देणे : बँका ग्राहक किंवा खातेदाराबद्दल हमी देण्याचे कार्य करतात.

vi) भाग विमेकरी म्हणून कार्य करणे/भाग हमी कार्ये (Underwriting of Securities) : नवीन कंपन्यांना सुरुवातीच्या काळात भागांची (शेर्स) विक्री करण्यात अडचणी येतात. त्यापैकी बँका नवीन कंपन्यांना भांडवल मिळवून देण्यासाठी भाग विमेकरी म्हणून कार्य करतात.

(क) उपयुक्ततेचे कार्ये / आधुनिक ग्राहक सेवा :

व्यापारी बँका वरीलप्रमाणे प्राथमिक व दुय्यम कार्ये करण्याबाबोबरच खालीलप्रमाणे उपयुक्ततेचे किंवा आधुनिक कार्येही करतात.

- i) ए.टी.एम. किंवा डेबीट कार्ड : ग्राहकाला आपल्या खात्यावरील रक्कम काढता यावी यासाठी ए.टी.एम. (Automated Teller Machine) : द्वारे बँका ग्राहकांना सुविधा देत असते.
 - ii) क्रेडिट कार्ड सुविधा : क्रेडिट कार्ड द्वारे एका विशिष्ट मर्यादिपर्यंत ग्राहकांना वैयक्तिक कर्ज म्हणून बँकेची रक्कम वापरण्यास देते.
 - iii) नेट बँकिंग सेवा / इंटरनेट बँकिंग : बँक आपल्या ग्राहकांना इंटरनेट बँक सेवा पुरवितात.
 - iv) मोबाईल बँकिंग : आधुनिक काळात मोबाईल हा बँकेची शाखा व बँक अकाउंट म्हणून कार्ये करत आहे. उदा. BHIM, Paytm, Google Pay इत्यादी मोबाईल ॲप.
 - v) बँक अश्युरन्स (Bank assurance) : बँक विमा कंपन्यांच्या सहयोगाने विमा योजनांचा लाभ ग्राहकांना मिळवून देतात. बँका विमा उत्पादनांची विक्री करतात.
 - vi) एस.एम.एस. सेवा (SMS service) : ग्राहकांना तत्पर सेवा देण्यासाठी बँका आपल्या ग्राहकांना मोबाईलवर एस.एम.एस.द्वारे सेवा पुरवितात.
 - vii) ई-स्टेटमेंट : बँका आपल्या ग्राहकांना त्यांच्या खात्यावरील व्यवहाराचे ई-स्टेटमेंट ई-मेलवर पाठवतात.
 - viii) ई-कॉमर्स व्यवहार : बँका ग्राहकांना ऑनलाईन शॉपिंगसाठी ई-कॉमर्स सुविधा पुरवितात.
 - ix) फंड ट्रान्सफर (इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने स्थानांतर) : आधुनिक काळात व्यापारी बँका आपल्या ग्राहकांना फंड ट्रान्सफरची सेवा (NEFT, RTGS, IMPS) नाममात्र शुल्कात पुरवितात.
- ❖ राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण – (National Electronic Fund Transfer - NEFT) : रिझर्व बँक ऑफ इंडियाने १९९४ मध्ये स्थापन केलेल्या श्री. सराफ समितीने या पद्धतीची शिफारस केली. ही प्रणाली १९९६ ला सुरू करण्यात आली. यालाच नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंडस् ट्रान्सटर सिस्टिम (NEFT - नेफ्ट) असे म्हटले जाते.
- यांचे प्रमुख प्रकार :
- i) ग्राहक हस्तांतरण व धनादेश
 - ii) वित्तीय संस्था हस्तांतरण
 - iii) प्रवासी धनादेश
 - iv) वित्तीय व्यापार
 - v) प्रतिभूती (शेअर्स)
 - vi) सहाय्यक प्रणाली संदेश

❖ आर.टी.जी.एस. (RTGS) : आधुनिक काळात बँका-बँकांमधील निधीची देवाण-घेवाण करण्याची प्रक्रिया आर.टी.जी.एस. माध्यमातून केली जाते. या पद्धतीमध्ये देणे-घेणे प्रत्येक क्षणाला (Real Time) व ते देखील वैयक्तिक पातळीवर (Gross) पूर्ण केली जातात. ही पद्धती २००४ ला सुरु झाली.

१.२.१ बँकांचे प्रकार

व्यापारी बँकांचे संघटनाच्या स्वरूपानुसार विविध प्रकार पडतात. ते पृष्ठीलप्रमाणे –

१. व्यापारी बँक (Commercial Bank) : या बँका लोकांकडून ठेवी स्वीकारतात व त्यांना कर्जपुरवठा करतात. व्यापारी बँका या प्रामुख्याने सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खाजगी क्षेत्रातील बँका, विदेशी बँका व सहकारी बँका या आहेत.

या बँकानी देशाच्या आर्थिक व औद्योगिक विकासाध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

२. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका (Public Sector Banks) किंवा

राष्ट्रीयीकृत (सरकारी) क्षेत्रातील बँका (Nationalised Banks)

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका म्हणजे ज्या बँकेचे बहुतांश भांडवल सहकाराच्या मालकीचे असते व उर्वरित भांडवल जनतेकडून किंवा संस्थांकडून त्यांना खुल्या भागात विक्री करून गोळा केलेले असते. त्या बँकेला सार्वजनिक क्षेत्रातील बँक असे म्हणतात. या बँकांवर सहकाराचे वर्चस्व, व्यवस्थापन असते.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची उद्दिष्टे

- i) आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण टाळणे.
 - ii) अर्थव्यवस्थेतील प्राधान्य क्षेत्रातील उद्योगांना प्राधान्य देणे.
 - iii) समाजवादी समाजरचना अंमलात आणणे.
 - iv) रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
 - v) खाजगी क्षेत्रातील स्वार्थी व सदोष व्यवस्थापनेला पायबंद घालणे.
 - vi) ग्रामीण भागात शाखाविस्तार करून प्रादेशिक संतुलन प्रस्थापित करते.
 - vii) ग्रामीण भागातील जनतेला बँकिंगच्या सोयी व सेवा उपलब्ध करून देणे.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची उद्दिष्टे

- i) या बँकांची मालकी व व्यवस्थापन सरकारचे असते.
 - ii) देशातील (अग्रक्रम) प्राथमिक क्षेत्राला प्राधान्य देते.
 - iii) खाजगी क्षेत्रातील अनिष्ट प्रकारांना आळा घालणे.

- iv) या क्षेत्रातील बँकांचा मुख्य उद्देश नफा मिळविणे हा नसून सामाजिक हिताचा विकास करणे हा असतो.
 - v) समतोल विकासाला पोषक वातावरण देशात निर्माण करणे.
 - vi) आर्थिक विषमतेला आळा घातला जातो.

सध्या स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI) व तिच्या सात संलग्न बँका अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका अर्थव्यवस्थेत बजावत आहेत. ही बँक देशातील बँकिंग क्षेत्रातील सर्वात मोठी बँक आहे. ही रिझर्व्ह बँकेचा अभिकर्ता म्हणून काम करीत असते.

सन १९६९ साली राष्ट्रीयीकरण व १९८० साली राष्ट्रीयीकरण झालेल्या बँका एकूण २७ कार्यरत आहेत. तर मार्च २०१७ पर्यंत या बँकांच्या ८६५४५ शाखा कार्यरत होत्या.

३. खाजगी बँका (Private Banks)

खाजगी बँका प्रामळ्याने खाजगी क्षेत्रात कार्य करतात. या बँकांमध्ये भारतातील खाजगी बँक विदेशी खाजगी बँका यांचा समावेश होता. यांचे तीन प्रकार पडतात. (अ) जुन्या खाजगी बँका, (ब) नवीन खाजगी बँका, (क) स्थानिक क्षेत्र बँका.

(अ) जन्या खाजगी बँका (Old Private Banks)

देशातील बहुतेक बँक व्यवसाय हा प्रामुख्याने खाजगी क्षेत्रात होता. परंतु १९६९ व १९८० च्या राष्ट्रीयीकरणामुळे देशातील ९४% बँक व्यवसाय सार्वजनिक क्षेत्रात केंद्रित झाला. सन १९६९ नंतर (१९९१ च्या नवीन अर्थिक धोरणापर्यंत) नव्याने खाजगी बँकांना परवानगी दिली नाही. या प्रकारातील प्रमुख बँक “वैश्य बँक लिमिटेड” अशी आहे. सध्या या २२ आहेत

(ब) नवीन खाजगी बँका (New Private Banks)

१९९१ च्या नवीन आर्थिक धेरणानंतर १९९३ मध्ये नवीन खाजगी बँक सुरु करण्याविषयी नियम जाहीर झाल्याने १० नवीन खाजगी बँका स्थापन झाल्या. उदाहरणार्थ, यु.टी.आय. (UTI) बँक लिमिटेड, आय.सी.आय.सी.आय. (ICICI) बँक लिमिटेड व एच.डी.एफ.सी. (HDFC) बँक लिमिटेड इत्यादी. सध्या नवीन खाजगी क्षेत्रात एकण आठ बँका कार्यरत आहेत.

खाजगी क्षेत्रातील बँकांचे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील स्थान अत्यंत नगण्य आहे. त्यांनी ग्रामीण भागातील पतपुरवठ्यामधील हिस्सा वाढविणे गरजेचे आहे.

(क) स्थानिक क्षेत्रीय बँका (Local Area Banks)

खाजगी क्षेत्रात ग्रामीण व अर्धग्रामीण भागातील बचतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी व कर्जपुरवठाचासाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने २४ ऑगस्ट १९९६ रोजी स्थानिक क्षेत्र बँकाच्या स्थापनेबाबत मार्गदर्शक तत्वे प्रसिद्ध केली. १९९९ पर्यंत ०८ स्थानिक क्षेत्रीय बँकाना परवाना दिला. त्यापैकी सध्या ४ स्थानिक क्षेत्रीय बँका कार्यरत आहेत.

३. विदेशी/परदेशी बँका (Foreign Banks)

विदेशी किंवा परदेशी किंवा परकीय बँक म्हणजे अशी बँक की जिची नोंदणी परदेशात झालेली आहेत. तसेच ज्या बँकेचे मुख्य कार्यालय परदेशात असून तिच्या शाखांद्वारे दुसऱ्या देशात बँकिंग कार्य करणारी बँक म्हणजे परदेशी बँक होय.

या बँका सुरुवातीच्या काळात विदेशी व्यापारात मदत करीत असल्यामुळे त्यांना विदेशी विनियम बँक (Foreign Exchange Bank) म्हणून ओळखली जात होती.

या बँकांना कोणत्याही देशातील आपला व्यवसाय सुरु करण्यासाठी त्या देशाच्या मध्यवर्ती बँकेची परवानगी घ्यावी लागते. केंद्रिय बँक किंवा मध्यवर्ती बँका या विदेशी बँकांना परवानगी देताना या बँकांनी व्यापारी बँकेबरोबरच बँकिंग व्यवसाय करावा व विदेशी व्यवहारात प्रोत्साहन मिळून विविध देशांशी संबंध सुधारतील हा उद्देश ठेवतात.

१९९१ नंतर आर्थिक सुधारणाच्या कार्यक्रमांतर्गत विदेशी बँकांचेही अर्थव्यवस्थेमधील महत्त्व अधोरोखित करण्यात आले. त्या अनुषंगाने १९९३ मध्ये बँक व्यवसायावरील नियंत्रणे शिथिल झाल्यानंतर अनेक परदेशी बँकांनी भारतात शाखा उघडून आपला व्यवसाय सुरु केला.

भारतात ३४ विदेशी बँका ३२५ शाखांसह कार्यरत आहेत तर सध्या देशात ४४ विदेशी बँका कार्यरत आहेत.

४. सहकारी बँका (Co-operative Banks)

सध्या देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, विकासाच्या कार्यक्रमात सहकारी तत्वाला फार मोठ्या प्रमाणात महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. सहकारी चळवळीमध्ये आर्थिक, सामाजिक विकासाचा लाभ समाजातील लहानातल्या लहान घटकापर्यंत विकेंद्रिकरणाच्या साहाय्याने पोहोचविण्याचे सामर्थ्य आहे.

“सहकारी बँक म्हणजे, जी बँक सहकारी तत्वावर स्थापन करण्यात आलेली असून जिचा कारभार सभासदांकडून लोकशाही तत्वानुसार चालविला जातो त्या बँकेला सहकारी बँक असे म्हणतात.”

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्ती समानतेच्या तत्वावर एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात. सहकारी बँका या एक व्यक्ती एक मत, लोकशाही तत्वानुसार, सामुहिक हिताची पूर्तता करण्यासाठी स्थापन केल्या.

या बँका ग्रामीण व शहरी भागात सहकारी तत्वावर बँका स्थापन केल्या जातात. सहकारी बँकांमुळे ग्रामीण भागात बचतीची सवय लागली व त्यातून ग्रामीण भागात कर्जपुरवठा करण्यात आला.

सध्याच्या काळात सहकारी बँका व्यापारी बँकांप्रमाणेच विविध प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देत आहेत.

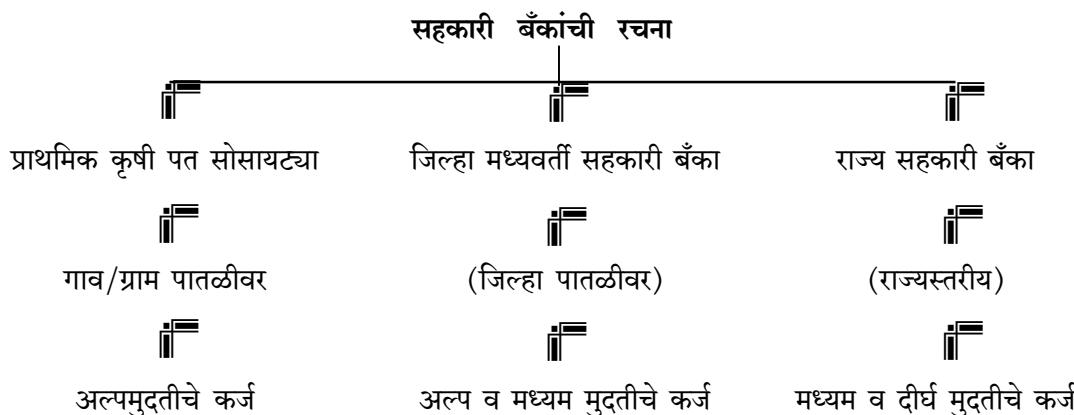
सध्या रिझर्व्ह बँक सहकारी क्षेत्राचा विकास व स्थैर्यासाठी विशेष प्रयत्न करीत आहे. सहकारी बँकेकडून अल्प मुदतीचा, मध्यम मुदतीचा व दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा केला जातो.

सहकारी बँका प्रामुख्याने शेती व शेतीवर आधारित व्यवसायासाठी ग्रामीण भागात पतपुरवठा करतात.

या बँका आपल्या सभासदांबरोबरच सामान्य लोकांना बँकिंग सेवा देण्याचे कार्य करत असतात.

भारतातील सहकारी बँकांची रचना

सहकारी बँकांची रचना पुढीलप्रमाणे,

(अ) राज्य सहकारी बँका : प्रत्येक राज्यात एक राज्य सहकारी बँक ही शिखर बँक म्हणून ओळखली जाते. ही बँक जिल्हा मध्यवर्ती बँकेवर नियंत्रण ठेवते. ही बँक रिझर्व बँक व मध्यवर्ती सहकारी बँक यामधील दुवा म्हणून कार्य करते. मार्च २००७ पर्यंत या बँकांची संख्या ३१ होती. सध्या या एकूण ३३ बँकांचा आहेत.

(ब) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका : एक जिल्हासाठी एक मध्यवर्ती बँक कार्य करते. ही राज्य सहकारी बँक व प्राथमिक कृषी पत सोसायट्या यामधील दुवा असते. २००७ पर्यंत या बँकांची संख्या ३७१ होती.

(क) प्राथमिक सहकारी संस्था : ग्रामीण भागात खेड्यात या बँकांची स्थापना केली जाते. मार्च २००३ पर्यंत या बँकांची संख्या १,१२,३०९ इतकी होती.

१.२.२ बँक व्यवसायाची तत्त्वे व बँकांचे गुंतवणूक धोरण

१.२.२ (अ) बँक व्यवसायाची तत्त्वे (Principles of Banks)

व्यापारी बँकांना आपला बँकिंग व्यवसाय कार्यक्षमपणे चालविण्यासाठी व बँकांची प्रगती साध्य करण्यासाठी बँकिंग व्यवसायातील महत्त्वाच्या तत्त्वाची योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी करणे गरजेचे असते. तसेच बँकेची विश्वासार्हता निर्माण करण्यासाठी, बँकिंग व्यवसाय यशस्वी होण्यासाठी सुरक्षितता, रोखता व लाभप्रदता या तत्त्वांचा अवलंब करणे गरजेचे असते. प्रा. गिलबर्ट यांनी ‘बँकिंगची मूलतत्त्वे व इतिहास’ या

पुस्तकात रोखता व लाभता या दोन तत्त्वांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. कारण ही दोन्ही तत्त्वे परस्परविरोधी असून त्यात समन्वय घालणे अत्यंत गरजेचे असते. ही गुंतवणूक तत्त्वे पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येतील.

१. रोखता किंवा तरलतेचे तत्व (The Principles of Liquidity) : बँकेकडील मालमत्तेचे त्वारित रोख रकमेत रूपांतर होण्याची क्षमता असणे म्हणजे रोखता किंवा द्रवता किंवा तरलता होय. बँकेकडील ठेवी या कर्जवाटपासाठी वापरल्या जातात तेव्हा ठेवीदारांना ती रक्कम मागताक्षणी परत करण्यासाठी बँकांनी योग्य त्या प्रमाणात रोख पैसा जवळ बाळगणे तसेच बँकांनी त्यांच्या संपत्तीचे (रोख रक्कम, बँकेतील शिल्लक, सहकारी रोखे, कर्जरोखे, हुंद्या व स्थावर संपत्ती) रोखीत रूपांतर कमीत कमी वेळेत व नुकसान न होता करणे गरजेचे असते.

२. लाभप्रदत्तेचे तत्त्व : (Principles of Profitability)

बँकांना नफा मिळविण्यासाठी व्यावसायिक दृष्टीकोन वापरणे गरजेचे असते. बँकांना गुंतवणूक कर्जव्यवहारातून नफा मिळविण्याची क्षमता म्हणजे 'लाभप्रदता' होय. यालाच 'लाभता' किंवा नफाक्षमता तत्त्व' असेही म्हणतात. बँकांना नफा मिळविणे गरजेचे असते. कारण बँकांना विविध बाबतीत (ठेवदारांच्या ठेवीवर व्याज, कर्मचाऱ्यांचे वेतन, इमारतीचे भाडे, वीज बील, स्टेशनरी इत्यादी) खर्च करावा लागतो.

व्यापारी बँका नफा मिळविण्यासाठी प्रामुख्याने विविध प्रकारची कर्जे देतात. त्यामुळे बँकांचे उत्पन्नही वाढते. ग्राहकांच्या ठेवीदारांचा व भागधारकांचा बँकेवरील विश्वास वाढविण्यासाठी बँकेला योग्य नफा मिळविणे आवश्यक असते. यासाठी लाभता तत्त्वाचे पालन करणे गरजेचे असते.

३. सुरक्षितता तत्व (Principles of Safety)

सुरक्षितता तत्व व लाभता तत्व यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. कारण सुरक्षितता लाभप्रदतेचा एक भाग असून, बँकेने नफा मिळवितानाच लोकांच्या पैशाच्या (ठेवीच्या) सुरक्षिततेचा विचार करणे अत्यंत गरजेचे असते. त्यामुळे बँकांना कोणत्याही प्रकारची गुंतवणूक करताना सुरक्षिततेच्या तत्वाला महत्त्व देणे गरजेचे असते.

सुरक्षितता याचा अर्थ असाही होतो की, बँकेने दिलेली सर्व कर्ज सुरक्षित असली पाहिजेत. कोणत्याही प्रकारचे कर्ज देण्यापूर्वी बँकेने कर्जासाठी योग्य तारण, कर्जदाराची पत, उत्पादक स्वरूपाचे कर्जपुरवठा यांचा विचार करावा.

बँका कंपन्यांच्या भाग (शेअर्स) व कर्जरोख्यात निधी गुंतवितात. त्यामध्येसुद्धा गुंतवणूक करताना सावधानता बाळगावी लागते. तसेच बँकांनी कर्जपुरवठा करताना एकाच प्रकारच्या उद्योगाला कर्ज देण्याएवजी अनेक प्रकारच्या उद्योगांना कर्जपुरवठा करावा. त्याचबरोबर एकाच विशिष्ट प्रदेशात कर्जपुरवठा करण्याएवजी अनेक प्रदेशात कर्जपुरवठा करावा जेणेकरून धोक्याचे प्रमाण कमी होते व बँकांचे नक्सान होत नाही.

१.२.२ (ब) बँकांचे गुंतवणूक धोरण (Investment Policy of Banks)

व्यापारी बँकांचे यश, प्रगती व बँक रोखता व लाभप्रदता यामध्ये कशा प्रकारे समन्वय प्रस्थापित करते यावरच अवलंबून असते. त्यामुळे रोखता व लाभता ही गुंतवणूक धोरणाची महत्वाची दोन तत्त्वे आहेत. परंतु ही दोन्ही तत्त्वे परस्परांच्या विरोधात आहेत. कारण ज्या संपत्तीत रोखता असते तिच्यामध्ये लाभता नसते व ज्या संपत्तीत लाभता असते तिच्यात रोखता नसते. त्यामुळे बँक रोखता व लाभता या दोन तत्त्वात योग्य मेळ साधण्यात यशस्वी झाल्या तरच बँक ठेवीदारांच्या ठेवी मागितल्याबरोबर परत करू शकतील.

व्यापारी बँका रोखता व लाभप्रदता यात मेळ घालण्याचा प्रयत्न पुढीलप्रमाणे करतात.

१. रोकड किंवा रोख निधी (Cash Reserves) : ठेवीदारांना मागताक्षणी ठेवी परत करता याव्यात म्हणून बँका काही रक्कम रोख स्वरूपात स्वतःकडे ठेवतात. साधारणत: बँका १० ते १५ टक्के रक्कम रोख स्वरूपात स्वतःकडे ठेवतात.

२. मागणी व अल्पसूचना कर्जे : मागणी केल्यापासून एक दिवसाच्या आत परत करण्याच्या अटीवर दिली जाणारी कर्जे म्हणून ‘मागणी कर्जे’ होत. तसेच सूचना दिल्यापासून सात दिवसाच्या आत परत करण्याच्या अटीवर दिल्या जाणाऱ्या कर्जाला ‘अल्पसूचना कर्जे’ असे म्हणतात. साधारणत: १० ते ११ टक्के रक्कम अशा कर्जात गुंतविली जाते.

३. हुंड्याची वटवणूक : व्यापारी बँका हुंड्या वटवून देतात. म्हणजे एका अर्थाने त्या कर्जच देतात. मुदतपूर्तीनंतर त्या हुंडीचे रूपांतर रोख रकमेत होते. त्याचबरोबर अडचणीच्या काळात बँका त्या हुंड्यांची मध्यवर्ती बँकेकडून पुनर्वटाव करून घेऊ शकतात. याचाच अर्थ हुंड्यांमधील गुंतवणुकीत रोखता असते. बँका १२ ते १५ टक्के निधी हुंड्याच्या वटवणुकीसाठी वापरतात.

४. भाग व कर्जरोख्यामधील गुंतवणूक : बँकानी सरकारी भागरोख्यामध्ये (शे.अर्स) गुंतवणूक केल्यास त्यावर लाभांश किंवा व्याज प्राप्त होते. यामध्ये बँकांना गुंतवणुकीपासून योग्य उत्पन्न मिळते व आवश्यकतेनुसार यातील गुंतवणूक निधी मोकळा करता येतो. त्यामुळे बँका त्याच्या निधीतील २० ते २५ टक्के निधी या गुंतवणुकीसाठी वापरतात.

५. सामान्य कर्जे : बँका ग्राहकांना अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीची कर्जे देतात. अशा कर्जावरील व्याजदर बहुधा इतर गुंतवणुकीपेक्षा अधिक असतो. यामुळे बँकांना जास्त उत्पन्न मिळते. याचाच अर्थ यामध्ये जास्त लाभता असते. बँका त्यांच्या निधीच्या ३५ ते ५० टक्के हिस्सा सामान्य कर्जामध्ये गुंतवितात.

६. इतर गुंतवणूक : जागा, बँकेची इमारत, फर्निचर, वाहने इत्यादीमध्ये बँका गुंतवणूक करतात. परंतु या गुंतवणुकीची विक्री करून त्वारित रोख रकमेत रूपांतर करता येत नाही. तसेच बँकेला या गुंतवणुकीपासून फारसे उत्पन्नही मिळत नाही. त्यामुळे अशा मालमत्तेमध्ये बँकांना गुंतवणूक मर्यादा असतात.

उभारण्यात येतात. काही महत्वाचे निधी पुढीलप्रमाणे :

- i) सामान्य किंवा सर्वसाधारण निधी
- ii) आकस्मिक खर्च निधी
- iii) गुंतवणूक निधी
- iv) बुडीत कर्ज निधी

३. ठेवी (Deposits) : बँकांचे ठेवी स्वीकारणे हे प्राथमिक कार्य आहे. बँकांमध्ये जमा होणाऱ्या ठेवी मुख्यत्वे खालीलप्रमाणे असतात : i) चालू ठेवी ii) बचत ठेवी iii) मुदत ठेवी.

४. इतर बँकांकडून घेतलेली कर्जे : बँका अडचणीच्या स्थितीत इतर बँकांकडून कर्जे घेतात. काही वेळा मध्यवर्ती बँकेकडून कर्जे घेतात.

५. देणी असलेली बिले : बँकेने ज्या बिलाबाबत पैसे देण्याचे मान्य केलेले असते त्याला 'देणी असलेली बिले' असे म्हणतात. यामध्ये बँक इतर बँकांना धनादेश (चेक) ड्राफ्ट इत्यादी दस्तऐवजांचे जे पैसे देणे लागते त्याचा समावेश यात केला जातो.

६. वसुलीसाठी आलेली बिले : खातेदार व्यवहार भागविण्यासाठी धनादेश, पे बिल्स इत्यादी आपल्या खात्यावर जमा करतात. यांची वसुली करण्याची जबाबदारी बँकेवर असते. त्यामुळे बँकेच्या दृष्टीने ते देणे असते.

७. ग्राहकांच्या वर्तीने स्वीकारलेली देणी : ग्राहकांच्या वर्तीने त्याच्यावर काढण्यात आलेल्या हुंड्याचा स्वीकार करण्याची कार्ये व्यापारी बँका करतात. त्यामुळे व्यापारी बँकांचे हे दायित्व (देणे) ठरते.

८. इतर देणी : भागधारकांनी नेलेला लाभांश (नफा), मुदतपूर्ती न झालेल्या हुंड्यांमधील कसर या बाबीचा समावेश इतर देणी यामध्ये होतो.

(ब) बँकेची मालमत्ता/येणे बाजू (Property and Assets)

बँकेचे भांडवल व देयतेबोरोबरच मालमत्ता हा देखील ताळेबंदातील एक महत्वाचा भाग आहे. बँकेच्या ताळेबंद पत्रकातील येणे बाजूकडील बाबी खालीलप्रमाणे विशद करता येतात.

१. बँकेकडील रोख शिल्लक : मागताक्षणी ठेवीदारांना रक्कम परत करता यावी यासाठी बँका स्वतःकडे रोख रक्कम शिल्लक ठेवतात. यामध्ये बँकेमधील रोख रक्कम, इतर बँकांमधील ठेवी, मध्यवर्ती बँकांमधील ठेवी इत्यादीचा समावेश होतो.

२. मागणी व अल्पसूचना कर्जे : मागताक्षणी (२४ तासांच्या आत) परत करावयाच्या कर्जाना मागणी कर्जे असे म्हणतात. तसेच सात दिवसाच्या आत जी कर्जे परत करावयाची असतात त्या कर्जाना अल्पसूचना कर्जे म्हणतात. अशा कर्जासाठी वापरलेली रक्कम लवकर वसूल होते म्हणून याचा समावेश येणी विभागात होतो.

३. वटविलेल्या हुंड्या : बँका ग्राहकाकडील हुंड्या स्वीकारून त्या वटवून देण्याचे कार्य करतात. हुंडी जेव्हा वटवून दिली जाते तेव्हा बँका एक प्रकारचे कर्ज देत असते. त्यामुळे बँकेची ही मालमत्ता ठरते.

(ब) बँकाची पतनिर्मितीची प्रक्रिया

बँकिंग व्यवसायात एक बँक पतपैशाची निर्मिती करू शकत नाही तर सर्व बँका मिळून पतपैशाची निर्मिती करतात. बँकांद्वारे देण्यात येणारे कर्ज हे ठेवीच्या आधारावरच दिले जाते. याचाच अर्थ ठेवीच्या आधारावर पतपैशाची निर्मिती (प्रत्यक्ष निर्मिती) केली जाते. बँका आपल्या जवळील ठेवीच्या कितीतरी जास्त कर्ज देतात. त्यातूनच पतपैशाची निर्मिती होते. बँका ग्राहकाच्या विश्वासावर चालतात. सर्व ठेवीदार बँकेकडे ठेवी मागण्यासाठी एकदम येणार नाहीत हे गृहीत धरून बँकेला दैनंदिन व्यवहार करण्यासाठी ठेवीपैकी किती रक्कम लागेल हे बँका त्यांच्या अनुभवावरून ठरवितात. हे प्रमाण साधारणतः मध्यवर्ती बँक ठरवून देते.

आपण एका काल्पनिक उदाहरणाच्या साहाय्याने हे समजून घेऊ. समजा, बाजारात बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बडोदा, बँक ऑफ महाराष्ट्र, देना बँक आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया या पाच बँका असून त्यांना त्यांच्याकडील ठेवीच्या १० टक्के रोख निधी ठेवून इतर रक्कम कर्जवाटप करता येते.

तेव्हा वरील पाच बँका पतनिर्मिती कशा प्रकारे करतात ते पाहू :

पतपैसा (पतचलन) निर्मितीचे पत्रक/कोष्टक

बँकेचे नाव	ठेवी (रु.)	रोख निधी (रु.)	कर्जवाटप (रु.)
१. बँक ऑफ महाराष्ट्र	१,००,०००/-	१०,०००/-	९०,०००/-
२. बँक ऑफ इंडिया	९०,०००/-	९,०००/-	८१,०००/-
३. बँक ऑफ बडोदा	८१,०००/-	८,१००/-	७२,९००/-
४. देना बँक	७२,९००/-	७२९०/-	६५,६१०/-
५. स्टेट बँक ऑफ इंडिया	६५,६१०/-	६,५६१/-	५९,०४९/-

वरील पत्रकानुसार बँक ऑफ महाराष्ट्रकडे ज्या एक लाख रुपयेच्या प्राथमिक ठेवी आहेत त्यापैकी १० टक्के (१०,००० रुपये) रोख निधी बँकेत स्वतःकडे ठेवला व ९०,००० रु. रक्कम कर्जदार ग्राहकाला मंजूर करून त्यांच्या खातेवर जमा केली. सदर कर्जदार ही रक्कम (९०,००० रु.) तो खातेदार असलेल्या बँक ऑफ इंडियामध्ये जमा केल्यास बँक ऑफ इंडियाची प्राथमिक निधी ९०,०००/- रु. होईल. तेव्हा ही बँक रोख शिल्लक १० टक्के रक्कम (९,०००) रु. स्वतःकडे ठेवील व उरलेले ९१,००० रु. चे कर्जवाटप करील. या बँकेचे कर्जदार आपली देणी भागविण्यासाठी चेकने व्यवहार बँक ऑफ बडोदामध्ये जमा करील.

आता बँक ऑफ बडोदाची ठेव ८१,००० रु. होईल. ही बँक त्यापैकी १० टक्के (८१०० रु.) रोख शिल्लक ठेवून ७२,९०० रु. चे कर्जवाटप करेल. कर्जदार ही रक्कम त्याची देणी भागविण्यासाठी देना बँकेत जमा करेल.

अशाप्रकारे देना बँकेच्या ठेवी ७२,९०० रु. होईल. त्यापैकी १० टक्के (७२९० रु.) रक्कम देना बँक स्वतःकडे ठेवून ४५,६१० रु. कर्जवाटप कर्जदाराला करेल. हे कर्जदार चेकने व्यवहार करतील व ते त्यांचे देणी भागविष्णासाठी सदर रक्कम स्टेट बँक इंडियामध्ये जमा करेल.

त्यामुळे स्टेट बँक ऑफ इंडियाने त्याची ठेवी ६५,६१० रु. पैकी १० टक्के (६५६१ रु.) रक्कम बँक स्वतःकडे ठेवेल व ५९,०५९ रु. कर्जवाटप कर्जदाराला करेल.

वरील काल्पनिक उदाहरणामध्ये एक लाख रुपये प्राथमिक ठेवीच्या (निधीच्या) आधारे चेकच्या व्यवहारामुळे व्यापारी बँकांची पतनिर्मितीची प्रक्रिया स्पष्ट करण्यात आलेली आहे. वरील उदाहरणात बँकांनी मूळ ठेवीच्या ९ पट पतनपैसा निर्माण केला असे म्हणता येईल.

(क) पतनिर्मितीची मर्यादा (Limitations of Credit Creation)

व्यापारी बँका पतनिर्मिती करीत असल्या तरी त्या अमर्यादितपणे पतनिर्मिती करू शकत नाही. काही मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहेत –

१. बँकांजवळील रोख शिल्लक : बँका मोठ्या प्रमाणावर प्राथमिक ठेवी मिळवू शकल्या तरच बँका मुबलक कर्ज देऊन पतनिर्मिती करू शकतील. ठेवी देशातील कागदी चलन पुरवठ्यावर अवलंबून असतात. त्यामुळे बँकांच्या पतनिर्मितीवर मर्यादा येतात.

२. प्राथमिक ठेवीची संख्या : देशातील चलनपुरवठा बँकांजवळ प्राथमिक ठेवीच्या स्वरूपात जमा होत नसेल तर बँका मोठ्या प्रमाणावर पतनिर्मिती करू शकणार नाहीत.

३. लोकांच्या बचतीच्या सवयी : लोकांना बचतीच्या सवयी नसतील तर पतनिर्मितीवर मर्यादा येतात.

४. बँकिंग व्यवसायाच्या सवयी : देशातील बँकिंग व्यवसायाच्या सवयी कशा आहेत त्यावरही पतनिर्मिती अवलंबून असते.

५. कायदेशीर राखीव निधीचे प्रमाण : बँकिंग कायद्यानुसार व्यापारी बँकांना आपल्या एकूण ठेवीच्या काही रक्कम मध्यवर्ती बँकेत ठेवावी लागतो. त्यावर पतनिर्मिती अवलंबून असते.

६. रोख रकमेचे ठेवीशी प्रमाण : दैनंदिन व्यवहारासाठी बँकांना रोख रक्कम शिल्लक ठेवावी लागते. रोख पैसा व ठेवी यांचे प्रमाण यावर पतनिर्मिती अवलंबून असते.

७. तारणाची उपलब्धता : बँकांना कर्जवाटप करताना योग्य ते मुबलक तारण कर्जदाराकडे असणे गरजेचे असते. नाहीतर पतनिर्मिती कमी होईल.

८. मध्यवर्ती बँकेचे चलनविषयक धोरण : मध्यवर्ती बँकेच्या चलनविषयक धोरणाच्या परिणामामुळे पतनपैसा निर्मितीवर मर्यादा येतात.

९. कर्जाची मागणी : लोकांनी व संस्थानी कर्जाला बँकांकडे मागणी केल्यास, बँकांकडील ठेवी पडून राहणार नाहीत व पतनिर्मिती होईल.

१०. व्यापार व उद्योगाची स्थिती : देशातील व्यापार व उद्योगाची स्थिती चांगली असेल तर कर्जाला मागणी करतील आणि ही स्थिती चांगली नसेल तर ते कर्जाला मागणी करणार नाहीत.

११. निरसन गृहांची सोय : देशातील पतनिर्मितीचे प्रमाण निरसन गृहाच्या सेवा कशा प्रकारच्या आहेत त्यावर अवलंबून असते.

१.३ सारांश

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्या लक्षात येते की,
देशातील व्यापारी बँकांच्या कार्यात वाढव होत आहे. सध्या बँका ग्राहकांना विविध प्रकारच्या सुविधा
उपलब्ध करून देत आहेत.

व्यापार बँकांचे संघटन (प्रकार) बँकांच्या भांडवली गुंतवणूक व व्यवस्थापन यातील विविधतेमुळे अनेक प्रकार पडतात.

बँकांची रोखता, लाभता व सुरक्षितता या तत्त्वावर व्यापारी बँकेचे गुंतवणूक धोरण अवलंबून असते.

व्यापारी बँकेची स्थिती समजावून घ्यायची असेल तर बँकेचा ताळेबंद तपासणे गरजेचे असते.

पतपैशाची निर्मिती : बँकांचे महत्वाचे प्राथमिक कार्य आहे. व्यापारी बँका या त्यांच्याकडील ठेवीमधूनच पतपैशाची निर्मिती करतात. या पतपैशावर देशातील बँकांकडील रोख शिल्लक, मध्यवर्ती बँकेचे धोरण, कर्जाची मागणी, योग्य तारण इत्यादी घटक परिणाम करीत असते.

१.४ पारिभाषिक शब्द

१. बँक ग्राहक : बँकेत खाते असणारा ग्राहक

२. अधिकर्ष सवलत : खातेदाराच्या (चालू ठेव खाते) खात्यावरील रकमेपेक्षा जादा रक्कम काढण्याची सवलत

३. बँकांचा ताळेबंद : व्यापारी बँकांचे दायित्व व बँकांची मालमत्ता यांच्या संदर्भातील पत्रक.

४. बँक ड्राफ्ट : एका बँकने दुसऱ्या बँकेवर काढलेले आदेशपत्र होय.

५. पतपैसा : बँका त्याच्या ठेवीतून जो कर्जपुरवठा करतात त्यालाच पतपैसा म्हटले जाते.

१.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

प्रश्न १ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. समाजातील लोकांकडून ठेवी स्वीकारणारी व ग्राहकांना कर्ज देणारी संस्था म्हणजे होय.
(अ) बँक (ब) नाणेबाजार (क) भांडवलबाजार (ड) इतर

स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

प्रश्न १ : (१) अ (२) ब (३) अ (४) क (५) ब (६) ब

(୭) ଅ (୮) କ (୯) ଅ (୧୦) ବ (୧୧) କ (୧୨) ଅ

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) दीर्घोत्तरी प्रश्नाची उत्तरे लिहा.

१. बँकेचा अर्थ स्पष्ट करून बँकेची विविध कार्ये थोडव्यात स्पष्ट करा.
२. व्यापारी बँकांची प्राथमिक व दुय्यम कार्ये स्पष्ट करा.
३. बँक या संज्ञेच्या व्याख्या द्या व व्यापारी बँकांच्या उपयुक्त सेवा स्पष्ट करा.
४. व्यापारी बँक पत निर्मिती (पत पैसा) निर्मिती कशी करतात स्पष्ट करा.
५. व्यापारी बँकेच्या पतपैशाची निर्मिती यांचा अर्थ स्पष्ट करून पतपैशाच्या निर्मितीच्या मर्यादा स्पष्ट करा.
६. बँकेचा ताळेबंद म्हणजे काय ? ताळेबंदातील देयता व संपत्तीबाबत चर्चा करा.
७. व्यापारी बँकेचा ताळेबंद स्पष्ट करा.
८. बँकेचा ताळेबंद म्हणजे काय ? ताळेबंदातील देयता व संपत्तीबाबत चर्चा करा.
९. व्यापारी बँकेच्या ताळेबंदामधील देयता व मत्ता स्पष्ट करा.
१०. भारतातील विविध प्रकारच्या बँकांचे प्रकार स्पष्ट करा.
११. व्यापारी बँकांच्या गुंतवणुकीचे धोरण स्पष्ट करा.
१२. रोखता व लाभता यांच्यात योग्य समन्वय साधण्यासाठी योग्य धोरणाची चर्चा करा.
१३. बँकांच्या ताळेबंदाचे घटक स्पष्ट करा.
१४. पतपैशाची निर्मिती करणे हे व्यापारी बँकेचे प्रमुख कार्य आहे स्पष्ट करा.
१५. पतनिर्मितीची क्रिया स्पष्ट करून पतनिर्मितीवरील मर्यादा स्पष्ट करा.

(ब) टीपा लिहा.

१. बँकांचे विविध प्रकार
२. व्यापारी बँकांची उपयुक्तता कार्ये (दुय्यम)
३. बँकांचा ताळेबंद
४. व्यापारी बँकांचे गुंतवणूक धोरण
५. बँक व्यवसायाची तत्त्वे

६. बँकांची पतनिर्मिती
७. बँकांच्या पतनिर्मितीवरील मर्यादा
८. बँकांची प्राथमिक (प्रातिनिधीक) कार्ये
९. बँकांची कर्ज व अग्रीमविषयक कर्जे
१०. सुरक्षिततेचे तत्त्व
११. बँकांची रोखता
१२. लाभप्रदतेचे तत्त्व
१३. रोखता व लाभता
१४. बँकांची देयता किंवा दायित्व
१५. ताळेबंदाचे घटक
१६. ठेवीचे विविध प्रकार
१७. पतनिर्मितीची प्रक्रिया

१.७ क्षेत्रीय कार्ये

आपण कोणत्याही एका व्यापारी बँकेस भेट देऊन, बँकेची कार्यप्रणाली समजून घ्यावी.

१.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

१. Hajela T. N., "Money and Banking, International Trade and Public Finance", Shivlal Agrawala and Company, Agra-3.
२. Mishra Sukhvinder, Banking Law and Practice" S. Chand & Co. Ltd., New Delhi 110055.
३. Varshney P. N., "Banking Law and Practice", Sultan Chand & Sons., New Delhi.
४. कुंभार विजय, अनिल वावरे, 'पैसा व बँकिंग', रुबी बुक पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर.
५. कोलते एस. एम. : 'बँकिंग तत्त्व आणि व्यवहार', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव.
६. ढगे एस. के. : 'आधुनिक बँक व्यवसाय', के. एस. पब्लिकेशन्स, पुणे – ३०.

७. दामजी बी. एच., 'आधुनिक बँकिंग', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
८. भोसले एस. एम., कदम पी. एच., जाधव सी. आर., 'पैसा आणि बँकिंग', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
९. [> bank... Banking in India / Types of Banks / Banking Classification - Paisabazaar.](https://www.Paisabazaar.com)
१०. <https://www.Sansarlochan.in7types> : बँक मे खातों के प्रकार : Types of Bank Accounts in India (Hindi)
११. www.mpscworld.com
१२. https://www.rbi.org.in/commonman/English/Scripts/Bank_in_India.as

K K K

घटक - २

प्रात्यक्षिक बँकींग (Practical Banking)

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ बँक खात्यांचे प्रकार व त्यांची वैशिष्ट्ये

२.२.२ खाते उघडणे, के. वाय. सी., खाते चालविणे व खाते बंद करणे

२.२.३ बँकेचे हक्क व अधिकार, बँक ग्राहकांचे अधिकार

२.२.४ चलनक्षम दस्तऐवज - मुख्य वैशिष्ट्ये

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द

२.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

२.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

२.८ क्षेत्रीय कार्य

२.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१.२ उद्दिष्टे

प्रात्यक्षिक बँकींग (बँकींग व्यवहार) हा घटक अभ्यासल्यानंतर आपणास पुढील घटकांचे आकलन होईल.

❖ व्यापारी बँकांमधील विविध प्रकारची खाती समजतील.

❖ बँकेमध्ये खाते उघडण्याची प्रक्रिया समजून येईल.

- ❖ के.वाय.सी. आणि खाते चालविणे, तसेच बँक खाते बंद करणे लक्षात येईल.
 - ❖ बँकेचे हक्क व अधिकार, बँक ग्राहकांचे अधिकार समजून घेता येईल.
 - ❖ चलनक्षम दस्तऐवज समजून घेता येतील.

२.१ प्रस्तावना

व्यापारी बँकेमध्ये सज्जन (१८ वर्षे पूर्ण), सूजू व करार करण्यास पात्र असणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला बँकेत खाते उघडता येते. बँकेत खाते उघडण्याची प्रक्रिया, बँकेतील खातेवरील व्यवहार, खाते कशा पद्धतीने बंद करता येते व याबाबतचे बँकेचे हक्क व अधिकार कोणते आहेत हे समजणे प्रत्येक व्यक्तीला अत्यंत गरजेचे झाले आहे.

आधुनिक काळात बँकांचे अर्थव्यवस्थेतील स्थान महत्वपूर्ण असल्याने बँकेला व बँक ग्राहकाला (खातेदाराला) के.वाय.सी. तसेच चलनक्षम दस्तऐवजाचे महत्व अधोरेखीत होत आहे.

२.२ विषय विवेचन (Subject Analysis)

२.३.१ बँक खात्यांचे प्रकार व त्याची वैशिष्ट्ये

व्यक्ती आणि सध्याची व्यवहाराची आवश्यकता वेगवेगळी असते. त्यानुसार बँकाचे खात्याचे प्रकार (ग्राहकांचे प्रकार) दिसून येतात. ते पढीलप्रमाणे :

१. वैयक्तिक (व्यक्तीगत) खातेदार (सज्जान व्यक्तीचे खाते) (Personal Account) : बँकेत खाते उघडू इच्छिणाऱ्या कोणत्याही सज्जान व्यक्तीला बँकेत खाते उघडता येते. त्यासाठी त्याला आपल्या ओळखीसाठी काही कागदपत्रे सादर करावी लागतात व खातेदार होऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तीला बँकेला ठराविक नमन्याचा छापील अर्ज भरू द्यावा लागतो.

२. संयुक्त खाते (Joint Account) : वैयक्तिक खाते ग्राहकाला ज्या प्रमाणे उघडता येते तसेच दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्तींना बँकेत संयुक्तपणे एकच खाते सुरु करता येते. या खात्यात पैसे काढण्याचे अधिकार कोणास आहेत याची माहिती द्यावी लागते.

३. निरक्षर व्यक्ती (Iliterate Person) : ज्याला लिहिता-वाचता येत नाही अशी व्यक्ती ही निरक्षर किंवा अशिक्षित समजली जाते. निरक्षर व्यक्ती बँकेत खाते उघडू शकते. परंतु तिला लिहिता-वाचता येत नाही त्यामुळे अशा व्यक्तीशी व्यवहार करताना बँकेने विशेष काळजी घेतली पाहिजे. अशी व्यक्ती पैसे काढताना पैसे काढण्याच्या स्लिपवर किंवा चेकवर खातेदाराच्या डाव्या हाताच्या अंगठ्याची निशाणी व साक्षीदार म्हणून एखाद्या व्यक्तीची सही घ्यावी.

४. अज्ञान व्यक्तीचे खाते (Account of Minor Individuals) : ज्याने आपले वय १८ वर्षे पूर्ण

केलेले नाही अशा मुलगा किंवा मुलगीस अज्ञान व्यक्ती समजले जाते. अज्ञान व्यक्ती बँकेत खाते उघडू शकते. परंतु खात्याचे व्यवहार सज्जान व्यक्ती सांभाळू शकते.

५. विवाहित स्त्री (Married woman) : विवाहित स्त्री बँकेत खाते उघडू शकते. बँक स्त्रीधन यावर विवाहित स्त्रीस कर्जपुरवठा करावा किंवा तिच्या नावे असलेल्या मालमत्तेवर कर्ज देते.

६. भागीदारी संस्थेचे खाते (Account of Partnership Firm) : भागीदारी संस्था (एक किंवा एकापेक्षा अधिक व्यक्ती एकत्र येऊन व्यवसाय करतात) बँकेत खाते उघडू शकते. या खातेचे दायित्व एकावर किंवा संयुक्तपणे असते.

७. संयुक्त भांडवली कंपनीचे खाते (Account of Joint Stock Company) : एल.एच. हैने (L. H. Haney) यांच्या मते, “सदस्यापेक्षा वेगळेपण चिरकाल टिकणारे अस्तित्व आणि स्वतःची नाममुद्रा असलेली कायद्याने निर्मित कृत्रिम व्यक्ती म्हणजे कंपनी होय.”

वैयक्तिक व्यक्तीला बँकेकडून जे अधिकार असतात ते सर्व हक्क, अधिकार कंपनीला (संयुक्त भांडवली संस्थेला मिळतात. या खात्यावर व्यवहार करताना बँकानी विशेष काळजी घ्यावी.

८. विश्वस्त संस्थेचे खाते (Account of Trust) : विश्वस्त ही अशी व्यक्ती किंवा संस्था की जी लाभ घेणाऱ्याच्या मालमत्तेची, फायद्याची विश्वस्त म्हणून देखभाल करते.

विश्वस्त हे खाजगी विश्वस्त व सार्वजनिक विश्वस्त अशा दोन प्रकारात विभागण्यात येतात. हे खाते उघडताना बँकेने काळजी घ्यावी.

९. सहकारी मंडळाची खाती (Government Bodies Accounts) बँकेमध्ये विविध सहकारी मंडळे, संस्था तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था (Local Bodies) आपल्या व्यवहारासाठी खाती उघडतात.

अशी खाती असतील त्यावरील व्यवहार करताना बँकानी व संस्थांनी ज्या अधिकाऱ्यांना बँकेशी व्यवहार करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत त्यांची सर्व माहिती तपासून घेऊनच व्यवहार करावेत.

१०. शून्य शिल्लक खाते, एस्क्रो खाते (No frills Account, Escrow Account)

(अ) **शून्य शिल्लक खाते (मित व्यवहार खाते) (No Frills Account)**

अर्थव्यवस्थेतील वंचित गटांना बँक प्रणालीशी जेडता यावे यासाठी रिझर्व्ह बँकेने ही नवीन योजना सुरु केली आहे.

वैशिष्ट्ये : १. डिरो बॉलन्स/कमी बॉलन्स

२. कमी चार्जेस

३. कर्ज पुरविण्याचे एक साधन

- महत्त्व :**
१. बँकिंग संकल्पना समजावून देणारे खाते
 २. ग्राहकांची माहिती संकल्पना
 ३. भारतातील बँकांसाठी संधी
 ४. दारिद्र्य वर्गासाठी आशा

(ब) एस्क्रो खाते (Escrow Account)

एस्क्रो (Escrows) याचा अर्थ दोन पक्षामधील व्यवहार पूर्ण होईपर्यंत स्वतःकडे करार सांभाळून ठेवणे होय.

हे तात्पुरते खाते असते. यामध्ये मत्ता व निधी सांभाळले जातात. साधारणत: हे खाते बांधकाम व व्यवसायासाठी वापरले जाते.

ii) अनिवासी भारतीयांसाठी बँक खाते (NRI Bank Account)

जी व्यक्ती मूळची भारतीय आहे. परंतु विविध देशात नोकरी किंवा व्यवसायासाठी जातात किंवा दुहेरी नागरिकत्वाद्वारे परदेशात वास्तव्य करतात अशा व्यक्तीला अनिवासी भारतीय (Non-Resident Indians) म्हटले जाते.

खालील प्रकारची बँक खाती अनिवासी भारतीय व्यक्ती भारतीय बँकांमध्ये उघडू शकते.

(अ) अनिवासीसाठी रुपयातील खाते योजना (Non Resident Rupee Account Scheme - NRE)

(ब) अनिवासी भारतीयांसाठी विदेशी चलन खाते योजना (Foreign Currency (Non-Resident) Account Scheme - FCNR)

(क) अनिवासी भारतीयांसाठी रुपयातील सामान्य खाते योजना (Non-Resident Ordinary Rupee Account Scheme-NRO)

(ड) अनिवासियांसाठी रुपयातील विशेष खाते (Special Non-Resident Rupee Account - SNRR)

(अ) अनिवासीसाठी (बर्हिंगत) रुपयातील खाते योजना (Non-Resident (External) Rupee Account Scheme-NRE)

अनिवासी भारतीय व्यक्तीला विविध प्रकारची बँक खाती (चालू, बचत किंवा मुदत ठेव खाते) भारतात भारतीय चलनामध्ये व्यवहार करण्यासाठी उघडतात.

(ब) अनिवासी भारतीयांसाठी विदेशी चलन खाते योजना (Foreign Currency (Non-Resident) Account Scheme - FCNR)

भारतीय बँकांमध्ये अनिवासी भारतीय व्यक्तीला परदेशी चलनामध्ये व्यवहार करण्यासाठी मुदत ठेव प्रकारची खाती उघडता येतात. हा प्रकार रिझर्व्ह बँकेने सर्वप्रथम १९७५ ला सुरु केला.

(क) अनिवासी भारतीयांसाठी रुपयातील सामान्य खाते (Non-Resident Ordinary Rupee Account Scheme - NRO)

अनिवासी परदेशी नागरिकांसाठी असणारे व रुपयात परिवर्तित होऊन भारतामध्ये व्यवहार करण्यासाठी असणाऱ्या या खात्यास NRO (एनआरओ) अकॉंट असे म्हणतात. हे खाते वैयक्तिक व संयुक्तपणे उघडता येते. यामध्ये भारतीय रुपयात व्यवहार होतात. विदेशी चलनात या खात्यावर व्यवहार होत नाहीत. या खात्यावरील रक्कम पुन्हा परत मूळ देशात घेऊन जाता येत नाही.

(ड) अनिवासियांसाठी रुपयातील विशेष खाते (Special Non-Resident Rupee Account - SNRR)

एखाद्या अनिवासी भारतीय व्यक्तीला भारतात व्यवसाय सुरु करावयाचा असेल तर असे बँक खाते बँकेत सुरु करता येते. या खात्यावरील व्यवहार जास्तीत जास्त सात वर्षे चालतात व बँका या खात्यावरील रकमेवर व्याज देत नाही.

२.२.२ खाते उघडणे, खाते चालविणे व बंद करणे आणि के.वाय.सी.

(अ) खाते उघडणे, खाते चालविणे व बंद करणे (Opening, Operating, Closing of an Account)

खाते उघडण्याची कार्यपद्धती (Procedure for Opening Account)

बँकेमध्ये खाते उघडल्यानंतर बँक व बँक ग्राहक यांच्यातील संबंधाला, व्यवहाराला सुरुवात होते. कायद्यानुसार मात्र कोणीही बँकेत खाते उघडू शकतो.

बँकेत खाते उघडण्यासाठी पुढील कार्यपद्धती पूर्ण करावी लागते.

१. विनंती : बँकेत खाते उघडू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीने, बँकेत किती रक्कम भरावयाची, शिल्लक किती ठेवायची यांची प्राथमिक माहिती मिळवावी लागते. त्यानंतर बँकेत त्या व्यक्तीला, खाते उघडण्याचा फॉर्म, पैसे भरण्याची स्लीप व नमुना स्वाक्षरी कार्ड देतो.

२. अर्ज करणे : खाते उघडू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीने बँकेत अर्जातील पूर्ण माहिती भरून, ओळख लिहून, वारसदाराचे नाव लिहून अर्ज बँकेकडे द्यावा.

(अ) खातेदाराची संपूर्ण माहिती : संभाव्य खातेदाराने अर्जात संपूर्ण माहिती सादर केली आहे की नाही हे बँक तपासते.

(ब) नमुना स्वाक्षरी कार्ड : खात्यावर व्यवहार करणाऱ्या व्यक्तीच्या नमुना स्वाक्षरी कार्डवर नमुना सही घेतली जाते.

(क) लेखी आज्ञापत्र : खातेदाराला त्यांच्या वतीने दुसऱ्या व्यक्तीमार्फत खाते व्यवहार करावयाचे असेल तर तसे लेखी आज्ञापत्र द्यावे लागते.

३. पैसे भरण्याची स्लीप : खाते उघडताना अर्जासोबत पैसे भरण्याची स्लीप भरून द्यावी.

४. कागदपत्रांची तपासणी : संभाव्य खातेदाराने सादर केलेल्या अर्ज, नमुना स्वाक्षरी कार्ड, पैसे भरण्याची स्लीप, ओळख हे बँकेचे अधिकारी तपासतात.

५. अर्ज व पैशाचा स्वीकार : अर्ज व कागदपत्रे तपासल्यानंतर बँक त्या अर्जाचा स्वीकार करून, पैसे भरण्याची स्लीप व रक्कम कॅशिअरकडे सादर केली जाते.

६. खाते उघडणे व पासबुक प्राप्ती : वरील पूर्ता झाल्यानंतर, बँकेतील खाते उघडण्याची प्रक्रिया पूर्ण होते व खातेदाराला खाते नंबर, पासबुक दिले जाते.

खाते चालविणे किंवा व्यवहार करण्याची कार्यपद्धती किंवा बँक खात्याचा वापर

बँकेत खाते उघडल्यानंतर प्रत्यक्षात त्या खात्यावर व्यवहारास सुरुवात होते. प्रत्यक्षात त्या खात्यावर व्यवहार करणे म्हणजे खात्यावर पैसे भरणे व पैसे काढणे आणि खातेदाराला पासबुक देणे होय.

पैसे भरणा स्लीप किंवा चिठ्ठी (Pay-in-Slip)

पैसे भरणा स्लीप (चिठ्ठी) किंवा पावती म्हणजे चालू/बचत खात्यावरील पैसे भरण्यासाठी किंवा काढण्यासाठी जी स्लीप वापरली जाते ती होय. ही स्लीप दोन भागामध्ये विभागली जाते. पहिला भाग ग्राहकाला पैसे किंवा धनादेश (चेक) जमा केल्याचा पुरावा म्हणून दिली जाते. तसेच खातेदाराला येणे रक्कम चेकने प्राप्त होणार असेल तर तेहा तो चेक खातेदाराच्या खात्यावर जमा करावा लागतो.

तसेच संगणकीकृत कोअर बँकिंग प्रणालीमध्ये खातेदाराच्या खात्यावर खातेदाराचे येणे रक्कम जमा होते. तसेच काही ए.टी.एम. केंद्राद्वारे खातेदाराचे त्यांच्या खात्याला रक्कम भरणा करता येते. तसेच ई-बँकिंग (E-Banking) द्वारे खातेदाराच्या खात्यावर पैसे भरणा करता येते. त्यासाठी मोबाईल अॅप, RTGS, NEFT इत्यादी साधने वापरली जातात.

पैसे काढण्याची स्लीप किंवा चिठ्ठी (Withdrawal Slip) किंवा बँक खात्यातून पैसे काढणे

खातेदार त्यांच्या खात्यावरील पैसे काढण्यासाठी जी स्लीप वापरतो तिला पैसे काढण्याची स्लीप किंवा withdrawal slip असे म्हटले जाते. या स्लीपवर नांब, दिनांक, रक्कम (अंकी व अक्षरी) खातेदाराची स्वाक्षरी असते.

खातेदार बँकेतून पैसे काढण्यासाठी पैसे काढण्याची स्लीप, धनादेश (चेक), ए.टी.एम., डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्डचा वापर करू शकतो. तसेच मोबाईल अॅपने पैसे काढता येतात किंवा विविध प्रकारची (वीज बील वगैरे) बिले भरता येतात.

बँक खातेदारांनी बँकेत चालू व बचत खाते उघडल्यानंतर खातेदाराला पासबुक देते. या पासबुकामध्ये खातेदाराच्या संपूर्ण व्यवहाराची लेखी नोंद केली जाते.

बँक त्यांच्या खातेदारांना बँकेत पैसे काढण्यासाठी धनादेश (चेक)ची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. त्यासाठी खातेदाराला धनादेश पुस्तिका दिली जाते.

खाते बंद करणे (Closure of Account)

बँकेमध्ये चालू खाते व बचत खाते जोपर्यंत दोघांची इच्छा असेल तोपर्यंत चालू राहते. बँक किंवा खातेदार पूर्वसूचना देऊन बँकेतील खाते बंद करू शकते. त्यांची कारणे पुढीलप्रमाणे -

बँक खाते बंद करण्याची कारणे

१. खातेदाराचा मृत्यू किंवा संस्थेचे विसर्जन झाल्यास व्यक्ती किंवा बँक असे खाते बंद करणे.
२. न्यायालयाने खातेदाराचे खाते बंद करण्याचा आदेश दिल्यास बँक असे खाते बंद करते.
३. एखाद्या खात्यावर दीर्घकाळ व्यवहारच होत नसतील तर बँक खातेदाराला लेखी सूचना देऊन खाते बंद करते.
४. खातेदाराने बँकेशी लबाडी किंवा बँकेची फसवणूक केली असेल तर बँक खाते बंद करते.
५. खातेदार वेडा, भ्रमिष्ट झाल्यास किंवा न्यायालयाने आदेश दिल्यास बँक असे खाते बंद करते.
६. खातेदाराची बदली झाल्यास, त्याने निवासाची जागा बदलल्यास खातेदार खाते बंद करतो.
७. बँकेच्या सेवेबद्दल खातेदार असमाधानी असेल तर तो खाते बंद करतो.
८. खातेदाराने एखाद्या विशिष्ट उद्देशाने खाते उघडले असल्यास व तो हेतू पूर्ण झाल्यास खातेदार खाते बंद करू शकतो.
९. बँकांच्या आर्थिक स्थितीबद्दल खातेदारास शंका असेल तर खातेदार बँक खाते बंद करतो.
१०. एखादा खातेदार दिवाळखोर झाल्यास बँक असे खाते बंद करू शकते.

बँक खाते बंद करण्याची कार्यपद्धती

खातेदाराला खाते बंद करावयाचे असेल तर तो बँकेस लेखी अर्ज सादर करतो. या अर्जामध्ये नांव, खातेक्रमांक, खात्याचा प्रकार इत्यादी माहिती दिलेली असते. अर्जासोबत खातेदाराला त्याच्या खात्याचे पासबुक, न वापरलेले धनादेश (चेक) बँकेत जमा करावे लागते. नंतर बँक खातेदाराच्या खात्यावरील रक्कम काढण्याची स्लीप खातेदाराकडून भरून घेऊन ती रक्कम खातेदाराला दिली जाते.

बँक आपल्या लेजरमधील खातेदाराच्या संबंधीत क्रमांकावर व पासबुकावर 'खाते बंद' असा शेरा मारते व खातेदाराचे खाते बंद केले जाते.

(ब) के.वाय.सी. (KYC) किंवा ग्राहक परिचय आवश्यकता किंवा ग्राहक परिचय निकष (Know Your Customer - KYC)

सन २००२ मध्ये भारतीय रिझर्व बँकेने (RBI) के.वाय.सी. संबंधीचे धोरण घोषित केले.

बँकांतील ग्राहकाची ओळख पटविण्यासाठी व बँक सेवांच्या लाभाबाबत गैरवापर टाळण्यासाठी बँकांनी के.वाय.सी. (KYC - Know Your Customer) निकष सुरु करण्यात आले.

के.वाय.सी. म्हणजे काय ? (What is KYC)

के.वाय.सी. (Know Your Customer) याचा अर्थ ‘तुमच्या ग्राहकाला ओळखा’ असा होतो. म्हणजेच बँकेत ज्या व्यक्तीच्या नावाने खाते आहे ती व्यक्ती खरोखर तीच आहे का याची खात्री करणे.

ग्राहक ओळख (Know your Customer)

कोणत्याही व्यक्तीला बँकेत खाते उघडावयाचे असेल तर त्याने के.वाय.सी.च्या मार्गदर्शक तत्वानुसार बँकेमध्ये अगोदर खाते असलेल्या खातेदाराने खाते उघडणाऱ्या फॉर्मवर ओळख म्हणून सही करणे गरजेचे असते.

बँकेत खाते उघडताना खालील कागदपत्रे सादर करावीत.

१. ओळखीचा पुरावा (फोटो ओळख)

- i) पासपोर्ट ii) मतदार ओळखपत्र iii) पॅन कार्ड iv) वाहन परवाना v) आधार कार्ड vi) NRGA कार्ड (National Rural Employment Guarantee Act)

२. पत्त्याचा पुरावा (रहिवासी असल्याचा पुरावा)

i) क्रेडिट कार्ड स्टेटमेंट	ii) आयकर आकारणी आदेश
iii) वीज बील	iv) टेलीफोन बील

के.वाय.सी.ची (KYC) तत्त्वे

के.वाय.सी. ची प्रमुख तत्त्वे पुढीलप्रमाणे :

१. ग्राहक स्वीकृती धोरण
२. ग्राहक ओळख कार्यपद्धती
३. व्यवहारांवर नियंत्रण
४. जोखीम व्यवस्थापन

के.वाय.सी. (KYC) फायदे किंवा महत्त्व

१. के.वाय.सी. पूर्ण केल्याने बँकांची सुरक्षितता वाढते.
२. बँकांना ग्राहकांची खरी ओळख होते.

३. बँकेचे मैनेजर, लेखापरीक्षक यांना ग्राहकांची ओळख होण्यास मदत होते.

४. के.वाय.सी. मुळे वित्तीय गुन्हेगारीस आढा बसतो.

५. के.वाय.सी. मुळे उत्तम जोखीम व्यवस्थापन प्रणालीला मदत होते.

के.वाय.सी. वैशिष्ट्ये

१. के.वाय.सी. मुळे ग्राहकांची ओळख व पत्ता यांची कागदोपत्री खात्री होते.

२. बँकेच्या सर्व ग्राहकांना, व्यक्तीला, संस्थेला KYC ची पूर्तता करणे गरजेचे असते.

३. नवीन व जुन्या ग्राहकांनाही KYC ची खात्री केली जाते.

४. KYC प्रणालीत कागदपत्रे व नोंदीच्या आधारे ग्राहकांची ओळख सिद्ध केली जाते.

५. ग्राहकांचा खातेव्यवहार हा त्याने पुरविलेल्या माहितीशी सुसंगत असल्याची खात्री केली जाते.

६. ग्राहकांचा पत्ता बँकेतील नोंदीप्रमाणे असल्याची खात्री पटविण्यासाठी पत्त्याचा पुरावा बँकेकडून घेतला जातो.

७. बँक KYC निकषाआधारे प्रत्येक ग्राहकांची संक्षिप्त माहिती तयार करून ही माहिती, कागदपत्रे व पुरावा यांच्या आधारे तपासावयाची असते.

८. बँकेने ग्राहकांची सर्व माहिती गोपनीय ठेवणे गरजेचे असते.

९. खातेदारांना ATM कार्ड, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड इत्यादी देताना त्या खातेदाराची योग्य ओळख पटविण्यासाठी KYC ची पूर्तता केली जाते.

१०. मोठ्या रकमेचे हस्तांतरण एखाद्या खात्यावर होत असेल तर संभाव्य गैरप्रकार टाळण्यासाठी बँक खातेदाराकडून नव्याने KYC ची कागदपत्रे किंवा पैन कार्डची मागणी करू शकते.

२.३ बँकेचे हक्क व अधिकार, बँक ग्राहकांचे अधिकार

व्यापारी बँका आणि ग्राहक यांच्यात जवळचा संबंध असतो; बँक आणि ग्राहक यांच्यात धनको व क्रणको स्वरूपाचे दुहेरी संबंध प्रस्थापित झालेले असते. काही व्यवहारात बँक धनको व ग्राहक क्रणको तर काही व्यवहारात बँक क्रणको व ग्राहक धनको असतो. त्यामुळे बँक व ग्राहक यांच्यातील संबंध आणि त्या अनुषांने बँक व ग्राहकाचे असणारे कायदेशीर अधिकार आणि जबाबदाऱ्या यांचे स्वरूप अभ्यासणे गरजेचे असते ते खालीलप्रमाणे :

(अ) बँकेचे अधिकार किंवा हक्क

(ब) बँकेच्या जबाबदाऱ्या किंवा कर्तव्य

(क) बँक ग्राहकाचे अधिकार

(अ) बँकेचे हक्क किंवा अधिकार (Rights of a Bank)

बँका या ठेवीदाराचे क्र०णको तर कर्जदाराचे धनको असतात. त्यातून त्यांना विविध प्रकारचे अधिकार असतात. ते खालीलप्रमाणे :

१. बँकेचा ताबेहक्क किंवा धारणाधिकाराचा अधिकार
२. पैशाच्या विनियोगाचा हक्क
३. खात्याचे एकत्रीकरण व भरपाई करण्याचा अधिकार
४. चक्रवाढ व्याज आणि कमिशन आकारण्याचा अधिकार
५. अनुषंगिक शुल्क आकारण्याचा अधिकार
६. पुराव्यासंबंधी कायद्याने दिलेला अधिकार
७. खाते बंद करण्याचा अधिकार

१. बँकेचा ताबेहक्क किंवा धारणाधिकाराचा अधिकार (Banker's Right to Lien)

व्यापारी बँका ग्राहकांना कर्जे देताना विशिष्ट तारणाचा स्वीकार करतात. बँक कर्जदारांना कर्जपुरवठा करताना तारण वस्तू व मालमत्ता बँकांना स्वतःच्या ताब्यात ठेवण्याचा अधिकार म्हणजे ताबेहक्क किंवा 'धारणाधिकार' असे म्हणतात.

याचे सर्वसाधारण ताबेहक्क (General Lien) आणि विशिष्ट ताबेहक्क (Particular Lien) असे दोन प्रकार पडतात. कर्जदाराकडून येणे असणाऱ्या अनेक व्यवहारांबाबतच्या रकमांविषयी बँकेला वस्तूंवर जेव्हा ताबेहक्क मिळतो तेव्हा त्याला 'सर्वसाधारण ताबेहक्क' असे म्हटले जाते. तर विशिष्ट वस्तूच्या संदर्भातील येणे रक्कम वसूल करण्यासाठी ती वस्तू ताब्यात ठेवण्याचा हक्क म्हणजे 'विशिष्ट ताबेहक्क' असे म्हणतात.

२. पैशाच्या विनियोगाचा हक्क (Right to Appropriation of Payment) : खातेदार विविध प्रकारची रक्कम खात्यावर जमा करतात. बँक खातेदाराच्या रचनेप्रमाणे त्या रकमेचा वापर करतात. पण रक्कम कोणत्या कारणासाठी वापरावयाची ते खातेदाराने न कळविल्यास बँकेला पैशाचा विनियोग करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.

३. खात्याचे एकत्रीकरण व भरपाई करण्याचा अधिकार (Right to Combine Accounts and Rights to Set Off) : एखाद्या वेळी खातेदार एकाच बँकेत दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक खाती उघडतो. अशा वेळी बँकेला त्या खात्याचे एकत्रीकरण करण्याचा अधिकार असतो. तसेच एका खात्यातील रक्कम कमी असेल तर दुसऱ्या खात्यात तेवढी रक्कम शिल्लक असेल तर डेबिट बॅलन्स आणि क्रेडिट बॅलन्स यांच्यातील समायोजन म्हणजे खात्याची भरपाई होय. बँकेला हा अधिकार वापरता येतो.

४. चक्रवाढ व्याज आणि कमिशन आकारण्याचा अधिकार (Right to charge compound interest and Commission) : व्यापारी बँकांना चक्रवाढ व्याज (जर कर्जदाराने हप्ते नियमितपणे जमा केले जात नसतील तर संबंधीत व्याज रकमेवर व्याज आकारले जाते) आकारण्याचा विशेषाधिकार आहे.

५. अनुषंगिक शुल्क आकारण्याचा अधिकार (Right to Claim Incidental Charges) : अनुषंगिक शुल्क आकारण्याचा हक्क व्यापारी बँकांना आहे. सेवा शुल्क, प्रोसेसिंग फी, लेजर फोलिओ शुल्क इत्यादी शुल्क बँका आकारतात.

६. पुराव्यासंबंधी कायद्याने दिलेले अधिकार (Right conferred by the Evidence Act) : देशातील पुराव्यासंबंधी कायद्यानुसार कोणत्याही खात्याच्यासंदर्भात बँकेला दैनंदिन नोंदपुस्तके पुरावा म्हणून न्यायालयात हजर करण्यास सक्ती करता येत नाही.

७. खाते बंद करण्याचा अधिकार (Right to Close an Account) : खातेदाराचे बँकेशी असलेले व्यवहार असमाधानकारक असतील किंवा खातेदार दिवाळखोर ठरला असेल तर त्याचे खाते बंद केले जाते. तसेच गारनिशी ऑर्डरमुळे खातेदाराची सर्व रक्कम धनकोला द्यावी लागत असेल तर संबंधित खाते बँक बंद करू शकते.

(ब) बँकेच्या जबाबदाऱ्या किंवा कर्तव्य (Banker's Obligations)

बँक आणि ग्राहक यांच्यामधील संबंधामध्ये बँकेला काही जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात त्या पुढीलप्रमाणे :

१. ग्राहकांच्या चेकचे पैसे देण्याची जबाबदारी

२. ग्राहकांच्या खात्याबाबत गुप्तता राखण्याची जबाबदारी

३. मर्यादा कायद्याने येणारी जबाबदारी

१. ग्राहकांच्या चेकचे पैसे देण्याची जबाबदारी (Bankers Obligations to make payment for cheques) : खातेदाराने आपल्या खात्यावरील चेक दुसऱ्याचा व्यक्तीला दिल्यास त्यांना पैसे देण्याची जबाबदारी बँकेला पार पाडावी लागते. (पुरेशी रक्कम खातेदाराच्या खातेवर शिल्लक असेल तर)

२. ग्राहकाच्या खात्याबाबत गुप्तता राखण्याची जबाबदारी (Obligations to maintain secrecy of customers accounts) : बँकेने खातेदाराच्या खात्याची माहिती गुप्त राखली पाहिजे.

पुढील बाबतीत बँक ग्राहकाच्या खाते व्यवहाराची माहिती उघड करू शकते.

i) कायद्यानुसार किंवा न्यायालयाच्या आदेशानुसार

ii) सार्वजनिक हिताला बाधा येत असेल तर

iii) कर्जदार थकबाकीदार असेल तर...

- iv) ग्राहकाने आपल्या खातेव्यवहाराची माहिती इतरांना पुरविण्याबाबत सूचित केल्यास
 - v) ग्राहकाचा मृत्यू झाल्यास, त्याच्या कायदेशीर वारसदाराला हक्क शाब्दीत करण्यासाठी बँक माहिती पुरविते.

३. मर्यादा कायद्याने येणारी जबाबदारी (Obligations as per Limitation Act) : मर्यादा कायद्यानुसार ऋणकोकडून येणे रकमेच्या वसुलीचा हक्क धनकोने तीन वर्षांच्या कालावधीत बजावणे अपरिहार्य असते. ठेवीदाराने 'मुदत ठेव पावती' बँकेकडे सादर केल्यापासून तीन वर्षांच्या काळापर्यंत ठेवीदार रक्कम मागू शकतात.

(क) बँक ग्राहकाचे अधिकार (Bank Customer's Rights) : बँक ग्राहकांना कायद्याद्वारे विविध अधिकार प्राप्त झाले आहेत. तसेच देशात १९८६ मध्ये ग्राहक संरक्षण कायदा पास करण्यात आला आहे. बँक ग्राहकांच्या अधिकाराची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. न्याय वर्तवणुकीचा (वागणुकीचा) अधिकार
 २. पारदर्शक व प्रामाणिक (इमानदारी) सेवेचा हक्क
 ३. योग्य सेवेबाबतचा अधिकार (अनुरूप)
 ४. गोपनीयतेचा अधिकार (खाजगी जीवनाचा हक्क)
 ५. तक्रार निवारण व नुकसान भरपाईचा अधिकार

१. न्याय वर्तणुकीचा (वागणुकीचा) अधिकार (Right to Fair Treatment) : बँकांनी आपल्या ग्राहकांना योग्य व न्याय वागणूक देण्याचे कर्तव्य पार पाडावे लागते. बँकेला ग्राहकांना जात, धर्म, रंग, लिंग, वंश, भाषा यावरून भेद करता येत नाही.

२. पारदर्शक व प्रामाणिक (इमानदारी) सेवेचा हक्क (Right to Transparent and Honest Services) : बँक ग्राहकांना विविध सेवा, सवलती देत असताना, त्यांचे फायदे-तोटे, दक्षता याची स्पष्ट कल्पना देणे गरजेचे असते. बँकिंग सेवेबाबत बँकेने ग्राहकांना कोणतेही छुपे नियम व तरतुदी ठेवू नयेत.

३. योग्य सेवेबाबतचा (अनुरूप सेवेबाबतचा) अधिकार (Right to Suitability) : ग्राहकाला बँकेकडून मिळाण्या विविध सेवा या योग्य असाव्यात.

४. गोपनीयतेचा अधिकार (खाजगी जीवनाचा हक्क) (Right to Privacy) : ग्राहक बँकाना खाते उघडताना जी माहिती दिलेली (वैयक्तिक, वित्तीय, सामाजिक इत्यादी) असते. ती बँकेने गोपनीय ठेवण्याची गरज असते.

५. तक्रार निवारण व नुकसान भरपाईचा अधिकार (Right to Grivance Redress Products and Compensation) : बँक ग्राहकास, बँकेने दिलेल्या सेवा, सुविधा व बँक उत्पादन बाबत खात्री देणे व सेवा उत्तम मिळविण्याचा अधिकार असतो. परंतु बँकेच्या सेवेबद्दल बँक ग्राहकाची तक्रार असेल तर त्याच्या तक्रारीचे योग्य वेळेत निवारण करण्याचा अधिकार बँक ग्राहकास असतो.

२.२.४ चलनक्षम दस्तऐवज - मुख्य वैशिष्ट्ये (Negotiable Instruments)

सध्याच्या काळात, बँकिंग व्यवहारात चलनक्षम दस्तऐवजाचे महत्त्व वाढले आहे. वाहक देय किंवा आदेश असलेली वचनचिठ्ठी, विपत्र किंवा धनादेश (चेक) म्हणजे चलनक्षम दस्तऐवज होय. यामध्ये प्रामुख्याने हुंडी, वचनचिठ्ठी व धनादेश या तीन साधनांचा समावेश होतो. तसेच यामध्ये बँकाच्या ग्राहकांना रोख पैशाऐवजी (चलन योग्य साधन) ही साधने देवघेवीची व्यवहार करताना वापरली जातात.

२.२.४.१ चलनक्षम दस्तऐवज (पत्र) अर्थ व व्याख्या

(Meaning of Negotiable Instruments)

भारतात १८८१ मध्ये चलनक्षम दस्तऐवज कायदा झाला. तर त्याची सुरुवात १८८२ मध्ये प्रत्यक्षात सुरु झाली. या कायद्यातील १३ व्या कलमानुसार वचनचिठ्ठी, हुंडी आणि धनादेश यांचा समावेश चलनक्षम दस्तऐवजात केला.

के. सी. विल्स (K. C. Wills) : “जे पत्रक देणाऱ्या व्यक्तीच्या मालकी हक्कात काही दोष असले तरी ते पत्रक मिळविण्यासाठी एखादी व्यक्ती त्यांची किंमतअदा करते व त्या पत्रकाचा स्वीकार करते तेब्हा त्या व्यक्तीस त्या पत्रकाचे मालकी हक्क प्राप्त होतात, अशा पत्रकांना चलनक्षम दस्तऐवज असे म्हणतात.

भारतीय चलनक्षम दस्तऐवज कायदा-१८८१ : “आदेशानुसार किंवा वाहकाला पैसे देणारी वचनचिठ्ठी, हंडी किंवा चेक म्हणजे चलनक्षम पत्रक होय.”

वरील विवेचनावरून असे दिसते की, चलनक्षम पत्रके ही पैसे मिळविण्याची खात्री देणारी पत्रके असतात. चलनक्षम दस्तऐवज हा दायित्वाचाच एक भाग असतो.

२.२.४.२ चलनक्षम दस्तऐवजाची वैशिष्ट्ये (Features of Negotiable Instruments)

१. लेखी स्वरूप : चलनक्षम दस्त हा लेखी स्वरूपात असणे कायद्याने बंधनकारक असते.

२. किमान दोन पक्ष : चलनक्षम दस्तऐवज तयार करताना किमान दोन व्यक्तीची (दस्त तयार करणारा व दुसरा स्वीकारणारा) गरज असते.

३. दस्त तयार करणाऱ्याची सही : चलनक्षम दस्तऐवज तयार करताना व्यक्तीने त्यावर स्वतःची सही करणे आवश्यक असते.

४. मालकी हक्क (हक्क प्रस्थापित करता येतो) : चलनक्षम दस्तऐवजाचा धारक स्वतःच्या नावाने आणि अधिकारात आपला हक्क प्रस्थापित करण्याकरिता खटला भरू शकतो.

५. रकमेचे स्वरूप : चलनक्षम दस्तऐवजात नमूद केलेली रकम जर तो चलनक्षम दस्त भारतीय असेल तर भारतीय चलनात ती रकम दिली जाते.

६. सहज हस्तांतरण : चलनक्षम दस्त हा एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे कायदेशीर हस्तांतरण करता येण्यासारखा असावा.

७. पुरावा म्हणून उपयोग : चलनक्षम दस्ताचा वापर पैसे देण्या-घेण्याकरिता होत असला तरी एखादा व्यवहार झाला नाही तर असे सही झालेले दस्त कोर्टात पुरावा म्हणून सादर करता येतात.

२.२.४.३ चलनक्षम दस्तऐवजाचे प्रकार (Types of Negotiable Instruments)

चलनक्षम दस्तऐवजाचे कायद्यानुसार प्रामुख्याने पुढील प्रकार पडतात :

(अ) वचनचिठ्ठी / वचनपत्र / प्रतिज्ञापत्र

(ब) हुंडी/विनिमय पत्र

(क) धनादेश

(अ) वचनचिठ्ठी / वचनपत्र / प्रतिज्ञापत्र (Promissory Notes)

व्यापारी व देण्या-घेण्याच्या व्यवहारातून निर्माण होणाऱ्या उधारीच्या व्यवहारातून उधार विक्रीचे शोधन करण्यासाठी वचनचिठ्ठी अदा केली जाते.

“ऋणकोने धनकोला विशिष्ट रक्कम मागताक्षणीच किंवा विशिष्ट मुदतीनंतर त्याला किंवा त्याच्या आदेशानुसार देण्याबाबत लिहून दिलेले बिनशर्त लेखी वचन म्हणजे वचनचिठ्ठी होय.”

वचनचिठ्ठीची वैशिष्ट्ये (Features of Promissory Notes)

१. लेखी दस्तऐवज : वचनचिठ्ठी ही लेखी स्वरूपात असावी लागते.

२. बिनशर्त वचन : वचनचिठ्ठी देणाऱ्याने वचनचिठ्ठीत पैसे देण्यासंबंधीचा स्पष्ट उल्लेख केला पाहिजे. त्याने वचन हा शब्द वापरलाच पाहिजे.

३. निश्चित स्वरूप : वचनचिठ्ठीत फक्त निश्चित रक्कम देण्याचाच उल्लेख पाहिजे.

४. पैसे देण्याचे वचन : वचनचिठ्ठीत फक्त पैसे देण्याचे वचन असते. इतर कोणत्याही घटनेचा किंवा गोष्टीचा त्यात समावेश नसतो.

५. कर्त्याची सही : वचनचिठ्ठीवर कर्त्याची सही असते.

६. आदात्याचे नाव : वचनचिठ्ठीत नमूद केलेली रक्कम ज्या व्यक्तीला द्यावयाची असेल त्याचे नाव लिहावे लागते.

७. प्रदानाचा दिनांक : वचनचिठ्ठीत प्रदानाची मुदत किंवा प्रदानाचा दिनांक लिहिण्याची आवश्यकता नसते.

८. तिकीट : वचनपत्रावर तिकीट लावणे (Stamp Duty) कायद्याने आवश्यक आहे.

वचनचिठ्ठीचा नमुना

रुपये : १०,०००/-

मी, असे वचन देतो की, श्री. महेश पाटील यांना किंवा त्यांच्या आदेशानुसार कोणत्याही व्यक्तीला रु. १०,०००/- (दहा हजार रुपये फक्त) देईन.

स्थळ : कोल्हापूर.

दिनांक : ८ ऑक्टोबर, २०१९

अमोल देसाई

(ब) हुंडी किंवा विपत्र (Bill of Exchange)

चलनक्षम दस्तऐवजातील हुंडी हा महत्वाचा प्रकार आहे.

“निश्चित व्यक्तीस किंवा तिच्या आदेशानुसार दुसऱ्या व्यक्तीस किंवा वाहकास फक्त निश्चित रक्कम विनाशर्त देण्याबाबत कर्त्याने सही करून निश्चित व्यक्तीस दिलेला लेखी आदेश म्हणजे हुंडी होय.”

हुंडीची वैशिष्ट्ये

१. लेखी दस्तऐवज : हुंडी/विपत्र/विनिमय पत्र हा लेखी दस्तऐवज आहे. हुंडीमध्ये, विशिष्ट व्यक्तीला तिच्या आदेशानुसार रक्कम देण्याविषयी आदेश असतो.

२. हुंडीचे स्वरूप : हुंडी ही नेहमी क्राणकोवर काढली जाते. हुंडीची रक्कम, हुंडीचा आदाता (ज्याला पैसे देणे आहे ती व्यक्ती), हुंडीचा आदेशक (हुंडी काढणारी व्यक्ती/पैसे देणे असणारी व्यक्ती), दिनांक, मुदत इत्यादी घटक हुंडीमध्ये दिलेले असते. तर शेवटी आदेशकाची स्वाक्षरी असते.

३. विशिष्ट नमुना (प्रपत्र) नसतो : हुंडीचा विशिष्ट नमुना नसतो. परंतु हुंडीचा छापील नमुना वापरला जात आहे.

४. निश्चित रक्कम : विनिमय पत्रात देखील निश्चित रक्कम आदात्याला देण्याविषयीचा आदेश असतो.

५. आदेशकाची स्वाक्षरी : हुंडीवर किंवा विनिमय पत्रावर आदेशकाची स्वाक्षरी असते.

६. निश्चित आदेशिती : हुंडीच्या आदेशकानुसार ज्या व्यक्तीने पैसे द्यावेत अशी अपेक्षा असते, त्यास आदेशिती असे म्हणतात. याचाच अर्थ कोणी, कोणाला, किती रक्कम, केंव्हा द्यावयाची याच्या स्पष्ट नोंदी हुंडीवर असणे गरजेचे असते.

७. निश्चित आदाता : विनिमय पत्राच्या आदेशानुसार ज्या व्यक्तीला पैसे देय असतात त्या व्यक्तीस आदाता म्हणतात. तेव्हा हुंडीचा निश्चित आदाता असावा लागतो.

८. आदेशितीची मान्यता : विनिमय पत्र/हुंडी अधिकृत ठरण्यासाठी त्यास आदेशितीची मान्यता आवश्यक असते. कारण रक्कम देण्याचा आदेश आदेशितीने मान्य केल्यावरच त्यांचे दायित्व सिद्ध होते व त्यामुळे चलनक्षम दस्तऐवजाला दर्जा प्राप्त होतो.

९. मागताक्षणी/मुदतीनंतर देय : हुंडी दोन प्रकारे देय असते. एक म्हणजे मागताक्षणी देय ठरणारे विपत्र/हुंडी तर दुसरे म्हणजे विशिष्ट मुदतीनंतर देय ठरणारे/विनिमय पत्र होय. तसा उल्लेख विनिमय पत्रात/हुंडीत असावा लागतो.

१०. मुद्रांकाची/तिकिटाची आवश्यकता : विनियम पत्राला चलनक्षम दस्तऐवजाचा दर्जा देण्यासाठी योग्य रकमेचा मुद्रांक आवश्यक असतो. अर्थातच मुद्रांक किती रकमेचा असावा हे विपत्राच्या रकमेवर ठरविले जाते.

हुंडीचे प्रकार (Types of Bills of Exchange)

१. देशी हुंड्या : देशात काढून देशातच दिल्या जाणाऱ्या हुंड्यांना देशी हुंड्या म्हणतात.

२. विदेशी हुंड्या : या हुंड्या देशात काढून विदेशात राहणाऱ्या व्यक्तीला पैसे दिले जातात. काही वेळा विदेशात हुंडी काढून देशातील व्यक्तीला पैसे दिले जातील.

३. दर्शनी हुंडी : अशा हुंड्याची रक्कम त्वरीत देय असते.

४. मुदती हुंडी : या हुंडीची मुदत (विशिष्ट) संपल्यानंतर हुंडीची रक्कम देय होते.

५. धनीजोग हुंडी : ही हुंडी वाहकदेय असते. ती मालकाला किंवा धारकाला दिली जाते.

६. फर्नानीजोग हुंडी : यात विपत्र (हुंडी) आणि विमापत्र या दोहोंचा समावेश होतो. विमा उतरलेल्या मालाच्या संदर्भात ती ग्राहकाला किंवा हस्तकाला पाठविली जाते व माल पोहोचल्यानंतर रक्कम अदा केली जाते.

७. नामजोग विपत्र : यात रक्कम ज्याला द्यावयाची असते म्हणजेच आदात्याचे नाव लिहिलेले असते.

८. शहाजोग हुंडी : या विपत्रातील (हुंडीच्या) प्रकारात एक व्यापारी दुसऱ्या शहा (व्यापारी)ला हुंडी लिहून देतो. या हुंडी प्रकारामध्ये रक्कम ज्याला द्यावयाची आहे त्याचा स्पष्टपणे उल्लेख केलेला असतो व त्यालाच हुंडी प्रदान केली आहे याची खात्री करून घेण्याची आवश्यकता असते.

९. देखांदर हुंडी : यात हुंडीचे पैसे वाहकाला किंवा विपत्र (हुंडी) सादर करणाऱ्याला प्राप्त होतात.

१०. जोखीम हुंडी : या प्रकारात दलाल एका व्यापार्याकडून दुसऱ्या व्यापार्याकडे माल पोहोचविण्यातील जोखीम पत्करतो. हुंडी विम्याचा एक प्रकार म्हणून या हुंडीचा विचार केला जातो.

हुंडीचा नमुना
मुदत हुंडीचा नमुना

७८५, बी/१ साने गुरुजी,
कोल्हापूर
दि. ८ ऑक्टोबर, २०१९

आजच्या दिनांकापासून ८० दिवसानंतर मे. मॉडन इंटरप्राईजेस, कोल्हापूर किंवा वाहकास रुपये १०,०००/- (दहा हजार रुपये फक्त) द्यावेत.

रुपये : १०,०००=००

कल्याणी मार्केटिंग

राजेश पोळ

तिकीट

(क) धनादेश : (Cheque चेक)

“धनादेश म्हणजे विशिष्ट बँकेवर विशिष्ट रकमेचे मागणी करताच देय असणारे विपत्र होय.”

चेक (धनादेश) जेव्हा हुंडी एखाद्या बँकेवर काढतात आणि त्या हुंडीचे पैसे मागताक्षणीच असतात. त्या हुंडीला ‘चेक’ असे म्हणतात.

धनादेशाची वैशिष्ट्ये किंवा लक्षणे

१. लेखी दस्तऐवज : धनादेश हा हुंडी किंवा वचनचिठ्ठीप्रमाणे लेखी दस्तऐवज असतो.

२. विशिष्ट प्रपत्र : धनादेशाचा वापर करण्यासाठी बँकेने दिलेल्या धनादेश पुस्तकातील चेकचाच वापर करावा लागतो.

३. आदेश : धनादेशामध्ये पैसे देण्याविषयी आदेशकाने विनाशर्त आदेश दिलेला असते.

४. आदेशितीला आदेश : धनादेशाच्या व्यवहारात नेहमी बँक ही आदेशिती असते. धनादेशात पैसे देण्याविषयी आदेशितीला आदेश देण्यात येतो.

(ज्या बँकेवर/बँकेच्या शाखेवर धनादेश (चेक) काढण्यात येतो त्या बँकेच्या शाखेस आदेशिती म्हणतात.)

५. निश्चित रक्कम : चेकची रक्कम निश्चित असते.

६. मागताक्षणी देय : धनादेश मागताक्षणी देय असतो.
७. केवळ पैसे देण्याचा आदेश : धनादेशात केवळ पैसे देण्याविषयीचा आदेश असतो.
८. आदाता निश्चित : ज्याला पैसे द्यावयाचे आहेत त्या आदात्याचे नाव निश्चित असते. चेकवर त्याचे नाव लिहिलेले असते.
९. दिनांक लिहिणे आवश्यक : धनादेशावर दिनांक लिहिणे आवश्यक असते.
१०. आदेशकाची सही : धनादेशावर आदेशकाची (चेक देणारा) सही असते.
११. आदेशक हा ग्राहक : धनादेशाचा आदेशक हा बँकेचा ग्राहक असावा लागतो.
१२. प्रतिफल आवश्यक असतो : धनादेशावर आदेशावर प्रतिफल लिहिणे आवश्यक असते.
१३. मुद्रांक अनावश्यक : धनादेशावर मुद्रांक लावण्याची गरज नसते.

धनादेशाचे प्रकार (Types of Cheques)

धनादेशाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. साधा धनादेश किंवा वाहक धनादेश (Bearer Cheque) : ज्या धनादेशाचे पैसे बँकेच्या काऊंटरवर मिळू शकतात त्या चेकला साधा किंवा वाहक चेक म्हणतात.

चेकच्या उजव्या कोण्यावर दोन तिरप्या समांतर रेषा हाताने किंवा रबरी शिकका किंवा छापील प्रकारे दर्शविलेला नसेल तर त्या धनादेशाला वाहक (bearer) धनादेश म्हणतात.

हा धनादेश ज्याकडे असतो त्याला पैसे मिळतात. या धनादेशात मोठा धोका असतो. कारण हा धनादेश हरवला तर ज्या व्यक्तीला सापडेल ती व्यक्ती धनादेशाचे पैसे बँकेतून मिळवू शकते.

किरकोळ व्यवहारासाठी व काही कालावधीसाठी व वेळेची बचत होण्यासाठी या चेकचा वापर मोठ्या प्रमाणात करतात.

२. आदेश धनादेश (Order Cheque) : ज्या धनादेशात पैसे देण्याचा आदेश दिलेला असतो त्या धनकोळा आदेश धनादेश (Order Cheque) असे म्हणतात.

अशा प्रकारच्या चेकचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतोच असे नाही. परंतु व्यवहाराच्या व काळाच्या दृष्टीने विचार केला तर अशा प्रकारच्या धनादेशाला फार महत्त्व आहे.

३. रेखांकित धनादेश (Cross Cheque) : ज्या व्यक्तीच्या नावाने रेखांकित धनादेश काढला असेल तर त्या व्यक्तीच्या खात्यात त्या धनादेशाचे पैसे जमा होत असतील तर त्या चेकला रेखांकित धनादेश म्हणतात.

याचा अर्थ, ज्या वेळेस रेखांकनात दोन बँकांची नावे लिहिली जातात तेव्हा त्या रेखांकनाला दुहेरी रेखांकन असे म्हणतात.

दुहेरी रेखांकनाचा अधिकार हा फक्त बँकेलाच दिलेला आहे. वैयक्तिक व्यक्तीला दुहेरी रेखांकनाची परवानगी दिलेली नाही. तर दुहेरी रेखांकनाचा अधिकार हा फक्त संग्रहण बँकेला किंवा समाशोधन गृहाचे (Clearing House) काम करणाऱ्या बँकेलाच असतो.

रेखांकित चेकचा नमुना

Pay Aakash Desai	Date : 8/10/2019
Rupees : Ten Thousand	Rs. 10,000/-
A/c No.: 0000123456	
ADC Bank Mumbai	Mohan Patil
' 000000' 000000 '000000'00	

२.३ सारांश

व्यापारी बँकेत १८ वर्षे पूर्ण झालेला सज्जान व्यक्ती खाते उघडू शकतो. त्यासाठी व्यक्तिगत खाते, संयुक्त खाते, भागीदारी संस्थेचे खाते, सहकारी संस्थेचे खाते, कंपनीचे खाते, खातेदार बँकेत उघडू शकतो. खाते उघडत असताना बँक खातेदाराकडून के.वाय.सी. अंतर्गत ओळख, रहिवासीची कागदपत्रे होते. त्यावेळी बँकेत खातेदार बँकेला फॉर्म भरून देतो; असे खाते ग्राहकाला बंद करण्याचे व कही वेळेस बँकसुद्धा खाते बंद करू शकतील. बँकेतील खातेदाराबाबत बँकेचे अधिकार व कर्तव्य तर ग्राहकाचे अधिकार या प्रकरणात अभ्यासले आहेत.

खातेदाराला बँकेतील रक्कम हस्तांतरण करण्यासाठी बँक वचनचिठी, हुंडी व धनादेश यांच्या सुविधा उपलब्ध करून देते.

२.४ पारिभाषिक शब्द

१. बँक खातेदार : बँकेत कोणतेही खाते असणारा खातेदार.
२. बँक ग्राहक : बँकेत कोणतेही खाते असणारा ग्राहक.
३. सज्जान व्यक्ती : १८ वर्षे पूर्ण झालेली व्यक्ती
४. धनादेश : बँकेत व्यवहार करण्यासाठी ग्राहकाला देण्यात आलेला चलनक्षम दस्तऐवज
५. धनको : बँकेत ठेव ठेवणारा ग्राहक आणि कर्ज देणारी बँक
६. ऋणको : ठेव स्वीकारणारी बँक आणि कर्ज घेणारा ग्राहक

७. समाशोधन गृह (निरसन गृह) : व्यापारी बँकांकडील (खातेदाराचे) चेक, ड्राफ्ट इत्यादी वसुल किंवा वटणावळ करणारे स्थळ.

८. चलनक्षम दस्तऐवज : व्यापारातील देण्याघेण्याचे व्यवहार पूर्ण करण्याकरिता (वचनचिह्न्या, हुंडी, चेक)

९. आदेशक : धनादेश/चेक काढणारी व्यक्ती किंवा संस्था.

१०. आदेशिती : ज्या बँकेवर धनादेश काढण्यात येतो त्या बँकेच्या शाखेस आदेशिती म्हणतात.

२.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

(अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. भारतीय बँकिंग कायद्यानुसार ज्या व्यक्तीचे वय अठरा वर्षे पेक्षा कमी असते त्याला
ग्राहक म्हणतात.

(अ) अज्ञान (ब) सज्ञान (क) वयोवृद्ध (ड) यापैकी नाही

२. ज्या व्यक्ती मूळ भारतीय असून नोकरी किंवा व्यवसायासाठी विदेशात स्थायिक असतात त्यांना
..... असे म्हणतात.

(अ) निवासी भारतीय (ब) विदेशी भारतीय

(क) अनिवासी भारतीय (ड) स्वदेशी भारतीय

३. व्यापारी बँकेत खाते उघडताना..... ची गरज असते.

(अ) साक्षर (ब) ओळख (क) के.वाय.सी. (ड) इतर

४. के.वाय.सी. निकषानुसार खाते उघडताना..... व पुरावा सादर करावा लागतो.

(अ) जन्मतारीख व किमान रक्कम (ब) ओळख व साक्षरता

(क) ओळखीचा (फोटो-ओळखपत्र) व निवासी (ड) इतर आणि रक्कम

५. साध्या धनादेशाने खात्यातून पैसे काढताना..... गरज असते.

(अ) रेखांकन (ब) दुहेरी रेखांकन (क) खातेदाराची उपस्थिती (ड) पासबुकची

६. खाते बंद करण्याचा बँकेला अधिकार असतो.

(अ) निष्क्रिय (ब) वारंवार धनादेशाचा अनादर करणारे

(क) न्यायालयीन हुक्म असणारे (ड) वरील सर्व

३. चलनक्षम दस्तऐवज ही संकल्पना स्पष्ट करा.
४. वचनपत्राचा अर्थ सांगा.
५. धनादेश ही संकल्पना स्पष्ट करा.
६. धनादेशाचे प्रकार स्पष्ट करा.
७. हुंडी म्हणजे काय ?
८. भारतीय बँकिंग कायद्यानुसार बँकेत कोण खाते उघडू शकतात.
९. ग्राहक परिचय (KYC) निकष म्हणजे काय ?
१०. अनिवासी भारतीय म्हणजे काय ?

२.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. (अ)	२. (क)	३. (क)	४. (क)	५. (क)
६. (ड)	७. (अ)	८. (अ)	९. (अ)	१०. (क)

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१. बँक ग्राहकाचे (खातेदाराचे) विविध प्रकार सविस्तर स्पष्ट करा.
२. खाते उघडण्याची व व्यवहार करण्याची कार्यपद्धती स्पष्ट करा.
३. चलनक्षम दस्तऐवज म्हणजे काय ? चलनक्षम दस्तऐवजाची वैशिष्ट्ये सांगून प्रकार स्पष्ट करा.
४. धनादेश म्हणजे काय ? धनादेशाची वैशिष्ट्ये व प्रकार सांगा.
५. धनादेशाचे रेखांकन म्हणजे काय ? रेखांकनाची वैशिष्ट्ये सांगा.
६. ग्राहक परिचय निकष (KYC) स्पष्ट करा.
७. बँक खाते बंद करण्याची कार्यपद्धती स्पष्ट करा.
८. बँक ग्राहकाच्या विविध अधिकाराची चर्चा करा.
९. बँकांचे हक्क व अधिकार सविस्तर सांगा.
१०. अनिवासी भारतीयांचे खाते म्हणजे काय ?
११. हुंडी व वचनचिठ्ठी म्हणजे काय ?

२.७ क्षेत्रीय कार्य

- आपल्या जवळच्या बँकेस भेट देऊन तेथील खातेप्रणाली (खाते उघडणे, बँकेचे अधिकार आणि ग्राहकाचे अधिकार व चलनक्षम दस्तऐवज) समजून घ्या.

२.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- Hajela T. N., "Money and Banking, International Trade and Public Finance", Shivalal Agrawala and Company, Agra-3.
- Mishra Sukhvinder, Banking Law and Practice" S. Chand & Co. Ltd., New Delhi 110055.
- Varshney P. N., "Banking Law and Practice", Sultan Chand & Sons., New Delhi.
- कुंभार विजय, अनिल वावरे, 'पैसा व बँकिंग', रुबी बुक पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर.
- कोलते एस. एम. : 'बँकिंग तत्व आणि व्यवहार', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव.
- ढगे एस. के. : 'आधुनिक बँक व्यवसाय', के. एस. पब्लिकेशन्स, पुणे – ३०.
- दामजी बी. एच., 'आधुनिक बँकिंग', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- भोसले एस. एम., कदम पी. एच., जाधव सी. आर., 'पैसा आणि बँकिंग', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- <https://orbidocs.rbi.org.in>pdf> Charter of Customer Rights, RBI CSRO3122014 1 (1) pdf.
- <https://prahaar.in>> ब्लॉग – ग्राहकांच्या हक्काबद्दल रिझार्व्ह बँकेचा मसुदा.
- www.mpscworld.com

K K K

घटक - ३

भारतीय रिझर्व बँक (Reserve Bank of India)

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ भारतीय रिझर्व बँकेचा इतिहास व व्यवस्थापन

३.२.२ भारतीय रिझर्व बँकेची कार्ये

३.२.३ भारतीय रिझर्व बँकेचे चलनविषयक धोरण

३.२.४ भारतीय रिझर्व बँकेची पतनियंत्रणाची साधने

३.३ सारांश

३.४ पारिभाषिक शब्द

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

३.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

३.० उद्दिष्टे

प्रस्तुत घटकाचा अभ्यास केल्यामुळे आपणास पुढील बाबी समजतील.

- ❖ रिझर्व बँकेचा इतिहास व व्यवस्थापन समजेल.
- ❖ रिझर्व बँकेची कार्य समजून घेता येईल.
- ❖ रिझर्व बँकेचे चलनविषयक धोरण समजेल.
- ❖ रिझर्व बँकेची पतनियंत्रणाची साधने समजून घेता येईल.

३.१ प्रास्ताविक

प्रत्येक देशाच्या बँकिंग व्यवस्थेत मध्यवर्ती बँकेला अतिशय महत्वाचे स्थान असते. आज जगातील सर्व देशांमध्ये मध्यवर्ती बँका स्थापन झालेल्या आहेत आणि त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत महत्वाची भूमिका बजावीत आहेत. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे नियमन व नियंत्रण करून आर्थिक व औद्योगिक विकासाला गती व वलण देण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेला पार पाडावी लागते. आर्थिक क्षेत्रातील सर्व घटकांना शिस्त लावण्याचे कार्यही मध्यवर्ती बँकेला करावे लागते. भारतात मध्यवर्ती बँकिंगचा इतिहास ब्रिटिश कालावधीत सुरु झाल्याचे दिसते.

३.२ विषय विवेचन

प्रस्तुत घटकामध्ये आपण रिझर्व्ह बँकेचा इतिहास, व्यवस्थापन, कार्य, चलनविषयक धोरण, पतनियंत्रणाची साधने या बाबी अभ्यासानार आहोत.

३.२.१ भारतीय रिड्गव्ह बँकेचा इतिहास व व्यवस्थापन

भारतीय रिझर्व्ह बँकेचा इतिहास

भारतात मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्याचा पहिला प्रयत्न सन १७७३ मध्ये वॉर्स हेस्टिंग्सच्या पत्राने झाला असे म्हणता येईल. कारण या पत्रात भारतात मध्यवर्ती बँक आवश्यक असल्याचे मत व्यक्त करण्यात आले होते. त्यानंतर मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्याविषयी अनेक सूचना करण्यात आल्या. मध्यवर्ती बँक स्थापनेच्या दृष्टीने एक ठोस प्रयत्न म्हणजे सन १९२१ मध्ये तीन प्रेसिडेन्सी बँकांचे एकत्रीकरण होय. कारण या तीन प्रेसिडेन्सी बँकांच्या एकत्रीकरणातून इंपरिअल बँक ऑफ इंडिया निर्माण झाली. ती व्यापारी बँक, सरकारची बँक म्हणून कार्य करीत होती. त्याच बरोबर रिझर्व्ह बँकेच्या निर्मितीमध्ये भारतीय अर्थतज्ज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान महत्वाचे आहे. त्यांनी मध्यवर्ती बँकेची कार्यपद्धती व काम करण्याची शैली हा दृष्टिकोन हिलटन यंग कमीशन पुढे ठेवला. तेव्हा १९२६ मध्ये हिलटन यंग कमीशनने भारतात एक स्वतंत्र मध्यवर्ती बँक असावी अशी शिफारस केली व सविस्तर अहवालही सादर केला. बँकेचे नाव रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया असावे असेही सुचविले. पुढे १९३१ मध्ये सेंट्रल बँकिंग एनक्वायरी कमिटीने रिझर्व्ह बँकेची लवकरात लवकर स्थापना करावी असे सुचविले. या सर्वांचा परिणाम म्हणून १९३४ मध्ये रिझर्व्ह बँक अॅक्ट संमत झाला व १ एप्रिल १९३५ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया स्थापन झाली. पण तेव्हा ही खाजगी बँक होती. १०० रुपयांचे शेर्अर्स विक्रीस काढून केवळ ५ कोटी रुपयांच्या भांडवलावर रिझर्व्ह बँकेची सुरुवात झाली. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाची मागणी जोर धरू लागली. परिणामी, १९४८ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या राष्ट्रीयीकरणाचा कायदा संमत करून केंद्र सरकारने ही बँक आपल्या ताब्यात घेतली. १ जानेवारी १९४९ पासून रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया भारत सरकारची बँक म्हणून कार्य करीत आहेत.

रिझर्व्ह बँकेचे व्यवस्थापन

रिझर्व्ह बँकेचे व्यवस्थापन संचालक मंडळाकडून पाहिले जाते. बँकेच्या व्यवहारावर सर्वसाधारण देखेरेख ठेवणे व बँकेला योग्य असे मार्गदर्शन करणे याविषयीची जबाबदारी संचालक मंडळाची आहे. रिझर्व्ह बँकेचा गव्हर्नर हा संचालक मंडळाचा प्रमुख असतो तसेच तो बँकेचा सर्वोच्च अधिकारी असतो. बँकेच्या संचालक मंडळात एकूण २० प्रतिनिधी असतात. त्यात एक गव्हर्नर, चार डेप्यूटी गव्हर्नर, ४ संचालक स्थानिक मंडळातून निवडले जातात. उर्वरित ११ व्यक्तिपैकी १० संचालक व ०१ सरकारी संचालक भारत सरकारकडून नियुक्त केले जातात. हे १० संचालक उद्योग, व्यापार, सहकार या क्षेत्रातील तज असतात. सरकारी अधिकारी शक्यतो भारत सरकारच्या अर्थखात्याचा सचिव असतो. गव्हर्नर आणि डेप्यूटी गव्हर्नर यांचा कार्यकाल ५ वर्षांचा असतो.

रिझर्व्ह बँकेचे मुख्यालय मुंबई येथे असून कलकत्ता, दिल्ली, बंगलोर, नागपूर, कानपूर, चेन्नई, अहमदाबाद, हैदराबाद, पटना येथे रिझर्व्ह बँकेच्या शाखा आहेत. रिझर्व्ह बँकेच्या शाखा नसलेल्या ठिकाणी बँकेचा प्रतिनिधी म्हणून स्टेट बँक ऑफ इंडिया कामकाज पाहते.

३.२.२ भारतीय रिहर्व्ह बँकेची कार्ये

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ही भारताची मध्यवर्ती बँक आहे. या बँकेला देशातील सर्वोच्च वित्तीय संस्था म्हणून निरनिराळ्या जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात. भारतासारख्या विकसनशील देशात पारंपरिक कार्य करण्याबरोबरच विकासात्मक कार्ये करावी लागतात. बदलत्या परिस्थितीनुसार नवीन आव्हान स्वीकारून रिझर्व्ह बँकेला आपल्या कार्यात बदल करावे लागत आहेत. रिझर्व्ह बँकेची विविध कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(अ) परंपरागत कार्ये

१. भारतीय रिझर्व्ह बँकेला सन १९३४ मधील रिझर्व्ह बँक कायदा कलम २२ नुसार चलननिर्मितीचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. रिझर्व्ह बँक देशाच्या गरजेनुसार निरनिराळ्या चलनी मूल्यांच्या नोटा चलनात आणते. सन १९५६ पर्यंत चलननिर्मितीसाठी प्रमाणशीर निधी पद्धती वापरात होती. सन १९५७ पासून सरकारने किमान राखीव निधी पद्धतीचा अवलंब केला आहे. या पद्धतीनुसार चलन निर्मिती करताना चलनाला आधार म्हणून २०० कोटी रु. चा निधी त्यात ११५ कोटी रु. सोने व ८५ कोटी रु. विदेशी व देशी रोखे असावे लागते. सध्या २, ५, १०, ५०, २००, ५०० व २००० रुपयांच्या नोटा छापल्या जातात. तर १ रुपयाची नोट व १ रु. ची नाणी काढण्याचा अधिकार केंद्र सरकारच्या अर्थखात्याकडे असतो. १ रुपयांच्या नोटांवर अर्थखात्याच्या वित्त सचिवाची स्वाक्षरी असते तर इतर चलनी नोटांवर रिझर्व्ह बँकेच्या गव्हर्नरची स्वाक्षरी असते.

२. सरकारची बँक : रिझर्व बँक सरकारची बँक म्हणूनही कार्य करते. यामध्ये सरकारची रोख रक्कम सांभाळणे. सरकारसाठी देशी-विदेशी कर्जाची व्यवस्था करणे, पैशाचे स्थानांतरण, विदेशी विनिमय व्यवहार

सांभाळणे या सारखी विविध कार्ये रिझर्व्ह बँकेला करावी लागतात. त्याबरोबरच राज्य सरकार किंवा केंद्र सरकार यांच्या ठेवीवर रिझर्व्ह बँक व्याज देत नाही. तसेच सरकारच्या वतीने केलेल्या कामासाठी मोबदला देखील घेत नाही.

३. बँकांची बँक : रिझर्व्ह बँक बँकांची बँक म्हणून कार्य करते. व्यापारी बँकांचा अंतिम त्राता म्हणून कार्य करते. एखादी व्यापारी बँक अडचणीत आल्यास त्या बँकेला ताबडतोब निधी उपलब्ध करून देण्याचे काम रिझर्व्ह बँक करते. व्यापारी बँकांना परवाना देणे, शाखा विस्तारावर नियंत्रण ठेवणे, संचालक मंडळाच्या कारभारावर लक्ष ठेवणे, व्यापारी बँकांच्या कारभाराची तपासणी करणे, व्यापारी बँकांचा रोखड निधी सांभाळणे, व्यापारी बँकांकडे जमा झालेले परकीय चलन खरेदी करणे आणि ज्या व्यापारी बँकांना त्याची गरज आहे त्यांना विक्री करणे ही कार्ये रिझर्व्ह बँक बँकांची बँक म्हणून करते.

४. पतनियंत्रण कार्य : आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक पतनिर्मितीवर नियंत्रण ठेवते. पतनियंत्रणासाठी संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या साधनांचा अवलंब करते. देशातील व्यापारी बँका ठेवी स्वीकारण्याच्या कार्याबरोबरच ग्राहकांना विविध प्रकारची कर्जे देण्याचे कार्य करतात. या व्यवहारातून पतपैशाची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होते. बँक व्यवसायाच्या प्रगतीबरोबर पतपैशाची निर्मिती वाढते. जास्त प्रमाणात पतनिर्मिती वाढू नये यासाठी रिझर्व्ह बँक पतनियंत्रण करते.

५. विदेशी चलन साठा सांभाळणे : रिझर्व्ह बँक विदेशी चलनसाठ्याचा सांभाळ करण्याचे कार्य करते. रिझर्व्ह बँक भारत सरकारच्या वतीने परकीय चलनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आवश्यक तो व्यवहार करते. केंद्र सरकार आयात परवान्याच्या आधारावर आयात व्यापान्यांना परकीय चलन उपलब्ध करून देते. रिझर्व्ह बँकेला भारतीय रूपयाचे देशाबाहेरील मूल्य स्थिर ठेवते. त्यासाठी विदेशी चलनसाठा सांभाळण्याचे काम करते.

६. निरसन केंद्राची सोय : देशातील व्यापारी बँकांना आपापसातील देणीघेणी मिटविण्यासाठीचे ठिकाण म्हणजे निरसन केंद्र होय. रिझर्व्ह बँकेने देशातील शहरांतून या निरसन केंद्राच्या सोयी निर्माण केल्या असून त्यामुळे व्यापारी बँकांना व्यवहारातून निर्माण होणारी येणी व देणी निरसन केंद्राच्या माध्यमाने मिटविता येतात. ज्या ठिकाणी रिझर्व्ह बँकेची शाखा नाही तेथे स्टेट बँक प्रतिनिधी म्हणून कार्य करते.

७. पर्यवेक्षणाचे कार्य : रिझर्व्ह बँक देशातील सर्व बँकांचे पर्यवेक्षण करते. व्यापारी बँकांच्या कारभारावर सतत देखरेख ठेवते. बँकेला परवाना देणे, नवीन शाखा उघडणे, रोखता व्यवस्थापन, बँकांचे कामकाज, बँकांची पुनर्रचना, एकत्रीकरण व विसर्जन या बाबतीत रिझर्व्ह बँक आपले अधिकार वापरते. रिझर्व्ह बँक पर्यवेक्षण कार्यातून बँक व्यवहाराला योग्य दिशा व निश्चित दर्जा मिळवून देण्याचा प्रयत्न करते.

(ब) विकासात्मक कार्य

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर नियोजनाच्या साहाय्याने विकास घडवून आणण्याच्या उद्दिष्टाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने विकासात्मक कार्य पुढीलप्रमाणे रिझर्व्ह बँक पार पाडीत आहे.

१. कृषी क्षेत्राला वित्तपुरवठा : शेतीचा विकास झाल्याशिवाय देशाचा विकास होणार नाही म्हणून रिझर्व्ह बँक शेतीला कर्जपुरवठा करण्यासाठी स्वतंत्र कृषी पतपुरवठा विभाग स्थापन केला आहे. या विभागामार्फत व्यापारी बँका सहकारी बँका इत्यादींना आर्थिक मदत व मार्गदर्शन करण्यात येते. कृषी वित्त पुरवठाचासाठी, १९६३ मध्ये कृषी व पुनर्वित्त महामंडळ, १९६९ मध्ये अग्रणी बँक योजना, १९७५ मध्ये प्रादेशिक ग्रामीण बँक, १९८२ मध्ये नाबार्ड अशा विविध वित्तीय संस्था निर्माण करण्यात आल्या आहेत.

२. औद्योगिक क्षेत्राला वित्तपुरवठा : भारताच्या औद्योगिकीकरणासाठी पुरेसा भांडवल पुरवठा होण्याबाबत रिझर्व्ह बँकेने प्रयत्न केले आहेत. दीर्घ मुदतीचे भांडवल उपलब्ध करून देण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ, भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ, भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय लघुउद्योग विकास बँक इत्यादी संस्था स्थापन करून औद्योगिक वित्त पुरवठ्यात रिझर्व्ह बँकेने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

३. निर्यात व्यापाराला वित्तपुरवठा : रिझर्व्ह बँकेने भारताची निर्यात वाढावी यासाठी निर्यात व्यापाराला मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा केला आहे. यासाठी रिझर्व्ह बँकेने निरनिराळ्या येजना राबविल्या आहेत. निर्यात हुंडी पत योजना, व्यवहारपूर्व पत योजना, व्याज अर्थसाहाय्य योजना बँकेने राबविल्या आहेत. सन १९८२ मध्ये रिझर्व्ह बँकेच्या पदाकाराने आयात-निर्यात बँकेची स्थापना झाली.

४. अग्रक्रम क्षेत्रांना वित्तपुरवठा : व्यापारी बँकांच्या पतपुरवठ्यात अग्रक्रम क्षेत्रांची संकल्पना रुढ करण्याचे काम रिझार्व्ह बँकेने केले आहे. लघू शेतकरी, सीमांत शेतकरी, लघु उद्योजक, कुटीर उद्योजक, वाहतूक व्यवसाय स्वयं रोजगार इत्यादी समावेश अग्रक्रम क्षेत्रात होतो. या क्षेत्रांना रिझार्व्ह बँक ४ टक्के सवलतीच्या दरात कर्जपुरवठा करते.

५. हुंडी बाजार योजना : सन १९५२ मध्ये रिझर्व्ह बँकेने हुंडी बाजार योजना सुरु केली. पुढे १९७० ला नवीन हुंडी बाजार योजना सुरु केली. हा हुंडी बाजार नाणेबाजारातील महत्त्वपूर्ण घटक आहे.

६. प्रशिक्षण सोयी : बँकिंग क्षेत्रात काम करणाऱ्या सेवक वर्गाची अर्थव्यवस्था वाढविण्यासाठी त्यांना वेळोवेळी प्रशिक्षण देण्याची गरज असते. ही गरज पूर्ण करण्यासाठी बँकर ट्रेनिंग कॉलेज बॉम्बे, स्टाफ कॉलेज चेन्नई, कॉलेज ऑफ अंग्री. बँकिंग पुणे इत्यादी संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत.

७. माहितीचे संकलन व प्रसिद्धी : सरकारची बँक आणि देशातील सर्वोच्च बँक या भूमिकेतून रिझर्व बँकेला संपूर्ण अर्थव्यवस्थेशी निगडीत माहिती व आकडेवारी गोळा करावी लागते. पैसा, पतनिर्मिती, वित्त

पुरवठा, कृषी उत्पादन, औद्योगिक उत्पादन, किंमत पातळी, आयात-निर्यात इत्यादी माहितीचे संकलन केले जाते व या माहितीचे आर.बी.आय. बुलेटीन, रिपोर्ट अॅन करन्सी अँड फायनान्स, वार्षिक अहवाल इत्यादी प्रकाशनामधून ही माहिती प्रकाशित केली जाते.

३.२.३ भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे चलनविषयक धोरण

चलनविषयक धोरणाला मौद्रिक धोरण निती असेही म्हणतात. चलनविषयक धोरण हा आर्थिक धोरणाचाच एक भाग असतो. आर्थिक उद्दिष्टे गाठताना मध्यवर्ती बँक पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी जे अनेक उपाय योजते त्या सर्व उपायांचा समावेश चलनविषयक धोरणात केला जातो. देशातील एकूण चलनपुरवठा वाढल्यास त्यातून चलनबाढ किंवा भावबाढ होते. तसेच एकूण चलनपुरवठा कमी झाल्यास चलनघट किंवा भावघट होते. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत एकूण चलनपुरवठा वाजवीपेक्षा जास्त किंवा कमी झाल्यास अर्थिक अस्थिरता निर्माण होते. अर्थव्यवस्थेत आर्थिक अस्थिरता निर्माण होऊ नये यासाठी प्रभावी चलन विषयक धोरणाची आवश्यकता असते. सामान्यतः देशाची मध्यवर्ती बँक चलनविषयक धोरण आखण्याची व ते कार्यवाहीत आणण्याची जबाबदारी स्वीकारते. मध्यवर्ती बँक चलनविषयक धोरणाद्वारे अर्थव्यवस्थेत गरजेइतका पैसा ठेवण्याचा प्रयत्न करते.

चलनविषयक धोरणाचा अर्थ

पृष्ठील विविध व्याख्यांवरून चलनविषयक धोरणाचा अर्थ स्पष्ट होतो.

१. प्रा. केंट : देशात पूर्ण रोजगार प्रस्थापित पैशाच्या पुरवठ्याचा विस्तार आणि संकोच करणे म्हणजे चलनविषयक धोरण होय.

२. प्रा. क्राऊथर : पैशाच्या अस्तित्वामुळे निर्माण होणारे गुण किंवा फायदे वाढविणे आणि त्याचे दोष कमी करणे यासाठी केले जाणारे प्रयत्न म्हणजे चलनविषयक धोरण होय.

३. प्रा. राईट्समन : व्यापक आर्थिक उद्दिष्टे गाठण्यासाठी पैशाचा पुरवठा आणि पतव्यवस्था यावर नियंत्रण ठेवण्याकरिता मध्यवर्ती बँकेमार्फत केले जाणारे प्रयत्न म्हणजे चलनविषयक धोरण होय.

वरील व्याख्यावरून हे स्पष्ट होते की, चलनविषयक धोरण हे चलनाशी आणि चलनव्यवस्थेशी निगडित असते. चलनाच्या व्यवस्थापनासाठी रिझर्व्ह बँकेला पुढाकार घ्यावा लागतो. एकंदरीत पैशाच्या पुरवठ्याचे परिमाण, आकार, रचना आणि त्याचे वितरण यावर परिणाम घडवून आणणारे धोरण म्हणजे चलनविषयक धोरण होय.

रिड्गवृक्ष बँकेच्या चलनविषयक धोरणाची उद्दिष्टे

सामान्यपणे किंमत स्थैर्य, तटस्थ पैसा, विनिमय व दर स्थैर्य, पूर्ण रोजगार, तूट कमी करणे, सामाजिक न्याय, आर्थिक विकास ही रिझर्व्ह बँकेच्या चलनविषयक धोरणाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. या उद्दिष्टांची चर्चा पृष्ठीलप्रमाणे करता येईल.

१. किंमत स्थैर्य : रिझर्व्ह बँकेच्या चलनविषयक धोरणाचे हे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. रिझर्व्ह बँक किंमत स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी सातत्याने होणाऱ्या चलनवाढीवर नियंत्रण ठेवते. यासाठी स्वस्त पैसा धोरण व महाग पैसा धोरणाचा अबलंब करण्यात आला. याशिवाय उत्पादक क्षेत्राच्या वाढीसाठी उत्पादक क्षेत्रांना पतपुरवठा करण्याचे धोरण ठेवले आहे.

२. तटस्थ पैसा : या उद्दिष्टाचा अर्थ पैसा परिणामांच्या दृष्टीने तटस्थ असावा. पैशाने फक्त आर्थिक व्यवहार, विनिमयाचे व्यवहार सुरक्षीत करण्याचे कार्य करावे. पैशामुळे कोणतेही हानीकारक परिणाम अर्थव्यवस्थेत होऊ नयेत याची दक्षता चलनविषयक धोरणाद्वारे रिझर्व्ह बँकेने घ्यावयाची असते.

३. विनिमय दराचे स्थैर्य : एखाद्या देशाच्या विशिष्ट चलनाच्या बदल्यात किती विदेशी चलन मिळू शकतात ते सांगणाऱ्या दराला विनिमय दर असे म्हणतात. विदेशी व्यापार वाढविण्यासाठी विनिमय दराचे स्थैर्य असणे आवश्यक असते. रिझर्व्ह बँकेने विनिमय दरात स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले आहेत.

४. पूर्ण रोजगार निर्माण करणे : देशातील उपलब्ध साधन सामग्रीच्या सुयोग्य वापराद्वारे रोजगार निर्मिती करणे व बेकारांची संख्या किमान पातळीवर राखणे म्हणजे पूर्ण रोजगार होय. रिझर्व्ह बँक चलनविषयक धोरण आखताना त्यात पूर्ण रोजगाराच्या उद्दिष्टाला प्राधान्य देते. त्यासाठी कृषी, औद्योगिक व अग्रक्रम क्षेत्राला वित्तपुरवठा करते व त्यातून रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्ट पूर्ण केले जाते.

५. सामाजिक न्याय : देशाच्या आर्थिक विकासात सामाजिक न्यायाला अत्यंत महत्त्व आहे. आर्थिक विकासाचा वेग वाढताना सामाजिक न्यायमुद्भाव प्रस्थापित झाला पाहिजे. यासाठी रिझर्व्ह बँक समाजामध्ये न्यायपूर्ण उत्पन्नाचे वाटप करते. समाजकल्याण व सामाजिक न्यायाच्या कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देते. अपेक्षित घटकांना स्वस्त दरात पतपुरवठा करते, व्याजदरात सूट देणे इत्यादी विविध योजनांद्वारे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

६. तूट कमी करणे : वाढत जाणारी वित्तीय तूट ही देशापुढील एक गंभीर समस्या आहे. सन १९९० पर्यंत भारताच्या वित्तीय तुटीत मोठी वाढ झाली आहे. वित्तीय तूट कमी करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक चलनविषयक धोरणात तरतुदी करते व प्रभावीपणे त्यांची कार्यवाही करते.

७. निर्यात प्रोत्साहन : निर्यात व्यापाराला प्रोत्साहन देणे हे चलनविषयक धोरणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. जागतिकीकरणापूर्वी भारताची निर्यात विषयक कामगिरी फारशी समाधानकारक नव्हती. जागतिकी-करणानंतर निर्यात व्यापाराला प्रोत्साहन देण्यात आले. व्यवहार तोलातील तूट कमी करण्याच्या उद्देशाने निर्यात प्रोत्साहन देण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने चलनविषयक धोरणात खास तरतुदी केल्या आहेत.

८. आर्थिक विकास : आर्थिक विकास साधने हे प्रत्येक देशातील चलनविषयक धोरणाचे दीर्घकालीन महत्त्वाचे उद्दिष्ट असते. रिझर्व्ह बँक यासाठी सुयोग्य चलनविषयक धोरण निर्माण करते व त्याची अंमलबजावणी करून आर्थिक विकास साहा करणे शक्य होते.

९. आर्थिक स्थैर्य : देशात व्यापार चक्राची अवस्था तेजी किंवा मंदी असल्यास आर्थिक अस्थैर्य निर्माण होते. त्याचा उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार, गुंतवणूक इत्यादीवर विपरित परिणाम होतो. म्हणून रिझर्व्ह बँक चलनविषयक धोरणाद्वारे एकूण चलनपुरवठा नियंत्रित ठेवून आर्थिक स्थिरता आण्याचा प्रयत्न करते. रिझर्व्ह बँकेच्या चलनविषयक धोरणामध्ये किंमत स्थैर्याच्या उद्दिष्टाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाल्याचे दिसते. १९८५ मधील चक्रवर्ती समितीने सुचविल्याप्रमाणे सर्वसाधारण किंमत पातळी ४ टक्क्यांच्या आत राखण्याचा प्रयत्न म्हणजे किंमत स्थैर्य होय.

३.२.४ भारतीय रिड्गवृह बँकेची पतनियंत्रणाची साधने

देशातील एकूण पैसा हा विधिग्राह्य पैसा व पतपैसा या दोन घटकात विभागलेला असतो. विधिग्राह्य पैशाची निर्मिती रिझर्व्ह बँक करीत असल्याने त्याची मर्यादा ती स्वतः ठरवित असते. व्यापारी बँका पतपैशाची निर्मिती करतात त्यासाठी त्या पैशावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य रिझर्व्ह बँक करीत असते. व्यापारी बँकांकडील रोख पैसा कमी जास्त करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक आपल्या अनेक अधिकारांचा वापर करीत असते. हे अधिकार म्हणजे पतनियंत्रणाची साधने आहेत. रिझर्व्ह बँक पतनियंत्रणाच्या साधनांचा वापर करून एकूण पतपैशाचा पुरवठा नियंत्रित करीत असते.

अर्थव्यवस्थेतील एकूण पतपैशाचा पुरवठा आवश्यकतेनुसार कमीजास्त करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक, बँकरेट, खुल्या बाजारातील रोख्यांची खेरेदी विक्री, गांधीव निधीत बदल इत्यादी संख्यात्मक साधनांबोर गुणात्मक साधनांचा एकत्रितपणे वापर करते.

(अ) संख्यात्मक पतनियंत्रणाची साधने

रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेनंतर संख्यात्मक पतनियंत्रण साधनांचा वापर करण्यात येत आहे. व्यापारी बँकांनी निर्माण केलेल्या पतचलनाच्या संख्येवर नियंत्रण ठेवण्याच्या पद्धतीला संस्थातक पतचलन नियंत्रण असे म्हणतात. संख्यात्मक पतनियंत्रणाच्या साधनांमध्ये पृथील साधनांचा समावेश होतो.

१. बँकदर : ज्या दराने मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांच्या हुंड्या वटविते त्या दराला बँकदर असे म्हणतात. बँकदराचे प्रमाण कमी-जास्त करून रिझर्व बँक व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवर नियंत्रण ठेवते. याद्वारे ही बँक पैशाचा एकूण परवठा नियंत्रित करते.

२. खुल्या बाजारात रोख्यांची खरेदी-विक्री : खुल्या बाजारात रोख्यांची खरेदी-विक्री करून एकूण चलनपुरवठा कमी-जास्त केला जातो. जेव्हा रिझर्व्ह बँकेला बाजारातील पैशाचे परिमाण कमी करावयाचे असते त्यावेळी रिझर्व्ह बँक खुल्या बाजारात सरकारी / मान्यताप्राप्त रोख्यांची विक्री करते. त्यामुळे बाजारातील पैशाचा पुरवठा घटतो. व्यापारी बँकांच्या ठेवीत घट होते. त्याप्रकारे त्यांची पतपैशाच्या निर्मितीची क्षमता कमी होते. याउलट जेव्हा रिझर्व्ह बँकेला बाजारातील पैशाचे परिमाण वाढवावयाचे असते त्यावेळी रिझर्व्ह बँक रोख्यांची खरेदी करते. व्यापारी बँकांच्या ठेवीत वाढ होते व त्यांची पतनिर्मिती क्षमता वाढते.

३. रोख राखीव निधीच्या प्रमाणात बदल : प्रत्येक व्यापारी बँकेला त्यांच्याकडे जमलेल्या ठेवीच्या विशिष्ट प्रमाणात काही निधी रिझर्व्ह बँकेकडे ठेवावा लागतो. त्यास रोख राखीव निधीचे प्रमाण असे म्हणतात. हे प्रमाण कमी जास्त करून व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मिती वाढ आणि घट करता येते. रिझर्व्ह बँक रोख राखीव निधी प्रमाण ३ ते १५ टक्क्यांपर्यंत ठेवू शकते. व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती वाढविण्यासाठी रोख राखीव निधीचे प्रमाण कमी केले जाते व याउलट व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती कमी करावयाची असेल तर हे प्रमाण रिझर्व्ह बँक वाढवित असते. हे सर्व अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा व व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती यावरून ठरविले जाते.

४. वैधानिक रोखतेचे प्रमाण : व्यापारी बँकांना आपल्या एकूण ठेवीपैकी काही भाग रोख स्वरूपात सोन्यामध्ये, सरकारी रोखे यामध्ये गुंतवणूक करावी लागते. त्यास वैधानिक रोखतेचे प्रमाण असे म्हणतात. वैधानिक रोखता प्रमाणात बदल करून रिडार्व्ह बँक व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीत वाढ व घट करू शकते.

५. रेपो रेट व रिभर्स रेपो दर : व्यापारी बँकांना अल्पकाळासाठी कर्ज हवे असेल तर बँकांना त्यांच्याकडील सरकारी कर्जरोखे रिझर्व्ह बँकेला अल्पकाळासाठी विकून कर्ज घेतात. या कर्जासाठी ज्या व्याजदराने व्याज घ्यावे लागते त्या व्याजाच्या दराला रेपो रेट असे म्हणतात आणि रिझर्व्ह बँक जेव्हा आपल्याकडील रोखे अर्थव्यवस्थेतील विविध बँकांना विकते आणि बँकांकडील रोखता म्हणजे पैसा आपल्याकडे घेते तेंव्हा त्या व्यवहाराला रिभर्स रेपो रेट असे म्हणतात. यांचा वापर भारतात १९९२ पासून केला जातो.

गुणात्मक पतनियंत्रणाची साधने

भारतासारख्या विकसनशील देशात पतनियंत्रणाची केवळ संख्यात्मक साधने पुरेशी ठरत नाहीत. त्यासाठी १९५६-५७ पासून गुणात्मक पतनियंत्रण साधनाचा रिझर्व्ह बँक वापर करते. ती साधने पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलेली आहेत.

१. कर्ज व तारण यातील गाळा ठरविणे : बँका कर्ज देताना योग्य त्या तारणाचा स्विकार करतात. हे तारण अचल व चल स्वरूपाचे असतात. कर्ज आणि तारण यातील गाळा याचा अर्थ व्यापारी बँका कर्जपुरवठा करतेवेळी तारण वस्तूचे मूल्य व प्रत्यक्ष कर्जमंजुरीमध्ये कांहीसा फरक ठेवते. उदा. कर्ज व तारण यातील गाळा ३० टक्के ठरविल्यास एखाद्या १०० रुपये मूल्याच्या तारणावर ७० रुपये कर्ज मिळते.

व्यापारी बँकांच्या कर्ज धोरणामुळे भाववाढ किंवा भावघट असे प्रकार घडून आल्यास रिझर्व बँकेची अनुक्रमे कर्ज व तारण यातील गाळा किंवा फरक वाढविण्याचे आणि गाळा किंवा फरक कमी करण्याचे धोरण ठेवते व त्याद्वारे कर्जाचा संकोच आणि कर्जाचा विस्तार घडवन आणते.

२. उपभोग कर्जाचे नियंत्रण : व्यापारी बँकांकडून उपभोगासाठीही कर्जाचे वाटप केले जाते. त्यामुळे व्यापारी बँकांची कर्जे वाढून पतनिर्मिती वाढते. परंतु जास्त प्रमाणात पतनिर्मिती वाढल्यास रिझर्व बँक

उपभोग कर्जाचे नियंत्रण करते व याउलट उपभोग्य कर्ज लोकांनी जादा घ्यावीत असे असते तेव्हा उपभोग्य कर्जाबाबतच्या अटी शिथिल केल्या जातात.

३. कर्जाचे नियंत्रित वाटप : एखाद्या क्षेत्राला किती कर्जाचे वाटप करावे हे रिझर्व्ह बँक ठरवित असते व त्यानुसार व्यापारी बँका कर्जाचे वाटप करीत असतात. व्यापारी बँकांच्या कर्जाच्या वाटपाद्वारे पतनिर्मिती वाढत असल्यास रिझर्व्ह बँक बँकांना कर्जाच्या वाटपावर मर्यादा आणते.

४. नैतिक समजावणी : रिझर्व बँक बँकांची बँक या भूमिकेतून अर्थव्यवस्थेतील इतर बँकांना पतपुरवठाविषयक धोरण समजावून सांगते. देशाची आर्थिक स्थिती, वित्तीय व्यवस्था, वित्तीय गरज इत्यादी माहिती बँकांना देते. त्याबरोबर बँकांच्या सभा घेणे, परिसंवाद ठेवणे, बैठका घेणे, पत्रके देणे इत्यादी विविध साधनांद्वारे अर्थव्यवस्थेतील बँकांनी पतपुरवठ्याबाबत नियम पालावेत म्हणून नैतिक समजावणी केली जाते.

५. प्रत्यक्ष कारवाई : बँकांनी कोणत्या क्षेत्रांना कर्जे द्यावीत, कोणत्या क्षेत्रांना कर्जे देऊ नयेत याबाबत रिझर्व्ह बँक आदेश देते. त्या आदेशानुसार बँकांनी आदेशाचे पालन न केल्यास व्यापारी बँकांवर प्रत्यक्ष कारवाई करते. प्रत्यक्ष कारवाईमध्ये हुंक्यांचे पुनर्वटन करण्यास नकार देणे, पुनर्वटावासाठी दंडात्मक व्याजदर आकारणे, विशिष्ट मर्यादिपेक्षा जास्त कर्जे देणे इत्यादींचा समावेश होतो.

६. प्रसिद्धी : रिझर्व बँक विविध प्रकारची माहिती, आकडेवारी संकलित करून प्रसिद्ध करीत असते. त्यात विवरणपत्रे, ताळेबंद पत्रक, साप्ताहिक, मासिक, वार्षिक इत्यादी ही विविध प्रकारची माहिती प्रसिद्ध झाल्यानंतर लोकांना व बँकां आपले आर्थिक निर्णय घेणे उपयुक्त ठरते.

थोडक्यात, रिझर्व्ह बँक पतनियंत्रणासाठी संख्यात्मक आणि गुणात्मक साधनांचा वापर करते.

३.३ सारांश

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मध्यवर्ती बँकेला महत्वाचे स्थान असते. बँक व्यवसायाला स्थैर प्राप्त करून देणे व सुस्थिर पायावर बँक क्षेत्राची उभारणी करणे या दृष्टीने मध्यवर्ती बँक महत्वाचे कार्य करते. याशिवाय चलनविषयक धोरण निश्चित करणे व त्याची कार्यवाही करणे, चलन निर्माण करणे, निर्माण केलेल्या चलनाचे मल्य टिकविणे या विविध अंगी भमिका रिझर्व्ह बँकेला पार पाडाव्या लागतात.

३.४ पारिभाषिक शब्द

१. गव्हर्नर : रिझर्व्ह बँकेचा पूर्ण वेळ काम करणारा प्रशासकीय प्रमुख अधिकारी
 २. परकीय/विदेशी चलन : परकीय देशांनी निर्माण केलेले चलन : येन, डॉलर, पौंड
 ३. निरसन केंद्र : देशातील व्यापारी बँकांना आपापसातील देणी/घेणी मिटविण्यासाठीचे ठिकाण म्हणजे निरसन केंद्र होय.

४. नाबार्ड : राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक, शेती व ग्रामीण विकासासाठी मदत करणारी महत्त्वपूर्ण बँक.

५. बँकदर : ज्या दराने मध्यवर्ती बँक व्यापारी बँकांच्या हुंड्या वटविते त्या दराला बँकदर असे म्हणतात.

६. रोख राखीव निधी प्रमाण : प्रत्येक व्यापारी बँकेला त्यांच्याकडे जमलेल्या ठेवीच्या विशिष्ट प्रमाणात काही निधी रिड्वर्ह बँकेकडे ठेवावा लागतो त्यास रोख राखीव निधीचे प्रमाण असे म्हणतात.

७. वैधानिक रोखता प्रमाण : व्यापारी बँकांना आपल्या एकूण ठेवीपैकी काही भाग रोख रूपात सोन्यामध्ये आणि सरकारी रोखे यामध्ये गंतवणक करावी लागते. त्याला वैधानिक रोखता प्रमाण असे म्हणतात.

८. इंपरिअल बँक : भारतात १९३५ पर्यंत मध्यवर्ती बँकेची कार्य करणारी बँक.

९. गाळा : कर्जासाठी ठेवलेले तारण व त्यावर मिळणारे कर्ज यांतील प्रमाण.

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

प्रश्न १ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

उत्तरे : (१) अ (२) क (३) ब (४) ड (५) ब (६) ड (७) अ
 (८) ड (९) अ (१०) ड

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. भारतीय रिझर्व्ह बँकेची कार्ये स्पष्ट करा.
 २. चलनविषयक धोरणाचा अर्थ सांगून चलनविषयक धोरणाची उद्दिष्टे सांगा.
 ३. रिझर्व्ह बँकेची पतनियंत्रणाची साधने स्पष्ट करा.

(ब) टीपा लिहा.

१. रिझर्व बँकेचा इतिहास व व्यवस्थापन
 २. रिझर्व बँकेची परंपरागत कार्ये
 ३. रिझर्व बँकेची विकासात्मक कार्ये

- ४. चलनविषयक धोरणाची उद्दिष्टे
- ५. संख्यात्मक पतनियंत्रणाची साधने
- ६. गुणात्मक पतनियंत्रणाची साधने

३.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

- १. बँक व्यवस्थापन : कृषिभूषण डॉ. तानाजीराव चोरगे
- २. भारतीय बँकिंग : डॉ. प्रकाश राजनकर
- ३. वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार : श्रीधर देशपांडे, विनायक देशपांडे
- ४. बँकिंग तत्त्वे आणि बँकिंग पद्धती : प्रा. डॉ. कुरुलकर र. पु.
- ५. बँकिंगचे कायदे व व्यवहार पद्धती : वैद्य पा. र.

K K K

घटक - ४

भारतातील बँकिंग व्यवहार (Banking Practices in India)

- ४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ बँकींग लोकपाल योजना - अर्थ, अधिकार व कर्तव्ये

४.२.२ कर्ज मूल्यमापन - अर्थ, प्रक्रिया आणि महत्त्व

४.२.३ बँक विलिनीकरण - फायदे व तोटे

४.२.४ अनिष्टादित मालमत्ता - अर्थ, कारणे आणि उपाय

४.३ सारांश

४.४ पारिभाषिक शब्द

४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

४.० उद्दिष्टे

प्रस्तूत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणांस पुढील गोष्टीचे आकलन होण्यास मदत होणार आहे.

- ❖ भारतीय बँकिंगच्या संदर्भात बँकिंग लोकपाल योजना काय आहे. या योजनेचे अधिकार व कर्तव्ये कोणती हे समजण्यास आपल्याला मदत होईल.
 - ❖ कर्ज मूल्यांकन म्हणजे काय ? त्याची प्रक्रिया कोणती ? बँकेच्या दृष्टीकोणातून त्याचे महत्त्व काय आहे हे आपणास समजून घेता येईल.

- ❖ बँक विलिनीकरणाचा अर्थ व त्याचे फायदे व तोटे कोणते हे अभ्यासता येईल.
- ❖ अनिष्पादित मालमत्ता – अर्थ, निर्माण होण्याची प्रक्रिया, त्याची कारणे व त्यावरील उपाय आपणास जाणून घेता येतील.

४.१ प्रास्ताविक (Introduction)

भारतातील बँकिंग व्यवहार या घटकामध्ये नव्याने उदयास आलेल्या बँकिंग लोकपाल योजना व तिचे अधिकार व कर्तव्ये कोणती आहेत. त्याचप्रमाणे कर्ज मूल्यांकन कसे केले जाते ही प्रक्रिया कशी पार पाडतात, त्यांचे महत्त्व कोणते हे सुद्धा जाणून घेणार आहोत. याशिवाय २१ व्या शतकात नव्याने उदयास आलेल्या बँकिंग समस्या अर्थात बँक विलिनीकरणाचे फायदे व तोटे काय आहेत हे अभ्यासणे महत्त्वाचे आहे. शेवटी बँकेची अनिष्पादित मालमत्ता (अकार्यक्षम मालमत्ता) बँकेत कशी निर्माण होते त्याची कारणे कोणती व त्यावरील उपाय काय आहेत हे पाहणार आहोत.

४.२ विषय विवेचन (Subject Matter)

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील सक्षम बँकिंग व्यवस्थेवर अवलंबून आहे. देशातील बँक व्यवस्था सक्षम करण्यासाठी, देशातील बँक सेवेचे देशातील नागरिकांमध्ये आवश्यक त्या प्रमाणात वितरण होते का? त्या मध्ये येणाऱ्या त्रुटी अभ्यासण्यासाठी बँक लोकपाल योजना काय आहे, तिचे अधिकार व कर्तव्य पाहणे महत्त्वाचे आहे. देशात व्यक्ती, संस्था, कंपन्या यांचा बँकेद्वारे दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचे मूल्यांकन होणे आवश्यक आहे. त्या मूल्यांकनाची प्रक्रिया कशी असते व तिचे महत्त्व लक्षात घेणे अत्यावश्यक आहे. त्याचबरोबर बँक विलिनीकरणाचे फायदे व तोटे कोणते हे ते कशाप्रकारे घडून येतात. सर्वांत शेवटी २१ व्या शतकात जगातील संबंध देशांना भेडसावणारा प्रश्न म्हणजे बँकेची अनिष्पादित मालमत्ता (अकार्यक्षम मालमत्ता) दिवसेदिवस वाढत आहेत. या संदर्भात त्याच्या निर्मितीची कारणे कोणती आहेत व त्यावरील उपाय कसे राबविले पाहिजेत हे पाहणे आवश्यक आहे.

एकंदरीत देशाच्या वाढत्या बँकिंग क्षेत्राबरोबर निर्माण होणारे विविध प्रश्न कोणते, त्या अनुषंगाने सरकारने निर्माण केलेल्या विविध योजना, उपाय पाहणे आवश्यक आहे.

४.२.१ बँक लोकपाल योजना – अर्थ, अधिकार आणि कर्तव्ये

(Bank Ombudsman Scheme - Meaning, Power and Duties)

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व औद्योगिक विकासासाठी एक सक्षम बँकिंग प्रणालीची अत्यावश्यकता असते. कारण हीच बँकिंग संस्था देशातील व्यक्ती, संस्था, कंपन्या यांना विविध गुंतवणूक संधी उपलब्ध करून देत असते. शिवाय त्यांच्याजवळील अस्तित्वात असणाऱ्या पैसारूपी उत्पन्नाचे ठेवीच्या रूपाने संरक्षण ही करीत असते.

आधुनिक काळात बँकेच्या कार्यात व सेवेत सातत्याने वाढ होत आहे. Net Banking, क्रेडीट कार्ड, डेबिट कार्ड, इन्शर्न्स फॅसिलिटी, Net Payment सारख्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत.

दुसरीकडे १९५१ मध्ये असणारी ३६ कोटी लोकसंख्या वाढून २०२१ मध्ये ती १३५ कोटी अंदाज व्यक्त केला जात आहे. त्याचबरोबर शेती, उद्योग, व्यापार, आयात-निर्यात यात स्वातंत्र्योत्तर काळात फार मोठी वाढ झाली आहे. या दोन्ही घटकांचा एकप्रित परिणाम देशातील बँकिंग द्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या विविध सेवांवरील ताण दिवसेदिवस वाढत चालला आहे. त्याचबरोबर बँक ग्राहकाद्वारे सुद्धा दर्जेदार सेवांची मागणी सातत्याने होत आहे.

भारतात बँकिंग ही सार्वजनिक उपयोगितेची सेवा असून ती बिघडत असल्याचे दिसून येत आहे. बँकेकडून ग्राहकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधांच्या वेळेत व दर्जात पारदर्शकता दिसून येऊ लागली. दुसरीकडे बँक ग्राहकामध्ये वाढती जागरूकता व ग्राहकाच्या गरजा व तक्रारी पाहता भारतीय रिझर्व बँकने (RBI) १४ जून, १९९५ रोजी बँकिंग लोकपाल योजनेची सुरुवात केली. बँकिंग नियमन कायदा १९४९ under section 85/A च्या तरतुदीनुसार सुरुवातीला देशातील सर्व खाजगी बँका, व्यापारी बँका, अनुसूचित बँका, प्राथमिक सहकारी बँका प्रा. ग्रा. बँका (RRBs) या योजनेच्या कार्यक्षेत्रात आणल्या गेल्या.

बँकिंग लोकपाल योजना - अर्थ

बँकिंग लोकपाल ही देशातील सर्व बँकांच्या ग्राहकाच्या तक्रारी व समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सुरु करण्यात आलेली एक व्यवस्था आहे.

ही एक स्वतंत्र अशी संस्था आहे की जी भारतातील बँकांकडून त्यांच्या ग्राकांना दिल्या किंवा पुरविल्या जाणाऱ्या विविध सेवांवर लक्ष ठेवते किंवा त्यांचे नियमन करते.

बँकिंग लोकपाल हा भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) द्वारा नियुक्त करण्यात आलेली अशी व्यक्ती असते की जी बँकिंग सेवामध्ये निर्ण झालेल्या समस्यांच्या संदर्भात ग्राहकांकडून करण्यात आलेल्या तक्रारीचे पूर्णतः समाधान करते.

बँकिंग लोकपाल म्हणून ज्या व्यक्तीची निवड केली जाते ती निवड स्वतः रिझर्व्ह बँक (RBI) करते व त्याचा कार्यकाळ हा ३ वर्षांचा असतो. शिवाय तो वाढविलासुद्धा जाऊ शकतो. पूर्वी RBI ही देशातील वित्तीय क्षेत्रातील एखाद्या अभ्यासू, तज व बँकिंग, लोकप्रशासन किंवा व्यवस्थापन क्षेत्रातील प्रतिष्ठीत व्यक्तीची निवड करीत असत. परंतु अलीकडे हे पद आपल्याच गव्हर्नर जनरल साठी राखीव ठेवले आहे. बँकिंग लोकपाल ही योजना संपूर्ण भारतभर लागू करण्यात आली आहे. बँकिंग लोकपाल म्हणून ज्या व्यक्तीची नियुक्ती केली जाईल त्यासाठी जास्तीत जास्त ६५ वर्षे वयोमर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे व संबंधित व्यक्ती अधिक दोन वर्षांच्या कालावधीच्या मुदत वाढीसाठी पात्र राहील. शिवाय रिझर्व्ह बँकेद्वारे (RBI) त्यास देण्यात येणारे मानाधन/मोबदला निश्चित करून स्वतः त्याची पूर्ती करणार आहे.

एकंदरीत बँकिंग लोकपाल हा RBI ने नियुक्त केलेला एक वरिष्ठ अधिकारी असतो जो विशिष्ट बँकिंग सेवांच्या कमतरतेवरुद्ध/दर्जाबाबत ग्राहकाच्या येणाऱ्या तक्रारीचे निवारण करतो.

मात्र मूळ बँकिंग लोकपाल योजनेत दुरुस्ती स. न. २००२ मध्ये करण्यात येऊन २००६ मध्ये बँकिंग लोकपाल योजना नव्याने सुरु झाली. अलीकडे पुन्हा बँकिंग लोकपाल योजनेत दुरुस्ती करून १ जुलै २०१७ रोजी करण्यात आली आहे. या बँकिंग लोकपाल योजना २००६ अंतर्गत बँक ग्राहकाला देण्यात येणाऱ्या नुकसान भरपाईची रक्कम जास्तीत जास्त २० लाख रु. करण्यात आली आहे. शिवाय बँकेने दिलेल्या मानसिक त्रासाबद्दल अतिरिक्त १ लाख रु. देण्याचे ठरले.

* बँकिंग लोकपाल विषयी तथ्य

१. बँकिंग नियमन कायदा १९४९, Section 35(A) अंतर्गत स्थापना.
 २. बँकिंग लोकपालाची नियुक्ती RBI द्वारा केली जाते.
 ३. बँकिंग लोकपालाची नियुक्ती ३ वर्षांसाठी शिवाय पूर्ण नियुक्ती शक्य.
 ४. बँकिंग लोकपाल नियुक्त व्यक्तीची वयोमर्यादा ६५ वर्षे असावी. (दोन वर्षे मुदत वाढीसाठी तो पात्र)
 ५. बँकिंग लोकपाल अंतर्गत आपणास जास्तीत जास्त २० लाखाची नुकसान भरपाई मिळू शकते.
 ६. बँकिंग लोकपाल जो ग्राहक तक्रारीवर जो काही निर्णय देतो त्यास 'Award' संबोधले जाते.
 ७. बँक ग्राहक बँकिंग लोकपालाच्या निर्णयाने समाधानी असल्यास तो RBI च्या Deputy Governor कडे दाद मागू शकतो.
 ८. सध्या भारतात बँकिंग लोकपालचे 22 Regional Offices आहेत.

बँकिंग लोकपाल पद्धतीचा वापर करण्याची प्रक्रिया

(The Process of Utilize Bank Ombudsman)

एक बँक ग्राहक म्हणून बँकिंग सेवेविषयी आपण बँकिंग लोकपालाकडे तक्रार दाखल करू शकता मात्र अशी तक्रार करण्यासाठी खाली नमूद केलेल्या विशिष्ट प्रक्रियेचे अनुकरण करणे क्रमप्राप्त ठरते.

१. सर्वप्रथम ग्राहक आपल्या संबंधित बँकेत जाऊन बँक सेवेशी संबंधित असणारी तक्रार संबंधित अधिकाऱ्यास सांगणे किंवा त्याच्याशी चर्चा करणे तरीही आपल्या तक्रारीचे समाधान न झाल्यास त्या बँक मॅनेजरकडे लेखी तक्रार नोंदवू शकतो.
 २. ग्राहकाने बँक सेवेशी संबंधित लेखी तक्रार अर्ज बँकेत जमा करावी व त्यांची एक ड्रेरॉक्स कॉपी काढून त्यावर बँक अधिकाऱ्याकडून बँक Stamp, sign व संबंधित तारीख नमूद करून घ्यावी यालाच रिसिविंग (Receiving copy) कॉपी म्हणतात. हा एक प्रकारचा पुरावा असतो की बँकेत आपण तक्रार नोंदविलेली आहे.

३. जर आपणास ३० दिवसांच्या आत आपल्या लिखित तक्रारी बाबत बँकेकडून कोणताही प्रतिसाद मिळाला नाही अथवा मिळालेला प्रतिसाद/उत्तर समाधानकारक नसल्यास आपण बँकींग लोकपालाकडे तक्रार करू शकतो.

४. बँकेत तक्रार दाखल केल्यानंतर एक वर्षाच्या कालावधीमध्ये संबंधित ग्राहकाला बँकींग लोकपालाकडे तक्रार करणे बंधनकारक आहे.

५. ज्या हदीत/क्षेत्रात आपली शाखा आहे त्या क्षेत्राशी संबंधित बँकींग लोकपालाकडे ग्राहक तक्रार देवू शकतो. लेखी तक्रारीसाठी www.bankingambudsman.rbi.org.in वर फॉर्म डाऊनलोड व प्रिंट काढून व्यवस्थित भरून त्यासोबत आवश्यक दस्तऐवज जोडून सादर करावी. याशिवाय Online तक्रारसुद्धा दाखल करू शकता यासाठी खालील लिंक <https://secweb.rbi.org.in/BO/precomplindex.htm>

६. बँकींग लोकपाल या संपूर्ण प्रकरणाची छाननी करेल आणि बँक व ग्राहक यांच्यात सामंजस्याची भूमिका व मध्यस्थी या द्वारे तोडगा/उपाय काढेल. (एक महिन्याच्या कालावधीत)

७. जर ग्राहक लोकपालाच्या तोडगा/उपाय बाबत असमाधानी असल्यास तो ग्राहक न्यायालय अथवा RBI चे डेप्यूटी गव्हर्नरकडे दाद मागू शकतो.

बँकींग लोकपालाचे अधिकार आणि कर्तव्ये
(Banking Ombudsman Power and Duties)

बँकींग लोकपालाकडे खालील अधिकार व कर्तव्ये असतील.

(अ) रिझर्व बँकेच्या तरतुदीनुसार नमूद केलेल्या विशिष्ट बँकींग सेवांच्या संदर्भात ग्राहकांच्या तक्रारी प्राप्त करणे.

१. एखादी बँक आपल्या ग्राहकासाठी बँक Account नव्याने उघडून देण्यास नकार देत असेल तर

२. ग्राहकाच्या वतीने देण्यात येणाऱ्या विविध प्रकारच्या Payment (देयका) मध्ये बँकेकडून उशीर होत असेल तर

३. एखादी बँक आपल्या ग्राहकाकडून लहान मूल्याच्या नोटा, नाणी स्वीकारण्यास नकार देत असेल तर

४. बँक आपल्या कामाच्या निर्धारित वेळेपेक्षा कमी कामकाजाची वेळ ठेवत असेल तर

५. एखादी बँक कोणतीही पूर्व सूचना अथवा नोटीस न देता अथवा समाधानकारक उत्तर न देता आपले बँक अकाऊंट (Bank Account) बंद करत असेल तर

६. बँकेच्या चुकीच्या माहितीमुळे ग्राहकाला आर्थिक झळ पोहोचत असेल तर

७. संबंधित बँक आपल्या निर्धारित कामकाजाचे पालन करत नसल्यास

८. ग्राहकाच्या बँक खात्यातून पूर्व सूचना न देता विविध सामान्य सेवाचे शुल्क आकारणे.
९. एखादी बँक आपल्या ग्राहकाला बँक गॅरंटी/पत वचनबद्धतेचे दिलेले आश्वासन पाळत नसेल.
१०. बँक ग्राहकाच्या वर्तीने Cheques, Bond, By-order, Draft, Bills इ. देणे अथवा स्वीकारणे हे कार्य करण्यास विलंब लावत असेल तर
११. बँक आपल्या ग्राहकाकडून Basic Banking Services साठी Service Charge अथवा कमिशन आकारत असेल तर (Bank Passbook, Bank Statement)
१२. भारतातील निर्यातदाराकडून बँक विषयी आलेल्या तक्रारीची नोंद घेणे उदा. निर्यात रक्कम उशिरा मिळणे, निर्यात बिलांचे संकलन करण्यास विलंब लावणे.
१३. अनिवासी भारतीयांकडून संबंधित बँकेबद्दल आलेल्या तक्रारीची नोंद घेणे. उदा. परदेशातून पाठविलेले पैसे वेळेवर न मिळणे.

(ब) कर्ज व Advances संबंधीच्या बँक ग्राहक तक्रारीची नोंद घेणे

१. कर्जाचे वितरण ग्राहकाला करीत असताना त्यावर आकारण्यात येणाऱ्या व्याजदराबाबत रिझर्व्ह बँकेच्या निर्देशांचे पालन न करणे.
२. कर्ज अर्जाची छाननी करणे, कर्ज मंजूर करणे अथवा नामंजूर करणे या सर्व बाबी विहित, ठराविक मुदत वेळेच्या आधीन न राहता यात विलंब झाल्यास

(ब) कर्ज व Advance संदर्भात RBI वेळोवेळी निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे किंवा दिशा निर्देशाचे पालन संबंधित बँकेने न केल्यास

(क) सर्वसाधारण प्रशासन व नियंत्रण : बँकिंग लोकपाल आपल्या कार्यालयीन अधिकाऱ्यावर व तेथील दैनंदिन कामकाजावर लक्ष व नियंत्रण ठेवेल. याशिवाय कार्यालयातील तकार निवारण केंद्राद्वारे घेण्यात आलेले निर्णय, देण्यात आलेली नुकसान भरपाई संबंधी सर्व जबाबदारीसाठी बँकिंग लोकपालाकडे असेल.

(ड) खर्चासंबंधी अधिकार : बँकिंग लोकपालाकडे आपल्या कार्यालयाच्या वर्तीने विविध बाबीवर खर्च करण्याचा अधिकार असेल. शिवाय RBI च्या सल्ल्याने आपल्या कार्यालयासाठी वार्षिक अर्थसंकल्प सादर करेल व त्यातील तरतुदीनुसार विविध बाबीवर खर्च करण्याचा अधिकार असेल.

(इ) बँक ग्राहकाच्या तक्रारीचे समाधान किंवा त्यावर उचित / सुलभ तोडगा काढणे

येथे बँकिंग लोकपाल ग्राहकाद्वारे आलेल्या तक्रारीचा विचार करतो. बँक व तक्रारकर्ता यांच्यात सामंजस्य आणि मध्यस्थी करून तकार दूर करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यापुढे तो तक्रारकर्त्याला करार करून नुकसान भरपाई Award देण्याविषयी संबंधित बँकेला आदेश देऊ शकतो. बँकिंग लोकपालास नव्या १ जुलै, २०१७ च्या सुधारित कायद्याने २० लाख रु. नुकसान भरपाई देण्यासंबंधी अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे.

(फ) बँकिंग लोकपाल खालील कारणास्तव ग्राहक तक्रारी नाकारू शकतो.

१. अशा ग्राहक तक्रारी ज्याचे निवारण बँकिंग लोकपालाने या अगोदर केलेले आहे.
२. अशा ग्राहक तक्रारी ज्यांची नोंद कोटीत झालेली आहे मात्र संबंधित कोटीने त्यावर अजून कोणताही निर्णय दिलेला नाही.
३. अशा ग्राहक तक्रारी ज्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा कसलाही पुरावा उपलब्ध नाही.

वरील परिस्थितीत बँकिंग लोकपालास ग्राहक तक्रारी नोंद करून घेण्यास व नकार देण्याचा अधिकार आहे.

(ग) वार्षिक कार्य अहवाल पाठविणे : बँकिंग लोकपाल दरवर्षी १ मे पर्यंत आपल्या कार्यालयीन कामकाजाचा वार्षिक अहवाल गव्हर्नर, रिझर्व बँकेला (RBI) पाठवेल. तसेच वेळावेळी रिझर्व बँक निर्देश देईल त्याप्रमाणे आवश्यक इतर माहिती उपलब्ध करून देईल.

सरावासाठी प्रश्न

(अ) रिकाम्या जागी योग्य पर्यायाची निवड करून उत्तर लिहा.

१. भारतामध्ये सर्वप्रथम बँकिंग लोकपालाची स्थापना वर्षी करण्यात आली.
(अ) १९४७ (ब) १९९५ (क) १९५१ (ड) १९७२
२. भारतामध्ये बँकिंग लोकपालाची स्थापना द्वारे केली जाते.
(अ) पंतप्रधान (ब) स्टेट बँक ऑफ इंडिया (क) RBI (ड) IDBI
३. बँकिंग लोकपालाचे मुख्य कार्य हे आहे.
(अ) बँकांना कर्जपुरवठा करणे (ब) बँकांचे विलीनीकरण करणे
(क) बँक ग्राहकाच्या समस्या सोडविणे (ड) कर्ज मूल्यांकन करणे
४. भारतात बँकिंग लोकपालाची नियुक्ती वर्षासाठी करण्यात येते.
(अ) ५ (ब) २ (क) ६ (ड) ३
५. सध्या भारतामध्ये बँकिंग लोकपाल नियुक्त व्यक्तीची कमाल वयोमर्यादा वर्ष आहे.
(अ) ७० (ब) ६१ (क) ६५ (ड) ५६

४.२.२ कर्ज मूल्यांकन (Loan Appraisal)

मुळात बँक ही धर्मदाय संस्था नव्हे, बँकेचा मूळ उद्देश हा नफा मिळविणे हा होय व त्यासाठी बँकेने समाजातून ठेवी गोळा करणे आवश्यक आहे शिवाय गोळा केलेल्या ठेवीवर व्याज देण्यासाठी त्या संबंधित

ठेवीरूपी पैसा योग्य व्यक्ती, संस्था, कंपनी यांना कर्जाऊ स्वरूपात देणे क्रमप्राप्त ठरते. ठेवीदाराला ठेवीवर देण्यात येणारे व्याज व बँकेकडून दिलेल्या कर्जावर वसूल केलेले व्याज या दोघांतील फरक म्हणजे बँकेचा नफा होय. या नफ्यामधूनच बँकेला आपल्या कर्मचाऱ्याचे वेतन, इमारत भाडे, स्टेशनरी खर्च असे खर्च भागवावे लागतात.

या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात घेणे आवश्यक आहे ती म्हणजे बँक आपल्या ग्राहकाला देत असलेल्या कर्जाऊ पैसा (रक्कम) किंवा गुंतवणूक करीत असलेला निधी यात रोखता व लाभता हे दोष गुणधर्म असणे अत्यावश्यक आहे. रोखता म्हणजे संबंधित गुंतवणुकीचे अतिशय अल्प कालावधीत रोख रकमेत रूपांतर होणे. तर लाभता म्हणजे त्या संबंधित गुंतवणुकीपासून गुंतवणूक दारास पैसाऱ्याची अतिरिक्त लाभ प्राप्त झाला पाहिजे. एकंदरीत रोखता व लाभता हे दोन गुणधर्म बँकेच्या ग्राहकांना दिलेल्या कर्जाऊ रकमेत असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी कर्ज मूल्यांकन या संकल्पनेचा वापर संबंधित बँक अधिकाऱ्यापासून केला जातो.

कर्ज मूल्यांकन म्हणजे काय ?

‘कर्ज मूल्यांकन म्हणजे कर्जदाराचे बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करण्याची क्षमता शोधणे होय.’

दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास ‘कर्जदाराच्या कर्ज मागणी प्रस्तावाचे संबंधित बँकेद्वारे करण्यात आलेले मूल्यांकन म्हणजे कर्ज मूल्यांकन होय.’

‘कर्ज मूल्यांकन ही एक शास्त्रीय प्रक्रिया असून यामध्ये कर्ज प्रस्ताव सादर करणाऱ्या बँक ग्राहकाच्या कर्ज मागणी हेतू, कर्ज वापर हेतू, कर्जदाराचे आर्थिक चारित्र्य, त्याची कर्ज परतेफेड क्षमता, इतर उत्पन्न स्रोत इ. बाबींची बँक अधिकाऱ्याद्वारे कोणताही पूर्वग्रह न ठेवता चिकित्सा केली जाते.’

वरील तिन्ही व्याख्यावरून आपण असे म्हणू शकतो की बँकेने आपल्या ग्राहकाच्या पैशाच्या या कारणास्तव देण्यात येणाऱ्या कर्ज रकमेच्या परतफेडीच्या क्षमतेवर केलेला एक प्रकाराचा अभ्यास होय.

कर्ज मूल्यांकन प्रक्रिया (Loan Appraisal Process)

कर्ज मूल्यांकन म्हणजे काय हे पाहिल्यावर कर्ज मूल्यांकन करण्याची प्रक्रिया नेमकी कशी असते हे जाणून घेऊया. कर्ज मूल्यांकन प्रक्रियेमध्ये प्रामुख्याने चार मुख्य मूल्यांकनाचा समावेश होतो. ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. बाजार मूल्यांकन (Market Appraisal)

‘बाजार मूल्यांकन म्हणजे कर्जदाराच्या कर्ज प्रस्तावानुसार ज्या उद्योगासाठी, प्रकल्पासाठी, गुंतवणुकीसाठी कर्ज रकमेचा वापर करण्यात येणार आहे. त्यामुळे ज्या वस्तूची, सेवाची, मूल्याची निर्मिती होणार आहे. त्या वस्तू, सेवा, मूल्यांची बाजारातील मागणी व पुरवठ्याचे स्वरूप काय आहे, मागणी-पुरवठ्यातील अंतर अथवा तफावत किती आहे हे पाहणे होय.

संबंधित वस्तू, सेवा, मूल्यांच्या मागणी-पुरवठ्यातील अंतर जेवढे जास्त तेबढी त्या व्यवसायाची प्रगती होण्याची क्षमता जास्त असते. उदा. समजा नव्याने स्थापन होणाऱ्या इथेनॉल उद्योगातून निर्माण होणाऱ्या इथेनॉल पुरवठा हा देशातील विविध घटकातून होणाऱ्या इथेनॉल मागणीच्या तुलनेत कमी असेल तर अशा वेळी त्या संबंधित उद्योगात उत्पन्न निर्माण क्षमता अधिक आहे असे म्हणता येईल.

बाजार मूल्यांकनात दुसरा महत्वाचा मापदंड म्हणजे संबंधित उद्योगाचा, कंपनीचा, संस्थेचा विपनन प्रयत्न आणि पायाभूत सुविधा होय. येथे विपनन प्रयत्न म्हणजे उद्योगाने उत्पादित वस्तूच्या विक्रीसाठी हाती घेतलेले विविध उपक्रम होत. यात नवनवीन बाजारपेठाचा शोध घेणे, ग्राहकाच्या आवडी-निवडी लक्षात घेणे, अपेक्षित आहे. पायाभूत सुविधाचा मापदंड अंतर्गत संबंधित प्रकल्प, उद्योग ज्या क्षेत्रात स्थापन होणार आहे तेथे वीज, पाणी, रस्ते, रेल्वे या पायाभूत सुविधाची उपलब्धता अभ्यासणे होय.

२. व्यवस्थापन मूल्यांकन (Management Appraisal) : व्यवस्थापन मूल्यांकन म्हणजे संबंधित उद्योग, कंपनी अथवा संस्थेच्या व्यवस्थापनाचा हेतू, प्रकल्पाबाबतचे ज्ञान, प्रकल्पाबाबतची समर्पण वृत्ती, घेटलेली कर्ज परत करण्याच्या इच्छेने तसेच कर्ज घेण्याच्या वास्तविक हेतुचे मूल्यांकन करणे होय.

या ठिकाणी उद्योग, कंपनी अथवा संस्थेच्या संबंधीत प्रवर्तकास (मालक) आपल्या व्यवसायाचे, प्रकल्पाचे पूर्ण ज्ञान असणे आवश्यक आहे. तसेच या व्यवसायात अथवा प्रकल्पात प्रवर्तकाने शारीरिक, मानसिक, बौद्धिकदृष्ट्या समर्पक वृत्तीने पूर्णतः झोकून देऊन त्यात तो कार्यरत आहे का? याचे मूल्यांकन केले जाते.

तसेच संबंधित कंपनी, उद्योग, प्रकल्पाच्या प्रवर्तकाचे कर्ज घेण्याच्या वास्तविक हेतूचे व घेतलेले कर्ज परत करण्याच्या इच्छेचे मूल्यांकन बँक अधिकाऱ्याकडून करताना प्रवर्तक ज्या कारणासाठी कर्ज घेणार आहे ते वास्तविकरित्या योग्य आहे का? तसेच जेवढ्या रकमेचे कर्ज ज्या कारणासाठी घेणार आहे ते सद्य बाजार परिस्थितीनुसार योग्य आहे का? यावर विशेष लक्ष देण्यात येते. प्रवर्तकाने घेतलेले कर्ज परत देण्याच्या मूल्यांकनात तो त्या संबंधित कोणकोणे कागदोपत्री परावे सादर करतो हे पाहणे उचित दरते.

३. तांत्रिक मूल्यांकन (Technical Appraisal) : कर्जदार अथवा प्रवर्तक ज्या उद्योग, व्यवसाय अथवा गुंतवणूक संधीसाठी कर्ज घेणार आहे तो व्यवसाय अथवा प्रकल्प हा तांत्रिकदृष्ट्या खूप चांगला असणे आवश्यक आहे. कारण प्रकल्प तांत्रिकदृष्ट्या जितका कार्यक्षम असेल तेवढी त्याची उत्पन्न प्राप्तीची कार्यक्षमता अधिक राहून देण्यात येणारे कर्ज व्याजासहीत परत येणे शक्य होईल. यासाठी संबंधित बँक अधिकारी त्या प्रकल्पाची नियोजित जागा, उपलब्ध होणारा कच्चा माल, कार्यक्षम कामगाराची उपलब्धता, उत्पादन तंत्राचा वापर व त्यांची कार्यक्षमता, वाहतूक साधने, पूरक सेवाची स्थाननिश्चिती या सर्व बाबी तपासतो. उदा. महाराष्ट्रातील सोलापूर या शहराच्या ठिकाणी कापड मिळ उद्योग नव्याने स्थापन होत असेल तर त्यासाठी योग्य हवामान, स्थाननिश्चिती, तांत्रिक कौशल्य आत्मसात केलेला कामगार वर्ग, राष्ट्रीय पुणे-हैदराबाद रस्ते मार्ग, मध्यवर्ती रेल्वे जंक्शन, उत्कृष्ट दर्जाचा कापुस, प्रगत तांत्रिक ज्ञानाची उपलब्धता इ. सर्व गोष्टी एकाच

ठिकाणी तुलनेने स्वस्त मूल्यात उपलब्ध होत असल्याने तो कापडमिल उद्योग तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम ठरतो व बँकेद्वारे केल्या जाणाऱ्या तांत्रिक मूल्यांकनात सरस ठरतो.

४. आर्थिक मूल्यांकन : आर्थिक मूल्यांकन म्हणजे उद्योजकाने, कंपनी मालकाने (कंपनी प्रवर्तकाने), संस्थेने घेत असलेल्या कर्जाच्या साहाय्याने कार्यान्वित होणाऱ्या उद्योगापासून, व्यवसायापासून, प्रकल्पापासून निर्माण होणाऱ्या एका वर्षाच्या रोख उत्पन्नरूपी प्रवाहाची तुलना त्याच्या कर्जाच्या वार्षिक हफ्त्याशी केली जाते. कारण संबंधित उद्योगातून निर्माण होणारा पैसारूपी उत्पन्नाचा प्रवाह बँकेच्या देयक रकमेचे कर्ज (रकमेचे) समाधान करणार आहे.

शिवाय आर्थिक मूल्यांकनात एखाद्या उद्योगाचे अथवा प्रकल्पाचे तेजी-मंदीच्या अवस्थेत आपल्या उत्पादन क्षमतेच्या आधारे (वस्तू व सेवाची निर्मिती) पैसारूपी उत्पन्न प्राप्त करण्याची क्षमता अभ्यासणे होय. उदा. संबंधित उद्योग अथवा प्रकल्प मंदीचा कालावधी असतानाही अत्यंत जीवनावश्यक वस्तू व सेवांचे उत्पादन करत असेल तर अशावेळी त्यांच्या उत्पादन मागणीवर विशेष परिणाम होणार नाही. परिणामी पैसारूपी उत्पन्न प्राप्त करण्याची क्षमता सातत्याने टिकून राहील.

तसेच आर्थिक मूल्यांकनात बँक अधिकारी कर्ज घेणाऱ्या व्यक्ती, कंपनी उद्योग, संस्था यांचे पत मूल्यांकन सुद्धा करत असते. त्यात प्रामुख्याने कर्जदाराचे कर्ज परतफेड करण्याचा पूर्वीचा इतिहास तपासला जातो. व्यक्तीची कर्ज घेण्याची क्षमता तपासणे या संदर्भात Debt to Income Ratio (कर्जदाराचे मासिक कर्ज व व्याज हप्ते व मासिक एकूण उत्पन्न यांचे एकमेकाशी असणारे प्रमाण) अभ्यासले जाते. तसेच कर्जदार व्यक्ती संबंधित प्रकल्पात स्वतः जबळचे भांडवल किती (%) वापरत आहे हे तपासण्यात येते. कर्जदाराचे प्रकल्प, उद्योग, व्यवसायातील स्वतःचे मोठे आर्थिक योगदान देत असल्यास कर्ज बुडण्याची (Loan default) शक्यता कमी करते. कर्ज देत असताना कर्ज घेणाऱ्याकडून संबंधित कर्जपोटी वाहन, जमीन, सोने, जागा, शेर्अर्स इ. स्वरूपात तारण ठेवले जाते. या तारणाचे बाजारमूल्य विचारात घेऊन बँक अधिकारी कर्ज मंजूर करतात कारण तारण मालमत्ता ही अशी मालमत्ता असते की दिलेल्या कर्जाची परतफेड करू शकतो. अथवा कर्जाची सुरक्षितता म्हणून कार्य करते. थोडक्यात आर्थिक मूल्यांकनात कर्ज घेणाऱ्या व्यक्तीचा पूर्वेतिहास, कर्जपरतफेड क्षमता, त्याचे वैयक्तिक भांडवल, तारण मालमत्ता इ. समावेश होते.

अलीकडे प्रत्येक बँकेत बँक आपल्या ठेवीदाराच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी आपल्या मालमत्तेत रोखता व लाभतेचा समन्वय साधताना Credit Score ही संकल्पना वापरात आणलेली आहे. यामध्ये संबंधित बँक कर्ज मागणी अर्जाबोरोबर जोडलेले विविध कागदपत्रातील माहितीचे विशिष्ट निंकंपाच्या आधारे विश्लेषण करून त्या आधारे कर्ज घेणाऱ्या व्यक्तीच्या कर्ज प्रस्तावास जो एकूण Credit Score संख्येपैकी विशिष्ट Credit Score संख्या देण्यात येतो. त्यास Credit Score संकल्पना म्हणतात. याचा वापर बँकेच्या एकण कर्ज प्रस्तावापैकी ज्या प्रस्तावाचा Credit Score जास्त आहे त्यांनाच कर्ज वितरण करण्यात प्राधान्य दिले जात असे.

वरीलप्रमाणे कर्ज मूल्यांकनाची प्रक्रिया संबंधित बँकेद्वारे पार पाडली जाते. सध्या भारतात CIBIL ही एक अग्रणी पत मूल्यांकन करणारी Credit Bureau संस्था आहे जी आपल्या पत वर्गाचे मूल्यांकन करून आपला Credit Score तयार करते.

कर्ज मूल्यांकनाचे महत्त्व (Importance of Loan Appraisal)

बँकिंग सेवा हा एक व्यवसाय असून नफा मिळविणे हा त्याचा मूळ उद्देश आहे. एखाद्या बँकेची समाजातील विश्वासाहता ही त्या संबंधित बँकेने समाजातून गोळा केलेल्या ठेवीवर अवलंबून असते. अशावेळी गोळा केलेल्या ठेवीवर उचित व्याज ठेवीदाराला देण्याबरोबर कर्मचारी वर्ग, इमारत भाडे, स्टेशनरी हा सर्व खर्च भागविण्यासाठी बँकेच्या ठेवीरूपी पैसा योग्य कर्जदाराच्या हाती जाऊन त्यापासून व्याजरूपी उत्पन्न व मुद्दल सुरक्षितपणे परत येण्यासाठी बँक मूल्यांकन आवश्यक ठरते. बँकिंग क्षेत्रास कर्ज मूल्यांकनाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. मुळात बँक ही नफ्याच्या हेतूने स्थापन झालेली संस्था असून सातत्याने नफा मिळविण्यासाठी कर्ज मूल्यांकनामुळे देण्यारे कर्ज व व्याजरूपी उत्पन्न मिळवून देण्यास यशस्वी ठरण्याची संधी आधिन असते. परिणामी बँक नफ्यात वाढ होण्यास चालना मिळते.

२. कर्ज मूल्यांकनामुळे नव्याने स्थापन होणाऱ्या व्यवसाय, उद्योग, प्रकल्पाचे अचूक मूल्यमापन होते. शिवाय बँकाही अशा प्रस्तावना मान्यता देतात. परिणामी नवउपक्रमशीलतेला प्रोत्साहन मिळते.

३. कर्जप्रस्तावाचे अचूक मूल्यमापन संबंधित व्यक्ती, उद्योग, व्यवसायाची बाजार पत लक्षात घेऊन योग्य ठिकाणी कर्ज वितरण होण्यास मदत मिळते.

४. यामुळे व्यावसायिक धोक्याचे अचूक मूल्यमापन होण्यास मदत होते. कारण आर्थिक मूल्यमापन, बाजारामधील तेजी-मंदी, मागणी-पुरवठा अंतर, विक्री शक्यता या सर्व बाबी तपासण्यात येतात.

५. बँकेने वितरित केलेले कर्ज वेळेत वसूल होण्यासाठी कर्ज मूल्यांकन ही एक प्राथमिक अट ठरते.

६. बँकेच्या थकबाकीचे प्रमाण (NPA) किमान पातळीवर आणण्यास मदत होते. कारण आर्थिक मूल्यांकनात तारण मालमत्तेचे अचूक मापन बाजारभावाप्रमाणे करून संबंधित मालमत्ता विकून बँक आपले कर्ज वसूल करू शकते.

७. उद्योग व्यवसायात काही द्रष्ट व्रवृत्ती असतात की ज्या केवळ स्वार्थी भावनेतून प्रेरित होऊन भरमसाठ कर्ज घेण्यास तत्पर असतात व थोड्याच कालावधीनंतर आर्थिक दिवाळखोरी जाहीर करतात ह्या प्रवृत्तीला आळा बसण्याचे कार्य कर्ज मूल्यांकन पार पाडते.

८. बँक आपले सभासद, ठेवीदार यांच्या हिताचे संरक्षण अर्थात त्यांचा ठेवरूपी पैसा व्यवस्थित गुंतविण्याची जबाबदारी कर्ज मूल्यांकनाद्वारे पार पाडली जाते.

९. बँकेच्या दृष्टीने विविध गुंतवणूक संधीचा बोध घेणे योग्य कर्ज प्रस्तावास मान्यता देणे हे केवळ कर्ज मूल्यांकनाद्वारेच शक्य आहे.

१०. कर्ज प्रस्ताव सादर करणाऱ्या उद्योग, व्यवसाय प्रकल्पाचे, लाभ-खर्च गुणोत्तर, उद्योगाचे स्थानिकीकरण, भविष्यकालीन संधी, विक्रीच्या नवीन संधी, नवीन बाजारपेठांचा शोध इ. बाबत संबंधित उद्योगाचे अचूक मूल्यमापन केले जाते.

११. देशातील नाणेबाजार व भांडवळ बाजारात स्थैर राखण्यासाठी उपयुक्त कारण या दोन्ही बाजारात अनुक्रमे अल्प व दीर्घकालीन कर्जव्यवहार पार पाडले जातात. परिणामी हे कार्य करताना संबंधित कर्जाचे योग्य मूल्यांकन होऊन घबराटीचे, भीतीचे व संशयाचे कोणतेही वातावरण येथे निर्माण होत नाही.

१२. एकंदरीत शेती, उद्योग, व्यापार व उपक्रमशीलता, लघुउद्योग, कुटीर उद्योग नवप्रवर्तन याच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळण्यास मदत होते.

(ब) सरावासाठी प्रश्न

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. कर्ज मूल्यांकन ही संकल्पना शी निगडीत आहे.

(अ) कर्जाचे मूल्य	(ब) कर्जमाफी
(क) कर्ज घेणाऱ्याची परतफेड क्षमता	(ड) वरील एकही नाही

२. खालीलपैकी ही संकल्पना कर्ज मूल्यांकनाच्या प्रक्रियेशी संबंधित नाही.

(अ) बाजार मूल्यांकन	(ब) व्यवस्थापन मूल्यांकन
(क) तांत्रिक मूल्यांकन	(ड) सामाजिक मूल्यांकन

३. वस्तूच्या मागणी-पुरवठ्यातील अंतर हे शी संबंधित संकल्पना आहे.

(अ) बाजार मूल्यांकन	(ब) तांत्रिक मूल्यांकन
(क) व्यवस्थापन मूल्यांकन	(ड) वरील सर्व

४. कर्ज मूल्यांकनामुळे अचूक मापन करण्यास मदत होते.

(अ) कर्ज घेणाऱ्याची आर्थिक परिस्थिती	(ब) बँकेची वित्तीय स्थिती
(क) ठेवीदाराची आर्थिक स्थिती	(ड) वरीलपैकी एकही नाही

५. भारतात कर्ज मूल्यांकन करणारी एक प्रमुख संस्था म्हणून ओळखली जाते.

(अ) CRICIL	(ब) RIBIL	(क) BSNL	(ड) CIBIL

४.२.३ बँक विलीनीकरण (Bank Mergers)

बँक विलिनीकरण हा सध्याच्या स्पर्धात्मक जगात सातत्याने चर्चिला जाणारा विषय आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतीय बँकिंग क्षेत्राला तीव्र स्पर्धेला सामोरे जावे लागत आहे. उद्योग, व्यापार, सेवा यावरील निर्बंधे दूर होत असून खुल्या व तीव्र स्पर्धाना बँकिंग क्षेत्राला तोंड द्यावे लागत आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भांडवलाच्या गतीशीलतेत सातत्याने वाढ होत आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतीय बँकिंग क्षेत्रालासुद्धा भांडवली सामर्थ्याचा विस्तार, कार्यक्षेत्राचा विस्तार, किमान उत्पादन खर्च, जास्तीत जास्त नफा, विविध सेवा-सुविधांचा प्रसार, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर इ. या आव्हानांना तेंड द्यावे लागत आहे. त्यासाठी एक उत्तम पर्याय म्हणून बँक विलिनीकरण या प्रक्रियेकडे पाहिले जाते.

बँक विलिनीकरण अर्थ (Bank Mergers)

मुळात विलिनीकरण म्हणजे काय हे समजून घेणे आवश्यक आहे. विलिनीकरण हे एक आर्थिक साधन आहे ज्यात परस्पर संमती असते. कोणतेही सक्तीची भूमिका नसते. यात दोन कंपन्या, संस्था, बँका उद्योग स्वेच्छेने एकत्र येतात. विलिनीकरणामध्ये सकारात्मक बाजू अधिक असते. जेव्हा आपण विलिनीकरण बाबत बोलतो तेव्हा आम्ही एकत्र आहोत हा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे.

‘बँक विलिनीकरण म्हणजे देशातील दोन बँकांचे स्वेच्छेने एकत्रीकरण होऊन एक नवीन कायदेशीर प्रतिनिधीत्व करणारी बँक अस्तित्वात येते. ज्यामध्ये इथन पढे सर्व बँक व्यवहाराबाबत समान अटी असतात.’

बँक विलिनीकरणामध्ये पूर्वीच्या दोन्ही बँकांचे शेअर्स/भागभांडवल हे दोन्ही मूळ बँकांतील विद्यमान भागधारकात वितरित केले जातात.

दुसऱ्या अर्थने जेव्हा दोन किंवा अधिक बँका स्वेच्छेने, सामंजस्याने त्यांची शेअर्स, वाटलेले कर्ज, गुंतविलेला निधी, स्थावर मालमत्ता तसेच इतर देणी (दायित्व) एकत्रीकरण करून येथून पुढे एका बँकेच्या नेतृत्वाखाली व्यावसायिक कार्य/कामकाज करावयाचे ठरवितात.

येथे अकार्यक्षम बँकेचे सक्षम बँकेत समावेश केले जाते जी प्रक्रिया दोन्ही बँकांच्या दृष्टीने फायद्याची ठरते. कारण अकार्यक्षम बँकेच्या वाढत्या अकार्यक्षम मालमत्ता (NPA) चे प्रमाण, व्यवस्थापना वाढता खर्च, कर्जवसुलीतील अडचणी, इतर दायित्व इ. समस्यांची सोडवणूक येथे होते. तर दुसरीकडे सक्षम बँक आपल्या बँक व्यवसायाचा विस्तार (Bank Operation), नवीन ग्राहक ओढणे, स्थावर मालमत्ताची प्राप्ती, व्यवस्थापन खर्च कमी करण्यासाठी, महसुली उत्पन्न वाढविण्यासाठी कारणासाठी त्यास संमती देणे.

भारताच्या दृष्टीने विचार केला असता वित्तीय क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी नेमण्यात आलल्या नरसिंहम समिती (II) (१९९८) ने खन्या अर्थाने विलिनीकरणाची सर्वप्रथम शिफारस केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या मते, बँकिंग क्षेत्रातील अकार्यक्षम बँकाचे सक्षम बँकेत विलिनीकरण करून देशात ठारावीक मोठ्या वित्तीय आकाराच्या बँकेचे अस्तित्व कायम करावे. त्यानंतर देशातील विलिनीकरणाच्या प्रक्रियेला विशेष गती मिळाली. सद्य

परिस्थितीत २०१९ मध्ये देशातील दहा राष्ट्रीयीकृत बँकांचे विलिनीकरण चार मोठ्या बँकांमध्ये करण्यात आले आहे. आता देशातील राष्ट्रीयीकृत बँकेची संख्या २७ वरून १२ वर आली आहे. देशातील स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI) नंतर पंजाब नेशनल बँक (PNB) दुसरी सर्वात मोठी वित्तीय बँक ठरली आहे. या निर्णयामुळे बँकांचा ताळेबंद मजबूत होण्यास, कर्जवितरण क्षमता वाढण्यास NPA ची पातळी खाली आणण्यास इ. कारणासाठी फायदा होणार आहे.

बँक विलिनीकरण (२०१९)

अ.नं.	विलीनीकृत बँका	नामकरण	व्यवसाय वाढ (अंदाजे)	परिणाम
१.	पंजाब नेशनल बँक ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स युनायटेड बँक ऑफ इंडिया	पंजाब नेशनल बँक	१७.९४ लाख कोटी	देशातील २ च्या क्रमांकाची बँक (SBI नंतर)
२.	कॅनरा बँक सिंडिकेट बँक	कॅनरा बँक	१५.२० लाख कोटी	देशातील ४ थी सर्वात मोठी बँक
३.	युनियन बँक ऑफ इंडिया आंध्र बँक कार्पोरेशन बँक	युनियन बँक ऑफ इंडिया	१४.९९ लाख कोटी	देशातील ५ व्या क्रमांकाची बँक
४.	इंडियन बँक अलाहाबाद बँक	अलाहाबाद बँक	८.०३ लाख कोटी	देशातील ७ व्या क्रमांकाची बँक

वरील तक्त्यामध्ये २०१९ मध्ये केंद्रिय अर्थमंत्री निर्मला सीतारामण यांनी दहा राष्ट्रीयीकृत बँकांचे ४ मोठ्या बँकांमध्ये केलेल्या विलिनीकरण संदर्भात माहितीचे विवेचन केले आहे.

बँक विलिनीकरणाचे फायदे

१. बँकेचे भौगोलिक कार्यक्षेत्र वाढते : बँक विलिनीकरणामुळे दोन वेगवेगळ्या विभागातील, प्रदेशातील, राज्यातील, जिल्ह्यातील, तालुक्यातील बँकांचे एकत्रीकरण होत असल्याने त्या संबंधीत बँकेचे भौगोलिक कार्यक्षेत्र आपोआप वाढते.

२. नव्या बाजारात प्रवेश करण्याची संधी : या विलिनीकरणाच्या प्रक्रियेत संबंधीत बँकेला नवीन भागधारक, कर्जदार, ठेवीदार इ. स्वरूपात नवीन ग्राहक प्राप्त होतात. शिवाय नवीन राज्य, जिल्हा, तालुका यात प्रवेश होत असल्याने नव्या वित्तीय बाजारात प्रवेश संधी उपलब्ध होते.

३. बँकेच्या कार्यक्षमतेचा पर्याप्त वापर : येथे विलिनीकरणामुळे संबंधित बँकेच्या आकारमानात वित्तीय क्षमतेत, प्रशिक्षित मनुष्यबळ क्षमतेत, तांत्रिक क्षमतेत, व्यवस्थापकीय क्षमतेत प्रचंड वाढ होत असते. यामुळे वित्तीय बचती, तांत्रिक बचती, व्यवस्थापकीय बचती संबंधित बँकेला प्राप्त होऊन बँकेच्या भागभांडवलात वाढ होऊन ती अनेक उत्पादक स्वरूपाच्या गुंतवणुकीत वाढ करून उत्पन्न मिळवू शकते.

४. कर्जवितरण क्षमतेत वाढ : विलिनीकरणाचा सर्वांत मोठा लाभ म्हणजे बँकेच्या भांडवली मालमत्तेत प्रचंड वाढ होते. तसेच संबंधित शाखेशी निगडीत स्थानिक कर्जदाराची माहिती असणारा प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग उपलब्ध झाल्याने कर्जवितरण जलद व तीव्र वाढ होते.

५. अनुत्पादक मालमत्तेचे (NPA) प्रमाण घटण्यास मदत : बच्याच वेळा विलिनीकरण हे अनुत्पादक कारणांमुळेच करण्यात येते. विलिनीकरणानंतर संबंधित सक्षम बँक आपले ज्ञान, कौशल्य, कर्जदारासोबत तडजोड, Counselling सक्तीची वसुली इ. मर्यार्गाचा अवलंबन करते. परिणामी अनुत्पादक मालमत्तेचे प्रमाण घटण्यास मदत होते.

६. तज्ज्ञ व्यक्तीचा सल्ला, मार्गदर्शन म्हणून नेमणूक करणे : लहान आकाराच्या बँकांना वित्तीय क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्ती जी तांत्रिक ज्ञान, कौशल्य, व्यवस्थापनाचा दीर्घ अनुभव इ. बाबत परिपूर्ण आहे. त्यांचे वेतन, मानधन फार अधिक असते अशाची नेमणूक करणे आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नसते. मात्र विलिनीकरणामुळे लहान बँकांचे एकत्रीकरण होऊन वित्तीय मालमत्ता प्रचंड वाढते. परिणामी त्यांना अशा तज्ज्ञ व्यक्तीची नेमणूक करणे सहज शक्य होते.

७. बँकेच्या व्यवसाय खर्चात घट : व्यवसाय खर्च अर्थात कर्मचारी वर्गाचे पगार, बोनस, इमारत भाडे, स्टेशनरी खर्च, माहिती तंत्रज्ञान खर्च (IT) विविध कर इ. होय. यात घट होताना दिसते. कारण याठिकाणी बँकेच्या कर्जवितरणात, भागभांडवलात, विविध मालमत्तेत, गुंतवणूक संघीत वित्तीय गुंतवणुकीत प्रचंड वाढ झाली असल्याने सरासरी व्यवसाय खर्चात घट घडून येते.

८. बँकेच्या ताळेबंदात सुधारणा : विलिनीकरणामुळे बँकची रोखता व लाभता वाढण्यास मदत होते. शिवाय भांडवलाचा विस्तृत पाया, कुशल व प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग, अनुत्पादक मालमत्तेत होणारी घट या सर्व घटकाचा एकत्रित परिणाम संबंधित बँकेच्या ताळेबंदात सुधारणा होते.

९. अतिरिक्त नोकरवर्ग सामावून घेणे शक्य : विलिनीकरणामुळे पूर्वी असणारा अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग हा क्षेत्र विस्तार, नवीन शाखा, कर्ज वितरणात वाढ, पर्याप्त भांडवल साठा इ. कारणाने पूर्णतः सामावून घेतला जातो.

१०. ग्राहकांना विविध सेवा-सुविधा पुरविण्यात यश : विलिनीकरणाने संबंधित बँकेचा शाखा विस्तार, वित्तीय क्षमतेत वाढ, प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग इ. द्वारे आपल्या ग्राहकांना विमा सुविधा, पेमेंट सुविधा, Online Banking सुविधा, Net Banking सुविधा, पैसे ट्रान्सफर सुविधा, म्युच्युअल फंड (Mutual Fund) सुविधा इ. सेवा पर्याप्त प्रमाणावर उपलब्ध करून देऊ शकतात.

११. वित्तीय समावेशनात वाढ : बँक विलिनीकरणाद्वारे संबंधित बँकेच्या वित्तीय संपत्ती अथवा भांडवली मालमत्तेप्रचंड वाढ होते. अशा वेळी ही बँक अल्पखर्चात बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देण्यास तत्पर असते. दुसरीकडे ज्या व्यक्ती बँकिंग क्षेत्रापासून पूर्णतः अलिप्त आहेत (आर्थिक कारणाने) त्यांना नाममात्र / अल्प किमतीत मूल्य बँकिंग वित्तीय सेवाचे वितरण करण्याचे काम बँकेद्वारे केले जाते. त्यास वित्तीय समावेश म्हणतात. हे समावेशन सातत्याने वाढत जाते.

१२. RBI चे नियंत्रण व योजनांची योग्य अंमलबजावणीस उपयुक्त : बँक विलिनीकरणाद्वारे देशातील बँकांची संख्या मर्यादित राहण्यास मदत होते. परिणामी अशा मर्यादित बँकांवर रिझर्व्ह बँकेचे (RBI) पूर्ण नियंत्रण राहते. शिवाय RBI व सरकार यांच्या एकत्रित प्रयत्नातून तयार झालेल्या विविध योजनांची अंमलबजावणी तत्पर होण्यास मदत होते.

१३. जागतिक स्पर्धेला तोंड देण्यास सक्षम : जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाच्या या वातावरणात वित्तीय सेवांवरील राष्ट्रीय नियंत्रणे पूर्णतः दूर झाली आहेत. विदेशी बँका व भांडवल यांचे व्यावसायिक आगमन भारतात झाले आहे. या विदेशी बँका जळवील प्रचंड वित्तीय साधनाशी थेट स्पर्धा भारतीय बँकांना करावी लागणार आहे. या पार्श्वभूमीवर आपल्या स्वदेशी बँकांनी विलिनीकरण धोरणाचा पुरस्कार केल्यास आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होऊन विदेशी बँकांच्या स्पर्धेला सामरे जावू शकतात.

वरीलप्रमाणे आपणास बँक विलिनीकरणाचे फायदे व विविध मुद्द्यांच्या साहाय्याने स्पष्ट करता येतील.

बँक विलिनीकरणाचे तोटे (Disadvantage of Bank Mergers)

बँक विलिनीकरणाचे तोटे आपणास पृढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. बहुतेक बँका या क्षेत्रीय दृष्टिकोनाने (विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात कार्य करण्याची प्रेरणा) प्रेरित असतात. त्यांचे ग्राहक, ठेवीदार, सभासद हे विशिष्ट क्षेत्रातील असतात. अशा वेळी बँकांचे जेव्हा विलिनीकरण होते त्यावेळी त्याचा क्षेत्रीय दृष्टिकोन आपोआप नष्ट होतो.

२. बँक विलिनीकरणाची प्रक्रिया वरवर पाहता साधी व सोपी वाटत असते तरी ती अत्यंत गुंतागुंतीची व किंचकट प्रक्रिया आहे यात सर्व सभासदांना बोलून त्याचे विलिनीकरणबाबत मत जाणून घेणे, बँकेचे हित पटवून देणे, याशिवाय नवीन Account Number, Customer ID Number, HR management, बँकेच्या विविध योजना, Marketing इ. गोष्टी दोन्ही बँकेत नव्याने सादर करावे लागतात. ही प्रक्रिया वेळेचा अपव्यय करणारी आहे.

३. विलिनीकरणामुळे बँकेचे भौगोलिक कार्यक्षेत्र, सभासद, ठेवीदार, ग्राहक वर्ग, शाखा विस्तार, भागभांडवल, वित्तीय विस्तार इ. सर्व घटकात वाढ होत असली तरी वाढत्या आकारमानामुळे नियंत्रण व देखरेख करणे अवघड जाते.

४. विलिनीकरणाद्वारे सक्षम बँकांना धोका निर्माण होऊ शकतो. कारण बन्याच वेळा ज्या बँका अकार्यक्षम, डबघाईला आलेल्या असतात त्यांचे सक्षम, सुदृढ, वित्तीय स्थिती अतिशय मजबूत अशा बँकेत विलिनीकरण होते. अकार्यक्षम बँकेस ठेवी गोळा करण्यात आलेले अपयश, कर्जदाराचे अयोग्य मूल्यांकन, कर्जवसुलीस अडचणी, थकबाकीचे वाढते प्रमाण, अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग, अतिरिक्त शाखाविस्तार अशा अनेक समस्या असतात व या गोष्टीचा सक्षम बँकांवर अतिरिक्त ताण पडण्याची शक्यता असते.

५. विलिनीकरणामुळे बँक कर्मचाऱ्याबाबत काही समस्या निर्माण होतात. कारण कामाचे तास, कामाचे स्वरूप, बढती, सेवानिवृत्ती वय, शाखा बदली, महिला कर्मचासाठी विविध सेवा, पगारी रजा इ. बाबत विलिनीकरणानंतर नवीन बँकेच्या अटी कर्मचाऱ्याला मात्र कराव्या लागतात.

६. विलिनीकरणामुळे बन्याच वेळा काही ठराविक बँकांची व्यवसाय क्षेत्रात मक्तेदारी निर्माण होण्याचा धोका उत्पन्न होतो. यामुळे ग्राहकाला विविध बँकांच्या संदर्भात असणारी निवड संधी (Choice Opportunity) गमवावी लागते. त्याबरोबर बँका सुद्धा ग्राहकांना आकर्षित करणे, विविध बँकींग सेवा-सुविधांचा प्रसार, ग्राहकांच्या अडी-अडचणी सोडविणे, याबाबत तत्परता दाखवत नाही. केवळ निकोप बँकींग स्पर्धेत ग्राहकांना बँकेकडून योग्य, पर्याप्त व माफक दरात सेवाचा पूरवठा होऊ शकतो.

७. विलिनीकरणामुळे देशात केवळ थोड्याच मोठ्या बँकांचे अस्तित्व ही गोष्ट देशातील बँकींग व्यवस्थेला जागतिक आर्थिक संकटात घेऊन जाणारी आहे. कारण जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण धोरणाचा स्वीकार आपण केलेला आहे. या पाश्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय भांडवलाची गतीशीलता आंतरराष्ट्रीय (Banking Connectivity) बँकींग कनेक्टीव्हिटी, विविध बँकांची परस्पर क्षेत्रातील गुंतवणूक इ. कारणाने परदेशातील एखाद्या बँकेने अथवा वित्तीय संस्थेने आपली दिवाळखोरी जाहीर केली तर त्या बँकेच्या शेर्स, वित्तीय मालमत्तेत ज्या आपल्या स्वदेशी बँकेने जी गुंतवणूक केली होती ती ही बुडण्याचा धोका निर्माण होतो. उदा. अमेरिकेतील लेहमन ब्रदर्स या वित्तीय संस्थेने आपली आर्थिक दिवाळखोरी जाहीर केली. त्यामुळे भारतातील दोन सर्वांत मोठ्या खाजगी व सरकारी बँक ICICI बँक व स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI) यांनी त्या वित्तीय संस्थेत केलेली गंतवणूक ही पूर्णपणे बडाली (२००७).

९. बँक विलिनीकरणामध्ये वेगवेगळे भौगोलिक क्षेत्र, सभासद ग्राहक वर्ग, व्यवहार पद्धती, ग्राहकाच्या गरजा, संस्कृती, व्याजाचे दर, कर्जवाटप धोरण, स्थानिक व्यावसायिकांच्या अपेक्षा इ. बाबत फार भिन्नता आढळते. परिणामी यांचे एकत्रीकरण होण्यास बराच वेळ लागतो.

वरीलप्रमाणे आपणास बँक विलिनीकरणाच्या संदर्भात असणारे तोटे स्पष्ट करता येतील.

एकंदरीत अलिकडील काही वर्षांचा आढावा घेतला असता केंद्र व राज्य सरकारने बँक विलिनीकरणाच्या दिशेने पावले टाकण्यास सुरुवात केली असल्याचे दिसते. याचे मुख्य कारण बँकांची वित्तीय स्थिती मजबूत करून सातत्याने वाढत असणाऱ्या थकीत कर्जाचे प्रमाण (NPA) कमी करणे होय. मात्र केवळ बँकेचे विलिनीकरणाद्वारे हे साध्य होईल याबाबत अर्थतज्ञांमध्ये एकमत नाही. याबाबत सरकारने इतर कठोर धोरणात्मक पावले उचलण्याची आवश्यकता आहे.

(क) सरावासाठी प्रश्न

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

४.२.४ अनुत्पादक मालमत्ता (Non-Performance Assets)

आपल्या देशातील बँकिंग क्षेत्रातील एकूण व्यवसाय उलाढाल सुमारे १०० लाख कोटी रुपये असल्याचे रिझर्व्ह बँकेचे म्हणणे आहे. यामध्ये देशातील सार्वजनिक क्षेत्रातील राष्ट्रीयीकृत बँकांचा हिस्सा जवळपास ७८% म्हणजे ७८ लाख कोटी रुपये इतका आहे. म्हणजेच देशाच्या एकूण उलाढालीत राष्ट्रीयीकृत बँकांचा भाग सर्वात मोठा आहे. देशाची बँकिंग व्यवस्था किती सबल आहे यावरून देशाची अर्थव्यवस्था किती सशक्त आहे हे समजून घेता येते.

परंतु आपल्या देशातील राष्ट्रीयीकृत बँकांना अनुत्पादिक मालमत्ता (कर्ज) आणि कर्जाच्या पुनर्रचित समस्येने भेडसावले असून ही समस्या दिवसेदिवस तीव्र होत आहे. २०१५ मध्ये भारतीय बँकांची एकूण अनुत्पादक कर्ज ही २ लाख ७८ हजार कोटी वरून २०१७ मध्ये तीन लाख ३४ हजार कोटी रुपयांवर पोहोचली

आहेत. बुडीत कर्जाच्या यादीत भारत हा पोर्टुगाल, आयर्लंड, ग्रीस, स्पेन नंतर पाचव्या क्रमांकावर आला आहे. अशा वेळी अनुत्पादक मालमत्ता म्हणजे नेमके काय हे पाहणे आवश्यक ठरते.

* देशाच्या मध्यवर्ती बँकने अर्थात रिझर्व्ह बँकने (RBI) ठरविल्याप्रमाणे जर देशातील एखाद्या बँकने दिलेले कर्ज जर ९० दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीपासून व्याज किंवा हफ्त्याची रक्कम थकीत असेल तर त्यास अनुत्पादित मालमत्ता असे म्हणतात. कारण बँकने कर्जदारास दिलेले कर्ज ही बँकेची एक प्रकारची मालमत्ताच असली तरी जर व्याज व मुद्दल (कर्ज हप्ता) रूपी उत्पन्न मिळवून देत असेल तर त्यास उत्पादक मालमत्ता म्हणतात. मात्र दिलेले कर्ज व उत्पन्न मिळवून देण्यात अपयशी ठरल्यास (९० दिवस पर्यंत) अनुत्पादक मालमत्ता ठरते.

* दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास बँकेची जेव्हा एखादी मालमत्ता उत्पन्न मिळवून देण्यात अपयशी ठरते तेव्हा त्यास अकार्यक्षम मालमत्ता असे म्हणतात.

* “जेव्हा एखाद्या बँकेच्या मालमतेवी अथवा कर्जाची व्याजरूपी उत्पन्न मिळवून देण्याची क्षमता/शक्ती संशयास्पद बनते तेव्हा त्या मालमतेस अनुत्पादक मालमत्ता म्हणतात.”

आपल्या दैनंदिन व्यवहाराच्या भाषेत सांगावयाचे झाल्यास एखाद्या बँकेचा कर्जदार जो नोकरी करत असतो काही कारणास्तव त्याची नोकरी गेली अथवा उत्पन्न घटले परिणामी तो सगल ९० दिवस हप्ता (EMI - Equated Monthly Installment) भरू शकला नाही तर अशा वेळेस रिझर्व्ह बँकेने (RBI) ने घालून दिलेल्या नियमानुसार कर्ज देणाऱ्या बँकेला अशा कर्जाला अनुत्पादित कर्ज (Non-Performing Assets) म्हणून घोषित करावे लागते.

* थोडक्यात अकार्यक्षम मालमत्ता (NPA) म्हणजे बँकेने दिलेली विविध कर्जे ज्यावर कर्जदाराने व्याज आणि मुद्दल परतफेड थांबवली आहे.

अकार्यक्षम मालमत्तेचे वर्गीकरण तीन गटात केले जाते.

१. कमी दर्जाची मालमत्ता (Substandard Assets)

जी मालमत्ता (NPA) म्हणून घोषित होऊन ३ महिने ते १२ महिने या कालावधीमध्ये आहे. दुसऱ्या शब्दात जी मालमत्ता १२ महिन्यांपेक्षा कमी कालावधीसाठी NPA अंतर्गत येते.

२. संशयास्पद मालमत्ता (Doubtful Asset)

ज्या मालमत्तेला NPA म्हणून घोषित होऊन १२ महिनेपेक्षा जास्त कालावधी झाला असेल तर ती संशयास्पद मालमत्ता ठरते.

३. नक्सानीची मालमत्ता (Loan Asset)

ज्या NPA कर्जाची/मालमतेची परतफेड होण्याची काहीच चिन्हे दिसत नसतील तर अशा कर्जाला नक्सानीची मालमता या श्रेणीत समाविष्ट केले जाते.

वरीलप्रमाणे अकार्यक्षम मालमत्तेचे/कर्जाचे वर्गीकरण केले जाते.

अनुत्पादक मालमत्ता निर्माण होण्याची प्रक्रिया (Process of create Non-performance Assets)

बँक हा नफ्याच्या प्रेरणेने केला जाणारा एक व्यवसाय आहे. बँकेत ठेवीदार आपली ठेव ठेवतात. त्यावर बँक त्याला व्याज देते म्हणजे या ठेवी बँकेच्या दृष्टीने दायित्व/देणे (Liability) असते तर त्यावर देण्यात येणारे व्याज हे व्याज खर्च असते. दुसरीकडे ठेवरूपाने जमा झालेला पैसा ठाराविक मुदतीसाठी इतरांना कर्जाऊ दिला जातो. कर्ज म्हणून इतरांना दिलेली रक्कम ही बँकेची मालमत्ता (Assets) असते व त्यावर प्राप्त होणारे व्याज व्याज उत्पन्न (Interest Income) असते. व्याज उत्पन्नातून - व्याज खर्च = व्याज फरक (Interest margin) होय. या व्याज फरकाच्या उत्पन्नातून बँकेने कर्मचाऱ्यांचे वेतन, इमारत भाडे, ATM व Net Banking सुविधा खर्च इ. सर्व वजा केला असता त्यास Profit (नफा) म्हणतात व हा नफा वाढविण्यासाठी बँकेने व्यवस्थापन खर्च कर्मी करण्याएवजी व्याज फरक (Interest Margin) वाढविण्याचा प्रयत्न करते. कारण यातनच बँकेचा नफा सातत्याने वाढत असतो.

आता एका उदाहरणाने अनुत्पादक मालमत्ता सातत्याने कशी वाढते ते पाहूया. समजा किंग फिशर या नावाची नागरी वाहतूक करणारी एक कंपनी आहे. बाजारात विमान वाहतूक कंपनीला सातत्याने मागणी वाढत आहे. अशा वेळी पूर्ण देशभर नागरी विमान वाहतूक सेवा विस्तार करण्यासाठी नवीन विमान खरेदी करण्यासाठी ही कंपनी बँक ऑफ इंडियाकडे भांडवली कर्ज म्हणून ५००० कोटी रु. ची मागणी करते. एकाच व्यावसायिक कंपनीस एवढे कर्ज देणे जोखीम असल्याने बँक ऑफ इंडिया, एसबीआय, कॅनरा बँक व आंध्र बँक यांना सोबत घेऊन या प्रकल्पाचे. कर्जाचे मल्यांकन करून ५००० कोटी रु. कर्जाऊ देतात.

पुढे त्यानंतर १ ते २ वर्षे आत अर्थव्यवस्थेत प्रचंड मंदी निर्माण होते. (२००९ ची जागतिक मंदी) परिणामी वस्तू, सेवा उद्योग, व्यापार, दलणवळण, उपभोग व्यवसाय इ. सर्व क्षेत्रात ही मंदी पसरत जाते. नागरी विमान वाहतूक क्षेत्रातही ही मंदी येऊन विमान वाहतूक व्यवसाय उत्पन्न कमी होऊन कर्ज हप्ते फेडणे कंपनी बंद करते. या बँकाचे एकूण कर्जपैकी जवळपास ७००० कोटी रु. कर्ज येणे बाकी असते. अशावेळी ९० दिवसांपासून कर्ज हप्ते थकित असल्यास RBI निर्देशांनुसार हे कर्ज अनुत्पादित मालमता (NPA) म्हणून घोषित करावे लागेल व हे कर्ज NPA म्हणून घोषित केल्यास ते कमी दर्जाचे (Substandard) ओळखले जाते. RBI नियमानुसार या कर्जाच्या १५% रक्कम Provision म्हणून केवळ आणि केवळ बँकैच्या Profit मधून बाजूला काढावी लागते व कर्ज तारण नसल्यास ही रक्कम २५% provision अंतर्गत येते. म्हणजे येथे १५ % Provision नुसार बँकांना ६०० कोटी रु. आपल्या नफ्यातून वजा करावे लागतील (बाजूला काढून ठेवावे लागतील) पण बँकांना हे मंजूर नसते त्यांना ह्या कर्जाला NPA घोषित करावयाचे नसते तर दुसरीकडे कंपनीकडे मद्दल व व्याज देण्यास पैसे नाहीत.

अशा वेळी बँका त्या कंपनीला नवीन कर्ज देतात व त्या दिलेल्या नवीन कर्जातूनच आपले जुने कर्ज वसूल

केल्याचे दाखवतात. यालाच पुर्णगठित कर्ज (Restructured Loan) म्हणतात. वारंवार सातत्याने Restructuring करून हे कर्ज NPA घोषित होण्यापासून वाचवण्यासाठी वापरली जाणारी ही पद्धत ज्याला कर्जाला Evergreening (सदाहरित) करणे असे म्हणतात. ही गोष्ट एकट्या किंग फिशर कंपनीच्या बाबतीत न घडता देशातील शेकडो कंपन्यांच्या बाबतीत घडण्यास सुरुवात झाली. बन्याच कंपन्यांची परतफेड (कर्ज) क्षमता असताना ही त्यांनी बँक अधिकाऱ्यांना लाच देऊन कर्ज Restructure करण्यास भाग पाठले.

हे कर्ज Restructure झाल्यामुळे कर्जे NPA खाली आली नाहीत. NPA खाली कर्जे न आल्याने त्यासाठी १५% किंवा २५% Provision करावी लागली नाही. त्यामुळे बँकांच्या नफ्यावर काहीच परिणाम झाला नाही. २००८ पासून २०१४ पर्यंत ही परिस्थिती अशीच कार्यरत होती. RBI चे गव्हर्नर रघुराम राजन यांना यांची कल्पना येऊ लागली. त्यांनी ठराविक बँकांनी दिलेले कर्ज तपासून पाहण्याचे ठरविले. त्यावरील उदाहरण दिलेले किंग फिशर एअरबेज कंपनीला देण्यात येणारे कर्ज NPA खाली येत असताना ते NPA होऊ न देणे, ते पुनर्गठित करणे शिवाय यामुळे Provisioning साठी वाचलेली रक्कम (१५% किंवा २५%) हीच अशाच प्रकारचे नवीन कर्ज देण्यासाठी वापरणे होय.

एकंदरीत देशातील सर्व राष्ट्रीयीकृत बँकांना एकूण कर्ज व्यवहार जवळपास अशाच प्रकारे केल्याने २०१५ मध्ये एकूण NPA कर्जे जी २.७ लाख कोटी होती ती २०१६ मध्ये ६.५ लाख कोटी रु. पर्यंत पोहोचली. पुढे डिसेंबर २०१७ मध्ये हे प्रमाण ७.३ लाख कोटी रु. एवढे वाढले. मार्च २०१८ मध्ये सरकारी व खाजगी बँका मिळून अनुप्तादक मालमत्ता/कर्जे १० लाख कोटी रु. एवढी झाली होती. एकठ्या स्टेट बँक ऑफ इंडिया (SBI) ची NPA कर्जे जवळपास १ लाख कोटी रु. वर पोहोचली होती. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने ही फारच चिंतेची बाब आहे.

अनुत्पादक मालमत्ता निर्माण होण्याची कारणे (Causes of Non-Performance Asset - NPA)

देशातील राष्ट्रीयकृत, व्यापारी, खाजगी, सहकारी या सर्व प्रकारच्या बँकेतील कर्जदार ग्राहकाला दिलेली कर्जे ही बँकेची मालमत्ता असते व त्यावरील व्याज बँकेचे व्याजरूपी उत्पन्न असते असे दोन्ही मालमत्ता अनुत्पादक होण्याची कारणे पृष्ठीलप्रमाणे सांगत येतील.

(अ) अंतर्गत कारणे (Internal Causes)

१. मुळात सर्वप्रथम बँकेद्वारे कर्जदाराच्या कर्ज इतिहासाची कोणतीही पूर्व चौकशी करण्यात न आल्याने पूर्वी घेतलेल्या विविध कर्जाबाबत कर्जदाराची वर्तणूक कशा प्रकारची होती याचा पूर्व अनुभव बँका विचारात घेत नसल्याने त्याचे रूपांतर भावी काळात कर्ज परतफेडीच्या अडचणी वाढविण्यात होण्याची शक्यता असते.

२. बन्याच वेळेला बँकांद्वारे कर्ज प्रस्तावाचे अचूक असे मूल्यांकन केले जात नाही. कर्जदार ज्या प्रकल्प, उद्योग, व्यापारासाठी कर्ज घेणार आहे त्या संदर्भात बाजार मूल्यांकन, आर्थिक मूल्यांकन, व्यवस्थापकीय

मूल्यांकन, तांत्रिक मूल्यांकन इ. व्यवस्थितरित्या बँकेकडून केले जात नाही. परिणामी त्या संबंधित प्रकल्पाची, उत्पन्नाची व्यावसायिक उपयुक्तता पुरेशी नसतानाही बँकांकडून कर्जवाटप केले गेल्याने व भावी काळात त्या कर्जाचे NPA मध्ये रूपांतर होण्यास वेळ लागत नाही.

३. विशेषत: देशातील सहकारी बँका या आजही योग्य तांत्रिक व व्यवस्थापकीय ज्ञानाचा वापर करताना दिसत नाहीत. Core Banking प्रणाली, Computerized सर्व शाखा विस्तार, RBI ने निर्देशीत Financial Accounting System (पद्धती) इ. चा वापर करताना दिसत नाही. परिणामी कर्जवितरणाबाबत चालू परिस्थितीत बाजाराधिष्ठि निर्णय योग्य ठरत नाही.

४. देशातील बहुसंख्य बँकांची कर्जवितरण पद्धत ही सदोष आहे. कारण कर्जवितरण करताना रोखता व लाभता या तत्वाचा विचार केला जात नाही. तसेच सुरक्षितता तत्वाचा विचार (कर्जदाराची संबंधित कर्ज परत देण्याची सांपत्तिक स्थिती) केला जात नाही.

५. बँकांमध्ये व्यवस्थापकीय कमतरता आढळते याचा अर्थ कर्जवितरण करताना व कर्जाची वसुली करताना संबंधित क्षेत्रातील तज व अनुभवी लोकांच्या नोकर वर्गाच्या कौशल्याचा वापर केला जात नाही.

६. बहुतेक वेळा संबंधित बँकेकडून केला जाणारा कर्ज पुरवठा हा मोजक्याच उद्योगपती, कंपनी, उद्योग, व्यवसाय, प्रकल्पांना केला जातो. शिवाय अशा ठरावीक घटकांना देण्यात येणाऱ्या कर्जाचे प्रमाणही एकूण बँक वितरित कर्जाच्या मानाने जास्त असते. येथे बँकेच्या कर्जवितरणात विविधता दिसून येत नाही. परिणामी NPA चे प्रमाण वाढत जाते.

७. देशात वेळोवेळी बदलणारे केंद्र व राज्य सरकारे आपल्या लोकप्रियतेसाठी विविध कर्जवितरण, कर्जवसुली, कर्जमाफ, व्याजमाफी इ. बाबत योजना आणत असतात. त्याचाही परिणाम अनुत्पादक मालमत्ता वाढण्यावर होतो.

८. बँकेने कर्जदाराला वितरित केलेला कर्जनिधी हा कर्जाच्या मुख्य उद्देशासाठी वापर करण्याऐवजी इतर अनुत्पादक कारणासाठी (लम्न, पूर्वीच्या कर्जाची परतफेड) केला जातो.

९. बँकेच्या कर्जवितरण प्रक्रियेत, कर्ज पुनर्गठित प्रक्रियेत, राजकीय हस्तक्षेप, संबंधित बँक अधिकाऱ्यांना लाच देणे किंवा कर्ज मंजुरीच्या ठराविक टक्के वाटा देणे अशा गोष्टी निर्दर्शनास आल्या आहेत. परिणामी कर्जपरतफेडीची क्षमता नसतानाही भरमसाठ कर्जवितरण, कर्जमंजूर करण्यात आले.

१०. सहेतूक कर्ज बुडवे ही नवी संकल्पना बँकिंग क्षेत्रात उदयास येत आहे. अशी व्यक्ती, संस्था, उद्योग, व्यवसाय आपली आर्थिक क्षमता असतानाही संबंधित कर्ज व व्याज यांची जाणूनबुजून परतफेड करीत नाहीत.

वरीलप्रमाणे अंतर्गत कारणे आपणास स्पष्ट करता येतील.

(ब) बहिर्गत कारणे (External Causes)

१. देशात विविध प्रकारच्या बँकेतील (खाजगी बँका, विकास बँका, सहकारी बँका, नागरी सहकारी बँका, क्षेत्रीय ग्रामीण बँका, राष्ट्रीयकृत बँका) थकीत कर्ज वसुलीसाठी विविध वसुली लवादाची नियुक्ती सरकारद्वारा केली गेली आहे. परंतु या लवादाच्या कार्यात निष्काळजीपणा व अकार्यक्षमता आढळून येते. थकीत कर्ज वसुलीची प्रक्रिया मंदच राहिली आहे.

२. देशातील बन्याच राज्यात सातत्याने नैसर्गिक आपत्ती येत आहे. दुष्काळ, पूर, त्सुनामी, भूकंप, भूस्खलन, वाढळे इ. मुळे कर्जदाराने घेतलेले कर्ज विशेषत: शेती क्षेत्रासाठी तो वेळेत या कर्जाची परतफेड करू शकत नाही. भारतातील बहुसंख्य शेतकरी वर्ग आजही शेती उत्पादनासाठी पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. भारतात दरवर्षी ३५% ते ४०% राज्यात दुष्काळी परिस्थिती असते. परिणामी शेती उत्पादन घटल्याने अथवा उत्पादन न झाल्याने तो शेतकरी कर्जदार कर्ज फेडण्यास असमर्थ ठरतो.

३. देशातील बाजारपेठ विषयक मागणी घटक अत्यंत संवेदनशील आहे. मागणीत होणाऱ्या अल्पकालीन बदलाचे प्रमाण (वस्तूची आवड, निवड, सवयी, पर्यायी वस्तू उपलब्धता, पूरक वस्तूची उपलब्धता, हवामान, उत्पन्न इ.) सातत्याने वाढत आहे. देशातील उद्योजक, व्यापारी याबाबत कोणताही अंदाज अचूक घेऊ शकत नाही. परिणामी, वस्तू व सेवांच्या मागणीत होणारी सातत्याने घट संबंधित कर्जदार आपले कर्ज व व्याज बँकेला वेळात परत करण्यास अपयशी ठरतो.

४. अलीकडे देशातील औद्योगिक क्षेत्राचे आजारपण सातत्याने वाढत आहे. विशेषत: २०१३ नंतर यात प्रचंड वाढ झाल्याचे दिसून येते. कारण विविध औद्योगिक प्रकल्प निर्माण होत असताना अकार्यक्षम व्यवस्थापन, अमर्यादित संसाधने, उत्पादनाचे कालबाह्य तंत्रज्ञान, देशात सातत्याने बदलणाऱ्या सरकारी योजना, खर्च-लाभ गुणोत्तराचे अयोग्य मूल्यमापन, कामगारांचे सातत्याने होणारे संप इ. गोष्टीमुळे त्याच्या उत्पादकतेवर, नफा प्राप्त करण्याच्या क्षमतेवर प्रतिकूल परिणाम होऊन देशातील औद्योगिक क्षेत्र आजारपणात जाते व अशा औद्योगिक क्षेत्राला बँकेने केलेला कर्जपुरवठा वसूल करण्यात प्रचंड अडचणी येऊ लागतात. परिणामी, थकीत कर्जाचे प्रमाण सातत्याने वाढू लागते.

५. देशामध्ये येणारी आर्थिक मंदी ही सुद्धा थकीत कर्ज (NPA) समस्येला कारणीभूत ठरते. २००८ मध्ये जागतिक पातळीवर आलेल्या आर्थिक मंदीने भारतात देखील प्रवेश केला. परिणामी देशातील शेती, उद्योग, व्यापार, सेवा इ. त्याच्चबरोबर उपभोग्य वस्तू व भांडवली वस्तूच्या प्रभावी मागणीत प्रचंड घट झाली. एकंदरीत अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी घटून, विविध वस्तू व सेवांच्या किमती घटू लागल्या. परिणामी उत्पादकाच्या उत्पादनाला मागणी न आल्याने त्यांना तोटा होऊ लागला. त्यामुळे त्यांनी ज्या विविध बँकांची घेतलेली कर्जे व व्याज यांची परतफेड करणे अशक्य झाले व बँकेच्या थकीत कर्जात (NPA) वाढ झाली.

अनुत्पादक मालमत्ता (NPA) कमी करण्यासाठी उपाययोजना

(Remedies to remove Non-Performance Assets - NPA)

बँकांनी वितरित केलेली विविध प्रकारची कर्जे व त्यावरील व्याज व्यवस्थित वसूल होऊन संबंधित मालमत्ता ही आदर्श मालमत्ता (Standard Assets) म्हणून कायम ब्हावी. शिवाय बँकेचे व्याजरूपी उत्पन्न (Income Interest) सातत्याने वाढून त्याचे रूपांतर नफ्यात होण्यासाठी बँकेने पुढील धोरणात्मक उपाय योजावेत.

१. SARFAESI Act 2002 ची प्रभावी अंमलबजावणी करणे. हा कायदा बँकांना कोर्टाचा कोणताही सहभाग न घेता अनुत्पादक मालमत्तेवर (NPA) सामोरे जाण्यास व त्याद्वारे आपल्या कर्जाची वसूली करण्यात मदत करतो. SARFAESI Act : Securitisation and Reconstruction of Financial Assets and Enforcement of Security Interest Act. हा कायदा नरसिंहम समिती (II) च्या शिफारशीनुसार अस्तित्वात आला. या कायद्याने थकीत कर्ज वसूल करण्यासाठी बँका आणि अन्य वित्तीय संस्थांना कर्जदाराच्या निवासी किंवा व्यावसायिक मालमत्ताचा लिलाव करण्यासाठी पूर्ण परवानगी देतो. येथे बँकेच्या वेळ व पैसा यांची बचत होते. थकीत कर्ज वसूल करण्यासाठी ARC संस्था नव्याने स्थापन केल्या जातात. (ARC - Assets Reconstruction Company) जी या बँकांची थकीत कर्ज स्वतः घेते व त्याबदल्यात त्या किमतीचे बँकांना debentures, securities देते. या कायद्याची सातत्याने व प्रभावी अंमलबजावणी साक्षात बँका आपल्या NPA चे प्रमाण आटोक्यात आणू शकतात.

२. कर्ज पुनर्प्राप्ती न्यायाधिकरण (Debt Recovery Tribunals - DRT) : भारतीय संसदेने पारित केल्यामुळे १९९९ मध्ये अस्तित्वात आलेल्या या कायद्यामुळे देशातील बँका व वित्तीय संस्थांना थकीत असलेली १० लाख किंवा त्याहून अधिकची रक्कम जलद गतीने वसूल करण्यासाठी हे न्यायाधिकरण कार्य करते. DRTs हे वसूलीच्या कामकाजात होणारा विलंब कमी करून कोर्टाच्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणात अशा थकीत कर्जाच्या केसेस हाताळण्यास सक्षम आहे. त्यासाठी गरज आहे सरकारने प्रादेशिक पातळीवर जास्तीत जास्त संख्येने DRTs संस्थांची स्थापना करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी देशातील बँकांनी सुद्धा निधीचा पुरवठा केला पाहिजे.

३. लोक अदालत : २००१ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने (RBI) प्रसिद्ध केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार बँका आपल्या ५ लाख किंवा त्यापेक्षा कमी करकमेचे थकीत कर्ज वसूल करण्यासाठी लोक अदालत मध्ये अर्ज दाखल करू शकते. लोक अदालत याला लोक न्यायालय असेही म्हणतात. ही एक वैकल्पिक वाद-विवाद निराकरण करणारी सरकारी यंत्रणा किंवा मंच आहे. जो न्यायालयात प्रलंबित असणारे खटले व वादविवाद निराकरण करण्याचे कार्य करते. १९८७ च्या कायद्याद्वारे यांना वैधानिक दर्जा देण्यात आला आहे. या ठिकाणी आवश्यकता आहे की, लोक कल्याणाची व्याप्ती संपूर्ण भारतभर वाढवून लहान प्रमाणात असणाऱ्या थकीत कर्जाची (NPA) समस्या तातडीने निकाल काढणे.

४. समझोता / वाटाघाटी / तडजोडी (Compromise Settlement) : ही योजना १० कोटी रु. पर्यंत थकीत कर्जे (NPA) वसूल करण्यासाठी वाटाघाटी / तडजोडी / समझोता या गोष्टीचा वापर करते. येथे बँका व कर्जदार एकत्र येतात व एक मध्यवर्ती असा मार्ग काढतात की बँकांना आपली Assets परत मिळते. तर कर्जदाराला सुद्धा कर्ज मुद्दल व व्याज रकमेत काही सूट मिळते. ही योजना दोन्ही पक्षकारांच्या दृष्टीने उपयुक्त आहे तरी या योजने संबंधित शहरी व ग्रामीण भागात लोकजागृती करणे आवश्यक आहे. परिणामी बन्याच थकीत कर्जे समस्याचे समाधान लवकरात लवकर होणे शक्य होईल.

५. क्रेडिट माहिती ब्युरो (Credit Information Bureau) : ही एक अशी एजन्सी (Agencies) आहे की, जी स्वतंत्ररित्या देशातील विविध प्रकल्प, उद्योग, व्यवसाय, Corporate यांची पत माहिती (Credit Information) गोळा करून त्यावर आवश्यक संशोधन करते. त्यातून जी उपयुक्त माहिती प्राप्त होते ती मालकी देशातील बँका व वित्तीय संस्थांना ठरावीक फी घेऊन विकण्यात येते व या माहितीचा वापर सर्वाधिक बँका व वित्तीय संस्था त्या संबंधित संस्थेला कर्जे देण्याचा निर्णय घेण्यासाठी करतात. भारतात CIBIL ही एक याच प्रकारची एजन्सी आहे. CIBIL - Credit Information Bureau India Limited भारतात जास्तीत जास्त अशा प्रकारच्या एजन्सी स्थापन करण्यास सरकारने विशेष प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी बँकांनाही मोठे कर्ज वितरित करताना Credit Information Bureau कडून माहिती घेणे, कर्जदाराची नोंद करणे इ. गोष्टी बंधनकारक करणे आवश्यक आहे.

६. सामाजिक दबाव गट निर्माण करणे : या अंतर्गत बँकांनी व वित्तीय संस्थांनी अनुत्पादक मालमत्ता/थकीत कर्जाच्या (NPA) बाबती सहेतूक कर्ज बुडवे असणाऱ्या व्यक्ती, संस्था, उद्योग समूह इ. चा अभ्यास करून यादी तयार करणे व ही यादी TV Channels, वर्तमानपत्रे, सार्वजनिक जाहिराती या ठिकाणी प्रसिद्ध करणे गरजेचे आहे. शिवाय बँका व वित्तीय संस्थांनी एकमेकांशी समन्वय ठेवून सहेतूक कर्ज बुडविणाऱ्या व्यक्तीची यादी परस्परांना देऊन भविष्यात होणाऱ्या नुकसानीपासून बचाव केला पाहिजे. उदा. विजय मल्ल्या या व्यक्तीला संबंधित बँकेने सर्वप्रथम सहेतूक कर्ज बुडवणारी व्यक्ती म्हणून प्रसिद्धी दिली असती तर इतर बँका सावध होऊन त्यांना दिले जाणारे कर्ज थांबव शकल्या असत्या.

७. बँकांनी आपल्या ग्राहकांची वेळेवर कर्ज मुद्दल व व्याज यांची परतफेड करणाऱ्या ग्राहकांना व इतर सर्वांना वेळेत कर्ज परतफेड करण्याची शिस्त लावण्यासाठी किंवा त्या दिशेने प्रेरित करण्यासाठी व्याजदरात सूट देणे, कर्ज परतफेडीसाठी अतिरिक्त वेळ वाढवून देणे, कमी व्याजदर आकारणे या गोष्टींचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

८. देशातील बँकिंग एक महत्वपूर्ण धोरणात्मक निर्णय या ठिकाणी घेणे अपेक्षित आहे तो म्हणजे एका वर्षाच्या कालावधीत आपल्या एकूण कर्ज वितरणापैकी उद्योगवर्ग व किरकोळ ग्राहक वर्ग यांच्यातील वाटप्रमाण ३०:७० असे करावे. कारण एकूण अनुत्पादक मालमत्तेत (NPA) उद्योग वर्गाकडील (Corporate sector) थकीत कजाचे प्रमाण (NPA) जवळपास ९२% एवढे आहे. म्हणजेच अनुत्पादक मालमत्ता ही संकल्पना पूर्णत: देशातील उद्योगवर्गाशी निगडीत आहे.

९. अनुत्पादक मालमत्ता या संकल्पनेने देशातील बँकिंग क्षेत्रात उग्र स्वरूप धारण केले आहे. अशावेळी Corporate Sector ला वितरित केल्या जाणाऱ्या कर्जवितरण करण्याअगोदर त्या संबंधित प्रकल्पाचे बाजार, आर्थिक, तांत्रिक मूल्यांकन व्यवस्थितरित्या करणे आवश्यक आहे. कारण यांना वितरित केल्या जाणाऱ्या कर्ज रकमा या हजारो कोटी रुपयांमध्ये असतात. परिणामी हे मूल्यांकन जोखीम कमी करण्यास उपयुक्त ठरतात.

१०. देशातील सर्व बँकांनी कर्ज वसुलीसाठी आपल्या संस्थेत स्वतंत्र विशेष यंत्रणा तयार करणे अत्यावश्यक आहे. या यंत्रेत कुशल, कार्यक्षम, तज्ज्ञ व्यक्तींची नियुक्ती करून थकीत कर्जाची वसूल केलेल्या एकूण रकमेपैकी Incentive अर्थात प्रोत्साहन म्हणून काही रकम किंवा व्याज सूट, तडजोड इ.) जास्तीत जास्त थकीत कर्ज/ मालमत्ता वसूल करण्यास प्रेरित होतील.

वरीलप्रमाणे अनुत्पादक मालमत्ता (NPA) चे निराकरण करण्यासाठी बँका व वित्तीय संस्थांनी संघटित प्रयत्न केल्यास अनुकूल असा बदल अर्थव्यवस्थेत निश्चित दिसून येईल.

४.३ सारांश (Summary)

देशाच्या आर्थिक विकासात सक्षम बँकिंग व्यवसायाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. देशात व्यक्ती, संस्था, कंपन्या यांना बँकांद्वारे दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचे व इतर सेवांचे मूल्यांकन होणे आवश्यक आहे.

अलिकडील काळात बँकिंग सेवेत अधिक प्रमाणात बदल होत आहेत. Net Banking, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, विमा सुविधा, Online Payment, Mobile Banking यासारख्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. बँकिंग लोकपाल (Ambudsman) ही देशातील सर्व बँकांच्या ग्राहकांच्या तक्रारी व समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सुरु करण्यात आलेली एक व्यवस्था आहे.

देशातील राष्ट्रीयकृत बँकांना अनिष्टादित मालमत्ता (NPA) आणि कर्जाच्या पुनर्रचित समस्येने भेडसावले असून ही समस्या वाढत चालली आहे. जेंब्हा एखाद्या बँकेच्या मालमत्तेची अथवा कर्जाची व्याजरूपी उत्पन्न मिळवून देण्याची क्षमता किंवा शक्ती संशयास्पद बनते तेव्हा त्या मालमत्तेस अनिष्टादित किंवा अनुत्पादक मालमत्ता असे म्हणतात.

४.४ पारिभाषिक शब्द (Glossary)

१. बँक : जी आर्थिक संस्था व्यक्ती व संस्थांना कर्ज देते, ठेवी स्वीकारणे, पतनिर्मिती करणे व इतर सेवा देण्याचे कार्य करते अशा संस्थेस बँक म्हणतात. यांनाच व्यापारी बँका असे म्हणतात.

२. परतफेड करणे (Repay) : कर्जदाराने घेतलेले कर्ज फेडणे म्हणजे परतफेड करणे होय.

४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.२.१ : (अ) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (ब) १९९५	२. (क) RBI	३. (क) समस्या
४. (ड) ३	५. (क) ६५	

४.२.२ : (ब) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (क) कर्ज घेणाऱ्याची परतफेड क्षमता	२. (ड) सामाजिक मूल्यांकन
३. (अ) बाजारमूल्यांकन	४. (अ) CRICIL

४.२.३ : (क) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (क)	२. (ड)	३. (ब)	४. (ड)	५. (ड)

४.२.४ : (ड) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (ड)	२. (क)	३. (क)	४. (अ)	५. (ब)

सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. अकार्यक्षम / अनुत्पादक मालमतेचा एक प्रकार होय.

(अ) कमी दर्जाची मालमत्ता	(ब) संशयास्पद मालमत्ता
(क) नुकसानीची मालमत्ता	(ड) वरील सर्व

२. अकार्यक्षम मालमत्ता अर्थात NPA म्हणजे

(अ) Non-Payment Assets	(ब) Non-Product Assets
(क) Non-performance Assets	(ड) Non-Paradox Assets

३. ही Credit Information Bureau म्हणून कार्य करते.

(अ) SEBI	(ब) Cabal	(क) CIBIL	(ड) DRC

४. लोक अदालत (लोक न्यायालय) यास रोजी वैधानिक दर्जा प्रदान करण्यात आला.

(अ) १९८७	(ब) १९९७	(क) १९९५	(ड) १९८०

५. SARFAESI Act (Securitisation and Reconstruction of Financial Assets and Encorcement of Security Interest Act) रोजी अस्तित्वात आला.

(अ) २००० (ब) २००२ (क) २००७ (ड) २००८

(ब) सरावासाठी प्रश्न

(अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. बँकिंग लोकपाल पद्धतीचा वापर करण्याची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
२. बँकिंग लोकपालचे अधिकार आणि कर्तव्ये स्पष्ट करा.
३. कर्ज मूल्यांकन म्हणजे काय ? त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.
४. बँक विलिनीकरणाचे फायदे तोटे स्पष्ट करा.
५. अनुत्पादक मालमत्ता होण्याची कारणे स्पष्ट करा.

(ब) टीपा लिहा.

१. बँकिंग लोकपाल
२. कर्ज मूल्यांकन
३. बँक विलिनीकरण
४. अनिष्टादित मालमत्ता

४.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

1. Desai Vasant, 'Indian Banking, Nature & Problems, Himalaya Publishing House.
2. Ghosh D. N. 'Performance of Public Sector Banks in India, an Evaluation' Allied Publication Pvt. Ltd., New Delhi, 1979.
3. Shekar K. C., Banking Theories and Practice, Vikas Publishing House Pvt. Ltd., 2007
4. Vyas M. R., 'Financial Performance of Rural Banks' Arithant Publication, Jaipur.
5. Tandon Prakash, 'Banking Century' Viking, Himalaya House, New Delhi.

K K K

घटक - १

भारतीय वित्तीय प्रणाली (Financial System in India)

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ घटक विश्लेषण

१.२.१ भारतीय वित्तीय प्रणालीची रचना आणि महत्त्व

१.२.२ भारतीय नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये आणि संरचना

१.२.३ भारतीय भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये आणि संरचना ‘सेबी’ची भूमिका

१.२.४ रोखे बाजाराची कार्ये

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबींचे आकलन होईल.

- ❖ भारतीय वित्तीय प्रणालीची रचना आणि महत्त्व लक्षात येईल.
- ❖ नाणेबाजार आणि भांडवलबाजाराची संरचनात्मक वैशिष्ट्ये समजावून घेता येतील.
- ❖ ‘सेबी’ची भूमिका लक्षात येईल.
- ❖ रोखे बाजाराच्या कार्याचे आकलन होईल.

१.१ प्रास्ताविक

कोणत्याही देशाची आर्थिक विकासाची अवस्था आणि त्या देशाची एकूण वित्तीय व्यवस्था यांचा फार जवळचा संबंध असतो. पैसा या संकल्पनेपेक्षा वित्त ही अत्यंत व्यापक संकल्पना असून यामध्ये कार्यरत असणाऱ्या विविध संस्था, वापरली जाणारी विविध वित्तीय साधणे, वित्त सेवा आणि यांच्यामार्फत पूर्ण केले जाणारे व्यवहार असा एकत्रित विचार करता वित्त व्यवस्थेचे समग्र स्वरूप लक्षात येते. वित्त व्यवस्थेचे नियमन आणि नियंत्रण करणारी प्रणालीही अर्थव्यवस्थेच्या एकूण जडणाखडणीत महत्त्वाचे योगदान देत असते. सदर घटकामध्ये भारतीय वित्त प्रणाली आणि तिचे आर्थिक विकासातील महत्त्व अभ्यासण्याबरोबरच नाणेबाजार आणि भांडवल बाजार यांची रचनात्मक वैशिष्ट्ये, सेबीची भूमिका आणि रोखे बाजाराची कार्ये याबाबतचे विश्लेषण केले आहे.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ भारतीय वित्तीय प्रणालीची रचना आणि महत्त्व

देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये बँका आणि वित्तीय संस्था यांचे विशेष महत्त्व आहे. पैसा हा व्यवहाराचा प्रमुख आधार आहे. अर्थव्यवस्थेत पैशाच्या प्रमाणात वाढ झाल्यास एकूण व्यवहारातही वाढ होत असते. पैसा संपत्तीच्या मोजमापाचे साधन असून तो बचत-गुंतवणूक प्रक्रियेचे साधन आहे. पैशाचा मूलभूत उद्देश विनिमय माध्यम आणि मूल्यमापनाचे साधन या दृष्टीने कार्य करणे असा आहे. याबोबाबरच मूल्यसंग्रह आणि भविष्यकालीन परतफेडीचे साधन ही कार्येही पैशाद्वारे पूर्ण होतात. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत पैशाला याशिवाय इतर अनेक कार्ये पार पाडावी लागत आहे. या विविध कार्यामधून तसेच बचत गुंतवणूक प्रक्रियेमधून आर्थिक विकासाला चालना मिळत असते. त्यामुळे बँका, वित्तीय संस्था तथा वित्तिय प्रणालीची रचना आणि त्याचे महत्त्व समजून समजून घेणे आवश्यक ठरते.

पैसा आणि वित्त

‘वॉकर’ यांनी केलेल्या पैशाच्या व्याख्येनुसार ‘पैशाची कार्ये करणारी वस्तू म्हणजे पैसा’’ अर्थव्यवस्थेत निर्माण करण्यात येणाऱ्या सर्व वस्तू आणि सेवांचे मूल्य पैशात मोजले जाते व ते किंमतीच्या स्वरूपात दर्शविले जाते. समाजाची बचत आणि गुंतवणूक ही अंतिमदृष्ट्या विविध प्रकारच्या वस्तूच्या स्वरूपातच असते. समाजाच्या बचतीचा उपयोग गुंतवणुकीसाठी करावयाचा असल्यास त्यांना पैशासारख्या समान मात्रेमध्ये व्यक्त करणे आवश्यक ठरते. पैशात व्यक्त झालेल्या बचतीच्या एकूण परिणामास वित्त असे म्हणतात. समाजाच्या सर्व बचती एकत्रित गोळा करून त्या बचतीतून गुंतवणुकीसाठी वित्त पुरवठ्याचे कार्य ज्या संस्था करतात त्यांना वित्तीय संस्था असे म्हणतात. वित्ताच्या साहाय्याने कोणत्याही उत्पादन क्षेत्रासाठी लागणारे उत्पादनाचे घटक खरेदी करता येतात. त्यांचे मोबदले दिले जातात तथा देणी फेडता येतात. वित्तीय व्यवस्थेमुळे उत्पादन कार्य सुरक्षितपणे आणि कार्यक्षमतेने चालते म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत ‘वित्त’ या घटकाला अत्यंत महत्त्व आहे. वित्त ही व्यापक संकल्पना आहे.

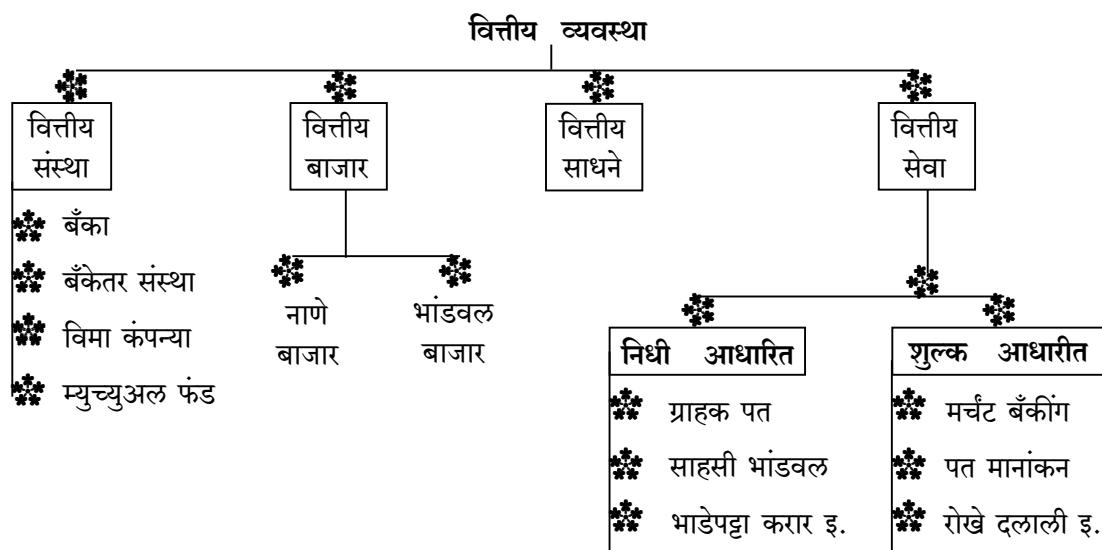
वित्तीय प्रणालीची / व्यवस्थेची संरचना (Structure of Financial System)

वित्तीय व्यवस्था या संकल्पनेत अर्थव्यवस्थेत असणाऱ्या आणि परस्परांशी संबंधित अशा वित्तीय संस्था, संघटित आणि असंघटित वित्तीय बाजारपेठा विविध वित्तीय संसाधने आणि विविध वित्तीय सेवा या सर्वांचा समावेश होतो. वित्तीय रचना या संकल्पनेत बचत आणि गुंतवणूक हे दोन केंद्रीभूत घटक आहेत.

“देशाची बचत-गुंतवणूक, वित्तीय दस्तऐवज आणि वित्तीय संस्था यांची एकत्रित कार्यरत असणारी प्रक्रिया म्हणजे वित्तीय रचना होय.”

व्यक्ती आणि संस्था यांच्याकडून होणारी बचत व्यापारी बँका, विमा कंपन्या, विविध वित्तीय महामंडळे, भविष्य निर्वाह निधी इत्यादींद्वारे गोळा केल्या जातात व त्याचबरोबर प्रोत्साहनही दिले जाते. बचतीची ही रक्कम एकत्रीतपणे विकास आणि उत्पादनकार्यासाठी पुराविली जाते. सदर गुंतवणुकीमुळे उत्पादनवाढीस प्रेरणा मिळते व त्यातून रोजगार निर्मिती होऊन उत्पन्नपातळी वाढते. अर्थातच या सर्व प्रक्रियेमधून आर्थिक विकासाची प्रक्रिया अधिक गतिमान होते.

भारतीय वित्तीय रचना

वित्तीय संस्था (Financial Institutions)

वित्तीय संस्था या अर्थव्यवस्थेच्या संघटीत क्षेत्रात कर्ज देणारे आणि कर्ज घेणारे यांच्यामध्ये मध्यस्थ म्हणून कार्य करीत असतात. त्यामुळे त्यांना वित्तीय मध्यस्थ असेही म्हणतात. वित्तीय संस्थांचे कार्यक्षेत्र व्यापक असून यामध्ये देशाची मध्यवर्ती बँक म्हणजे रिड्वर्न्ह बँक ऑफ इंडिया ही सर्वोच्च संस्था असून तिच्या नियंत्रणाखाली

इतर सर्व वित्तीय संस्था कार्य करीत असतात. १९४९ च्या बँकिंग कायद्यानुसार रिझर्व्ह बँक बँकिंग क्षेत्राचे नियंत्रण करते. अर्थव्यवस्थेत चलनपुरवठ्याचा वेग नियंत्रित करून विविध क्षेत्रांसाठी वित्तपुरवठा सुरक्षितपणे उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने रिझर्व्ह बँक आपल्या पतविषयक धोरणाची अंमलबजावणी करते. भारतात संघटित क्षेत्रातील वित्तपुरवठा गतिमान करून आर्थिक विकासासाठी वित्तीय क्षेत्रामध्ये पोषक वातावरण निर्माण करण्यात रिझर्व्ह बँकेचे योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण ठरले आहे.

बँक हा वित्तीय रचनेतील एक महत्वाचा घटक आहे. अग्रिमे देण्याकरिता किंवा गुंतवणुकीच्या उद्देशाने ठेवीदारांकडून त्यांच्या मागणीनुसार किंवा धनादेश किंवा इतर प्रकारे परत करण्याच्या अटीवर परत करणारी संस्था म्हणजे बँक होय. अल्प आणि मध्यमकालीन वित्तपुरवण्यात व्यापारी बँकंचे योगदान अतिशय मोलाचे ठरले आहे. यामध्ये राष्ट्रीयीकृत बँका, इतर व्यापारी बँका, सहकारी बँका, खाजगी बँका, विदेशी बँका इ. समावेश असून त्या ग्रामीण व शहरी भागातील विविध क्षेत्रातील विविध उपक्रमांना वित्तपुरवठा करीत आहेत. तसेच त्या बचतीलाही प्रोत्साहन देत आहेत. गुंतवणुकीच्या कार्यावर अधिक भर देऊन दीर्घकालासाठी भांडवल पुरवठा करणाऱ्या विकास बँकांचेही योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे. यामध्ये प्रामुख्याने भारतीय औद्योगिक वित्तपुरवठा महामंडळ (IFCI-1948), भारतीय औद्योगिक पत आणि गुंतवणूक महामंडळ (ICICI-1955), भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI-1964), राज्य वित्त महामंडळ (SFC) इ. उल्लेख महत्वाचा ठरतो.

भारतीय वित्तीय प्रणालीमध्ये विमा कंपन्यांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ (LIC) आणि भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ (GIC) यांच्याबरोबरच १९९८ नंतर खाजगी क्षेत्रातून कार्यरत असणाऱ्या अनेक विमा कंपन्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक सुरक्षा निर्माण करणे आणि विकास कामांमध्ये भांडवल निधी उपलब्ध करून देण्यात महत्वाचे योगदान आहे.

म्युच्युअल फंड हा भारतीय वित्त व्यवस्थेचा महत्वाचा भाग आहे. सामान्य नागरिकांना मोळ्या कंपन्यांच्या भागभांडवलात गुंतवणूक करण्याची संधी म्युच्युअल फंडाच्या माध्यमातून निर्माण झाली आहे.

देशाच्या वित्तीय रचनेत मध्यस्थ घटक म्हणून काम करणाऱ्या विविध वित्तीय संस्था सर्वसाधारणपणे बचती गोळा करणे, भांडवल उभारणी करणे, कर्जव्यवहार, विकासात मार्गदर्शन, ठेवी आणि कर्जातील सुरक्षितता उद्योगांच्या मालकीत सहभाग, बचतीची विश्वासाहंता इत्यादी कार्ये करतात.

वित्तीय बाजारपेठा (Financial Markets)

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत वित्तीय बाजाराला फार महत्वाचे स्थान आहे. वित्तीय बाजारांच्या विकासामुळे देशाच्या भांडवलात गतिशीलता निर्माण होऊन आर्थिक उलाढाल वाढते व त्याद्वारे आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

उद्योगव्यवसायांना सामान्यपणे दोन प्रकारच्या भांडवलाची आवश्यकता असते. स्थिर भांडवल आणि खेळते भांडवल. उद्योग उभारणी विस्तारीकरण तथा आधुनिकीकरणासाठी स्थिर भांडवल गुंतवणुकीची गरज असते तर उत्पादनाची प्रक्रिया सातत्याने चालू ठेवण्यासाठी खेळते भांडवल वापरावे लागते. अशा प्रकारच्या

स्थिर भांडवल आणि खेळते भांडवल उपलब्ध करून देणाऱ्या यंत्रणेला 'वित्तीय बाजार' असे म्हणतात. वित्तीय बाजारात अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन अशा दोन्ही प्रकारच्या कर्जव्यवहारांचा समावेश होतो. यानुसार वित्तीय बाजाराचे दोन भाग पडतात. नाणेबाजार आणि भांडवल बाजार.

(अ) नाणेबाजार (Money Market)

ज्या बाजारात अल्पमुदतीचे कर्जाचे व्यवहार चालतात त्याला नाणेबाजार असे म्हणतात. भारतीय नाणेबाजार संघटीत आणि असंघटीत अशा दोन विभागात विभागला आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या नियंत्रणा-खाली कार्यरत असणाऱ्या सर्व बँका, वित्तीय संस्था, खाजगी बँका, विदेशी बँका यांचा समावेश संघटित नाणेबाजारात केला जातो. तर सावकार, सराफी पेढीवाले जे व्यवहार करतात त्यास असंघटीत नाणेबाजार असे म्हणतात. शेतकरी, छोटे व्यापारी, व्यावसायिक, व्यापारी संस्था, वाहतूक संस्था, इतर सर्व उपक्रमशील संस्था अल्प-मुदतीसाठी कर्जे घेत असतात तर बँका आणि वित्तीय संस्था यांच्याकडून अल्पमुदतीच्या कर्जाचे व्यवहार केले जातात.

(ब) भांडवल बाजार (Capital Market)

दीर्घ मुदतीच्या कर्जव्यवहाराचा बाजार म्हणजे भांडवल बाजार होय. या बाजारात मोठ्या उद्योगसंस्था, कंपन्या, महामंडळे, केंद्र आणि राज्य सरकार, वित्तीय संस्था, व्यापारी बँका, विकास बँका यांचा समावेश होतो. देशाच्या पायाभूत क्षेत्राच्या विकासासाठी भांडवलबाजाराचे योगदान मोठे आहे. भांडवल बाजारामुळे गृतवणकीच्या विविध संधी उपलब्ध होत असतात.

भांडवल बाजाराचे प्राथमिक बाजार आणि दुय्यम बाजार असे दोन प्रकार आहेत. विविध कंपन्या जेब्हा नव्याने भाग व कर्जरोख्यांची विक्री करून भांडवल उभारण्याचा प्रयत्न करतात त्या व्यवहारांचा समावेश प्राथमिक बाजारात केला जातो. दुय्यम भांडवल बाजारात मात्र जुन्या भाग आणि कर्जरोख्यांच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार केले जातात. कंपन्यांनी प्राथमिक बाजारात विक्री केलेल्या भागांची पुनः विक्री-खरेदी ही दुय्यम बाजारात केली जाते. यातील व्यवहार हे सेबी (Securities and Exchange Board of India - SEBI) च्या मार्गदर्शनाखाली चालतात.

वित्तीय बाजारपेठा या देशाच्या एकूण वित्तप्रणालीमध्ये भांडवल निर्मिती करून विकास कार्यात योगदान देतात. तसेच बचतीला प्रोत्साहन देणे, त्यांचे एकत्रीकरण करणे, गुंतवणूक गतिशील बनवते आणि वित्तीय बाजारात आर्थिक शिस्तीचे वातावरण निर्माण करण्याचे काम करत असतात.

वित्तीय साधने (Financial Instruments)

ज्या साधनांच्या साहाय्याने आर्थिक व्यवहार पार पाडले जातात. त्यांना वित्तीय साधने असे म्हणतात. देशाच्या मध्यवर्ती बँकेची अशा साधनांच्या वापरास अधिकृत मान्यता असते. वित्तीय साधनांना वित्तीय दस्तऐवज असेही संबोधले जाते. भारतीय वित्तीय बाजारात पढील वित्तीय साधने वापरली जातात.

१. मागणी पैसा (Call Money) : राष्ट्रीयीकृत बँका, खाजगी बँका, सहकारी बँका, नाबार्ड वगैरे वित्तीय संस्था मागणी पैसा या वित्तीय साधनाचा वापर करतात. केवळ एका दिवसाच्या मुदतीसाठी कर्ज उभारणीसाठी अथवा देण्यासाठी वापर केला जाणारा पैसा म्हणजे मागणी पैसा होय.

२. कोषागार पत्रे (Treasury Bills) : केंद्र सरकारने घेतलेली रक्कम परत देण्याची केलेली लेखी हमी म्हणजे कोषागार पत्र होय. याला कोषागार हुंडी असेही म्हणतात. अशा प्रकारच्या हुंड्या तारण ठेवून कर्ज दिले जाते किंवा घेतले जाते. अशी ११ दिवसांपासून ते एक वर्ष मुदतीपर्यंतच्या विविध कालावधीसाठी असतात. या साधनाच्या आधारे अल्पकालासाठी वित्तीय व्यवहार मोठ्या प्रमाणात होत असतात.

३. व्यापारी हुंड्या (Commerical Bills) : एखाद्या व्यापाच्याने दुसऱ्या व्यापाच्याला विशिष्ट मुदतीसाठी रक्कम अदा करण्याची दिलेली लेखी हमी म्हणजे व्यापारी हुंडी होय. अशा हुंड्या त्यांच्या मुदतीपूर्वी व्यापारी बँकांकडे जमा करून रक्कम परत घेतली जाते. यावर व्यापारी बँका कमिशन आकारत असतात. याच वटलेल्या हुंड्यांवर आणखी कमिशन आकारून बँका व्यापाच्यांना कर्जे देऊ शकतात. अशा प्रकारे वित्तीय बाजारात व्यापारी हुंड्या व्यवहारपूर्ती व भांडवल गतिशीलता निर्माण करतात.

४. व्यापारी पत्र (Commercial Paper) : अल्प मुदतीच्या तथा खेळत्या भांडवलासाठी उद्योगसंस्था व्यापारी/वाणिज्य पत्राद्वारे भांडवल उभारणी करत असतात. साधारणपणे ही व्यापारी पत्रे १५ ते १ वर्ष मुदतीची असतात आणि मुदत अखेरीस व्याजासहीत रक्कम परत केली जाते. व्यापारी पत्रे ही विनातारण दिली जातात. ही एक वचनचिठ्ठी असते. कर्ज घेणारी कंपनी देणाऱ्यास वचनचिठ्ठी देतात. ज्यामध्ये कंपनीचे नाव, रक्कम, व्याज, मुदत इ. गोष्टींचा उल्लेख असतो.

५. ठेव प्रमाणपत्र (Certificate of Deposits) : ठेव प्रमाणपत्र हे नाणेबाजारातील महत्त्वाचे साधन आहे. बँका आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडून मान्यताप्राप्त वित्तीय संस्थांकडून अल्पकाळासाठी भांडवल उभारणीसाठी ठेव प्रमाणपत्रे काढली जातात. व्यक्ती, मोरचा बँका, वित्तीय संस्था अशा ठेव दाखल्यांची खरेदी करत असतात. या व्यवहारांवर रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण असते.

६. सहभागित्वाचे दाखले (Share Certificate) : व्यापारी क्षेत्रात एखाद्या उद्योग संस्थेच्या भागीदाराला भांडवलाची गरज असेल तर तो भागीदार आपला भागहक्क एखाद्या बँकेला तात्पुरत्या काळासाठी विकतो. घेतलेले भांडवल ठरलेल्या मुदतीत व्याज किंवा कमिशनसह परत करून मूळचा भागीदार आपला हक्क सोडवून घेतो. दरम्यानच्या काळात गरज भासल्यास किंवा जोखीम कमी करण्याच्या उद्देशाने ही बँक दुसऱ्या बँकेला सहभागाचा हक्क विक शकते.

७. संघटना अंतर्गत ठेवींचे दस्तऐवज (Deposit Certificates) : कंपन्या आपल्याकडील अतिरिक्त निधी आपल्या संबंधात असणाऱ्या इतर संस्थांना गरजेनुसार देतात. अशा प्रकारचे व्यवहार करताना ठेवपावती वापरली जाते. देवाणधेवाणीच्या व्यवहारात असणारी ही ठेवपावती म्हणजे वित्तीय दस्तऐवज समजला जातो

८. पुर्नखरेदी व्यवहार (Repurchase Transactions) : मध्यवर्ती बँकेच्या (रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया) नियंत्रणाखाली व्यापारी बँका हुंड्यांची पुर्नखरेदी तथा विक्रीचे व्यवहार करतात. हुंडी विकली तर त्यानंतर संबंधित बँक मुदतीपूर्वी ती हुंडी दुसऱ्या एखाद्या बँकेला विकू शकते.

अशा प्रकारे वित्तीय बाजारपेठेत विविध प्रकारची वित्तीय साधने वापरली जातात.

वित्तीय सेवा (Financial Services)

वित्तीय सेवा हा भारतीय वित्तीय व्यवस्थेतील एक महत्वाचा भाग आहे. व्यक्तिगत आणि संस्थात्मक वित्तीय संस्थांना गुंतवणुकीबाबतच्या सेवा पुरवठ्याशी संबंधित घटक यामध्ये येतात. वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार यामध्ये विविध प्रकारच्या वित्तीय साधनांचा वापर केला जातो आणि व्यवहार पूर्ण केले जातात. हे व्यवहार पूर्ण होत असताना विविध प्रकारच्या सेवांची मदत होत असते. त्यामुळेच वित्तीय सेवा या एकूण वित्त प्रणालीमधील चौथा महत्वाचा घटक मानला जातो. सेवांच्या स्वरूपांचा विचार करता याचे दोन भाग पडतात. देयता व्यवस्थापनाबाबतच्या सेवा आणि रोखता व्यवस्थापनाबाबतच्या सेवा. वित्तीय सेवांचे निधी आधारित वित्तीय सेवा आणि शुल्क आधारित वित्तीय सेवांमध्ये ग्राहक पत सेवा, साहस निधी, व्यवस्थापना-बाबतची सेवा, भाडेपट्टा करार सेवा इ. प्रकारच्या सेवांचा समावेश होतो. तर शुल्क आधारित वित्तीय सेवांमध्ये मर्चट बँकिंग, पत मानांकन, प्रतिभूती आणि वित्त सहाय्य संबंधित दलाली सेवा इत्यादींचा समावेश होतो.

एकूण वित्त व्यवस्थेच्या विस्तार आणि विकासाचा विचार करता वित्तीय साधनांचा वापर आणि एकूण वित्तीय सेवा यांचे योगदान वित्तीय बाजाराच्या विकासामध्ये महत्वपूर्ण आहे.

वित्तीय प्रणालीचे महत्त्व (Importance of Financial System)

समाजातील बचत एकत्रित करून तिचा उत्पादन कार्यासाठी लागणारे भांडवल तथा गुंतवणूक उपलब्ध करून देण्याचे कार्य वित्तीय प्रणाली करत असते. देशाच्या आर्थिक विकासात वित्तीय प्रणालीचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे नमूद करता येते.

१. बचतीस प्रोत्साहन : अल्प व मध्यम मुदतीसाठी उपलब्ध होणारा निधी हा प्रामुख्याने बचतीवर अवलंबून असतो. याचाच अर्थ देशांतर्गत भांडवलनिर्मिती ही बचतीवर अवलंबून असते. वित्तीय प्रणालीमुळे बचतीस प्रोत्साहन मिळते आणि योगानेच भांडवलाची गतिशीलता वाढते.

२. बचतीचे संघटीकरण : बँका आणि वित्तीय संस्था या देशांतर्गत बचत एकत्रित करण्याचे कार्य करतात. विविध वित्तीय साधनांचा वापर करून बचत संकलन प्रक्रिया गतीशील होण्यामध्ये वित्त प्रणालीचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

३. भांडवल उभारणी : बचत संकलनाचा हेतू उद्योग व्यवसायास भांडवल पुरविणे हा असतो. बँका आणि वित्तीय संस्थांनी एकत्रित केलेली बचत गुंतवणूकदारांना भांडवल उपलब्ध करून देण्यासाठी उपलब्ध होते. वित्तीय प्रणाली विकसित असल्यास गुंतवणूकीचा दर तथा भांडवल निर्मितीची प्रक्रिया अधिक वेगवान बनते.

४. सरकारला भांडवल उभारणीस साहाय्य : कोषागार हुंडी तथा सरकारी कर्जरोखे यांच्या माध्यमातून केंद्र आणि राज्य सरकारला अल्प आणि मध्यमकालीन भांडवल उभारणी करण्यास मदत होत असते. वित्त प्रणालीमधून हे व्यवहार पूर्ण करता येत असल्याने सरकारला भांडवल निधी उपलब्ध होण्यास सोय होते.

५. पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीस साहाय्य : देशाचा आर्थिक विकास देशातील पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेवर आधारलेला असतो. पायाभूत सुविधांची निर्मिती करणाऱ्या उद्योगांना दीर्घकालीन आणि मोठ्या प्रमाणावरील भांडवलाची गरज असते. खाजगी क्षेत्राला असे भांडवल उभा करण्यामध्ये विकास बँका, मर्चट बँका व वित्तीय संस्था आणि त्याचबरोबर भांडवल बाजार यांचे साहाय्य मिळते व त्यातून आर्थिक विकासाला पोषक वातावरण निर्माण होते.

६. साहस भांडवल : अनेकदा आधुनिक किंवा नव्या उद्योगांमध्ये त्याच्या भवितव्याविषयी साशंकता असल्याने त्यांना कर्जपुरवठा करण्याचे धाडस केले जात नाही. तथापी जितकी जोखीम अधिक तितकीच परताव्याची शक्यता जास्त या तत्त्वानुसार अशा नव्या उद्योगांमध्ये समभागांच्या खरेदीमार्फत भांडवल पुरवठा करणाऱ्या संस्थांना साहस भांडवल कंपनी असे म्हणतात. वित्तीय प्रणालीचा त्या महत्त्वाचा भाग आहेत असे साहसी भांडवल पुरवून देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये योगदान देण्यात वित्तीय रचना महत्त्वाची भूमिका पार पडते.

७. परकीय भांडवल : भांडवल बाजार हा वित्त प्रणालीतील वित्तीय बाजाराचा अत्यंत महत्वाचा भाग आहे. विकसित भांडवल, बाजाराद्वारे देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून निधी आकर्षित केला जातो. सुदर भांडवलाद्वारे गंतव्यणुक विस्तारते आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

८. व्याजदर समानता : वित्त प्रणालीद्वारे देशात व्याजदर समानता प्राप्त होण्यास मदत होते की ज्याद्वारे निर्धींचा समतोल प्रवाह निर्माण होतो. औद्योगिक प्रादेशिक समतोल आणि समतोल आर्थिक विकास निर्माण होण्यास त्यामुळे मदत होते.

९. वित्तीय शिस्त आणि आर्थिक नियंत्रण : वित्तीय संस्था या रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि केंद्र सरकार यांच्या नियंत्रणात कार्यरत असतात तर भांडवल बाजारावर सेबीचे नियंत्रण असते. त्यामुळे वित्तीय व्यवहार, साधनांचा वापर आणि वित्तीय सेवा यांना शिस्त लागते. तथापि देशाच्या आर्थिक विकासाशी सुसंगत असे कार्य वित्तीय प्रणालीतून पार पाडले जात असल्याने वित्त प्रणालीचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे.

अशा प्रकारे देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत वित्तीय संस्था, वित्त बाजार आणि वित्तीय सेवा महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतात.

स्वयं अध्ययन प्रश्न १

खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. च्या बँकिंग कायद्यानुसार रिझर्व्ह बँक बँकिंग क्षेत्राचे नियंत्रण करते.
 (अ) १९३५ (ब) १९४९ (क) १९५६ (ड) १९९१

२. अल्पमुदतीच्या कर्जाचे व्यवहार ज्या बाजारात चालतात त्याला असे म्हणतात.
 (अ) पैसा बाजार (ब) नाणे बाजार (क) नोटा बाजार (ड) भांडवल बाजार

३. भांडवल बाजारावर चे नियंत्रण असते.
 (अ) सरकार (ब) मध्यवर्ती बँक (क) सेबी (ड) नाबार्ड

४. एखाद्या व्यापान्याने दुसऱ्या व्यापान्याला विशिष्ट मुदतीसाठी रक्कम अदा करण्याची दिलेली लेखी हमी म्हणजे होय.
 (अ) कोषागार पत्र (ब) व्यापारी हुंडी (क) सहभाग दाखला (ड) ठेव प्रमाणपत्र

५. जोखीमयुक्त नव्या उद्योगांमध्ये भांडवल पुरवठा करणाऱ्या संस्थांना म्हणतात.

४३३ खात्रीय नामेवाचाची वैशिष्ट्ये आणि संज्ञा

(Features and Structure of Money Market in India)

नाणेबाजार या संकल्पनेतील बाजार म्हणजे अल्प मुदतीच्या कर्ज व्यवहाराची व्यवस्था पाहणारी यंत्रणा होय. कर्ज देणारे आणि कर्ज घेणारे यांना एकत्र आणणारी ही व्यवस्था आहे. या बाजारात अल्पकालीन निधीचा पुरवठा करणारे आणि अल्पकालीन निधीसाठी मागणी निर्धारीत करणारे सर्व प्रकारचे घटक कार्य करीत असतात.

व्याख्या :

१. क्राऊथर : ‘पैसा व पैसासदृश्य पतसाधनांचे व्यवहार करणाऱ्या सर्व संस्थांना दिलेले संयुक्त नाव म्हणजे नाणेबाजार होय.’

२. मँडन व नॅडलर : “नाणेबाजार म्हणजे अशी यंत्रणा की, जिच्यामार्फत अल्पमुदीची कर्जे दिली जातात व घेतली जातात आणि एखाद्या विशिष्ट देशाच्या अगर जगाच्या वित्तीय व्यवहारापैकी बरेचसे व्यवहार पूर्ण केले जातात.”

अल्पकालीन कर्जाचा पुरवठा करणाऱ्या विविध घटकांमध्ये व्यापारी बँका, सहकारी बँका, सार्वजनिक बँका, वित्तीय संस्था, सराफी पेढ्या, सावकार इ. चा समावेश होतो. तसेच विविध मध्यस्थ संस्थाही अल्पकालीन कर्जे देण्याचा व्यवसाय करतात यामध्ये वटाव गृहे, स्वीकृत गृहे, हुंडी मालक, रोखे दलाल, दलाली पेठा इ. चा समावेश होतो. याशिवाय गुंतवणूक गृहे, बचत बँका, विमा कंपन्या, वित्तीय महामंडळे इ. संस्था अल्पकालीन कर्जपुरवठा करण्यामध्ये सहभागी होत असतात. अल्पकालीन कर्जाची मागणी करणाऱ्यांमध्ये व्यावसायिक गुंतवणूकदार, व्यापारी संस्था, शेतकरी, कारागीर, औद्योगिक संस्था इत्यादींचा समावेश होतो.

अल्पमुदतीचे कर्जव्यवहार होणाऱ्या या बाजारामध्ये रोख पैशाबरोबरच विविध प्रकारची पतसाधनेही वापरली जातात. उदा. चेक, व्यापारी पत्रे, पतपत्रे, कोषागार हंड्या, वचनचिठ्या इ.

नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये (Features of Money Market)

नाणेबाजारातील व्यवहारांचा कालावधी, समावेश करणारे घटक आणि वापरली जाणारी संसाधने या सर्वांचा विचार करता या बाजाराची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. नाणेबाजारात अल्पकालीन कर्जाच्या देण्याघेण्याच्या व्यवहारांचा समावेश होतो. म्हणजेच जास्तीत जास्त ३६५ दिवसांच्या कर्जव्यवहारांचा समावेश यामध्ये केला जातो.
 २. मध्यवर्ती बँकेसह इतर असंख्य वित्तीय संस्थांचा समावेश असणारी ही एक समुदायवाचक संकल्पना आहे.
 ३. नाणेबाजारात देशाच्या मध्यवर्ती बँकेला सर्वाधिक महत्त्वाचे स्थान आहे.
 ४. नाणेबाजारात अल्पमुदतीच्या कर्जाची मागणी पूर्ण केली जाते.
 ५. नाणेबाजारातील व्यवहार रोख पैशासोबत विविध पतसाधनांचा वापर करून पूर्ण केले जातात.
 ६. नाणेबाजारातील विविध उपबाजारांमध्ये पूर्ण एकत्रीकरण असते.
 ७. नाणेबाजारातील निधीचा पुरवठा पुरेसा लवचीक असतो.
 ८. नाणेबाजार देशातील विविध भागातील व्याजदरात समानता प्रस्थापित करण्यास साहाय्य करतो.
 ९. नाणेबाजारात मुद्रेसम दस्तऐवजांच्या प्रकारानुसार वेगवेगळे उपबाजार संघटित होतात.

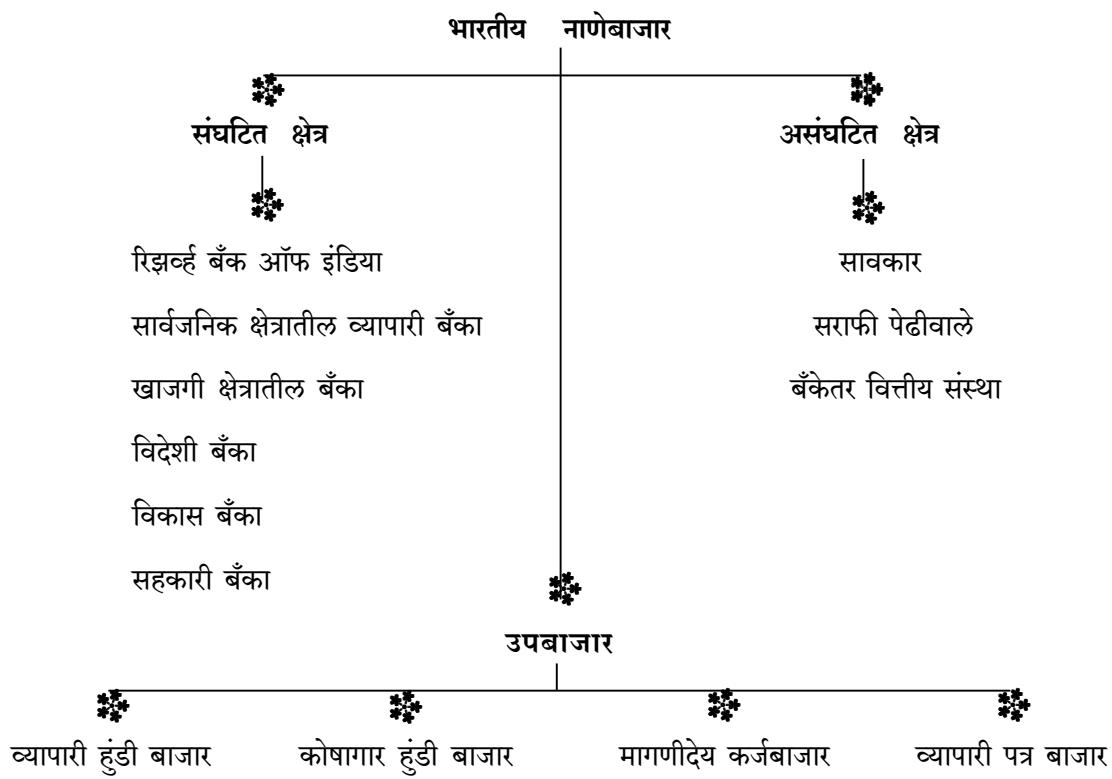
भारतीय नाणेबाजाराची संकल्पना

(Structure of Money Market in India)

नाणेबाजारात अल्पकालीन कर्जाची मागणी आणि पुरवठा करणाऱ्या विविध संस्था, मध्यस्थ आणि व्यवहारांचा समावेश होतो. नाणेबाजाराचे विश्लेषण यामध्ये समाविष्ट असणाऱ्या विविध संस्थांच्या भिन्नतेनुसार

केले जाते. कर्ज घेणाऱ्या तथा अल्पकालीन कर्जाची मागणी करणाऱ्या विविध घटकांच्या बाजूनेही याचे विश्लेषण केले जाते.

भारतीय नाणेबाजाराचे संघटित आणि असंघटित नाणेबाजार असे मुख्य दोन भाग पडतात. नाणेबाजाराची रचना पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

संघटित नाणेबाजारावर देशाच्या मध्यवर्ती बँकेचे नियंत्रण असते. भारतीय नाणेबाजाराचा विचार करता संघटित क्षेत्रातील सर्वात महत्त्वाची बँक म्हणजे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया. देशाच्या मध्यवर्ती बँक म्हणून कायें पार पाडण्याबरोबरच ही बँक बँकांच्या हुंड्यांचा पुनर्वटाव करणे, विदेशी चलनाची खरेदी-विक्री करणे, बँकांना समाशोधनाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे, देशातील विविध क्षेत्रांना अप्रत्यक्षरित्या कर्जपुरवठा करणे इत्यादी कायें करीत आहे. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ही भारतीय नाणेबाजाराची शिखर संस्था म्हणून ओळखली जाते.

संघटित नाणेबाजारात रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या नियंत्रणाखाली सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँका, खाजगी क्षेत्रातील बँका, विदेशी बँका, विकास बँका, नाबार्ड, सहकारी बँका इत्यादींचा समावेश होतो ज्या अल्पकालीन कर्जव्यवहार करतात.

असंघटित क्षेत्र : असंघटित नाणेबाजारातील व्यवहारांवर देशाच्या मध्यवर्ती बँकेचे नियंत्रण असते. सावकार, सराफी पेढीवाले, जमीनदार, चिटफंड इत्यादींचे भारतीय अर्थव्यवस्थेत नाणेबाजारातील हे अनियंत्रित क्षेत्र असून ते भरमसाठ व्याजदराने कर्जपुरवठा करतात. हा कर्जपुरवठा उत्पादन आणि अनुत्पादक अशा दोन्ही कार्यासाठी केला जातो. यामध्ये संघटित नाणेबाजाराचा विस्तार होत असला तरीही असंघटित क्षेत्रातून होणारे व्यवहार अधिक आहेत.

नाणेबाजारातील उपबाजार

भारतीय नाणेबाजारातील कर्जव्यवहारांची वेगवेगळी मुदत, कर्जव्यवहारांशी संबंधित वापरण्यात येणारी पतसाधने इत्यादींवरून काही उपबाजारांचे अस्तित्व पहावयास मिळते. यामध्ये मागणीदेय बाजार, व्यापारी हुंडी बाजार, कोषागार हुंडी बाजार, व्यापारी पत्र बाजार, ठेव प्रमाणपत्रे बाजार असे उपबाजार पडतात. नाणेबाजारातील उपबाजारांचा मूल आधार हा व्यवहारामध्ये वापले जाणारे पतसाधन हा आहे. मागणी देय बाजारात कर्जे मागताक्षणी परत करावयाची असतात तसेच यांच्या व्याजदरात सतत चढ उतार होत असल्याने हा अत्यंत संवेदनशील बाजार मानला जातो. व्यापारातील परस्पर देण्याघेण्याचे व्यवहार हे विशिष्ट कालावधीमध्ये, मान्यता असणाऱ्या लेखी आदेशाने पूर्ण केले जातात. यावर व्यापारांच्या स्वाक्षर्या असतात. अशा चलनक्षम दस्तऐवजाला हुंडी असे म्हणतात. अशा व्यापारी हुंड्यांची वटणूक करणे तथा खरेदी-विक्री होणे हा नाणेबाजाराचा उपप्रकार बाजार आहे. भारत सरकारने जारी केलेल्या अल्प मुदतीच्या वचन-चिठ्यांना ‘कोषागार हुंड्या’ असे म्हणतात. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया सरकारच्या वतीने अशा हुंड्या विक्रीस काढत असते. या हुंड्या जास्तीत जास्त ३६४ दिवस मुदतीच्या असतात. त्यामुळे अशा हुंड्यांचे व्यवहार नाणेबाजारात होतात. ठेव प्रमाणपत्रे आणि व्यापारी पत्र बाजार यांचेही भारतीय नाणेबाजारात विशेष महत्व आहे.

अशा प्रकारे भारतीय नाणेबाजाराच्या संघटित आणि असंघटित क्षेत्रामधून विविध संस्था अल्पकालीन कर्ज देण्या-घेण्याचे व्यवहार पूर्ण केले जातात आणि त्यासाठी वापरली जाणारी पत साधने यांच्या आधारावर उपबाजारांमधून आर्थिक व्यवहार पूर्ण होत असतात. या संपूर्ण प्रक्रियेमधून देशाच्या आर्थिक विकासाला प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या चालना मिळत असते.

भारतीय नाणेबाजारातील दोष

विकास प्रक्रियेत नाणेबाजाराची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. भारतीय नाणेबाजाराचा समग्र विचार करता असंघटित नाणेबाजाराचे अस्तित्व, एकात्मतेचा अभाव, मागणी-देय कर्जबाजाराची संवेदनशीलता, अविकसित बँकिंग व्यवस्था, व्याजदरातील तफावत, मर्यादित पतसाधने, लवचीकरण अभाव इ. दोष आढळतात.

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. नाणेबाजारात मुदतीच्या कर्जव्यवहारांचा समावेश होतो.
(अ) अल्प (ब) मध्यम (क) दीर्घ (ड) सर्व
२. नाणेबाजारात ला सर्वाधिक महत्त्वाचे स्थान आहे.
(अ) दलाल (ब) भाग बाजाराचा (क) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (ड) नाबार्ड
३. रिझर्व्ह बँकेचे वर नियंत्रण नसते.
(अ) विदेशी बँका (ब) सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँका
(क) स्टेट बँक ऑफ इंडिया (ड) सराफी पेढीवाले
४. भारत सरकारने जारी केलेल्या अल्प मुदतीच्या वचनचिठ्ठ्यांना म्हणतात.
(अ) पतपत्रे (ब) चेक (क) कोषागार हुंड्या (ड) भाग
५. विकसित नाणेबाजारामुळे देशातील विविध भागात व्याजदरात प्रस्थापित होते.
(अ) समानता (ब) विषमता (क) प्रगती (ड) न्यूनता

१.२.३ भारतीय भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये आणि संरचना (Features and Structure of Capital Market in India)

उद्योग व्यवसायास उभारणी तथा व्यापक उत्पादन कार्यास दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची गरज असते. अल्प मुदतीचे भांडवल नाणेबाजारातून उपलब्ध होते तर दीर्घ मुदतीच्या भांडवलाची गरज भांडवल बाजारातून पूर्ण केली जाते. भांडवल बाजार म्हणजे बचत केलेला पैसा उद्योग व्यवसायास दीर्घ काळासाठी उपलब्ध करून देणारी यंत्रणा होय. थोडक्यात, दीर्घकालीन भांडवली व्यवहारांना वित्तपुरवठा करणे हे भांडवली बाजाराचे महत्त्वाचे कार्य आहे. या बाजारात कार्यरत असणाऱ्या विविध संस्थांचा आकार हा एकूण कर्जाचे परिमाण आणि दरसाल घेण्यात येणारी आणि दिल्या जाणाऱ्या नवीन कर्जाच्या परिणामाणानुसार ठरतो. कालखंडाचा विचार करता दीर्घकालीन कर्जाचे व्यवहार हे अनेक वर्षांसाठीचे असतात. साधारणपणे एका वर्षापेक्षा अधिक काळासाठी असणारे कर्जव्यवहार म्हणजे दीर्घकालीन कर्जव्यवहार मानले जातात आणि ते भांडवलबाजारात अंतर्भूत होतात.

भांडवल बाजारात निधीची मागणी ही उद्योग व्यवसाय उभारणी तथा उत्पादन विस्तारासाठी, घरे आणि व्यावसायिक इमारती बांधणे, महामंडळांना वित्तपुरवठा, केंद्र, राज्य आणि स्थानिक सरकारांना वित्तपुरवठा करणे तसेच उपभोक्त्यांची दीर्घकालीन गरज भागवण्यासाठी होत असते.

भांडवल बाजारातील निधीच्या पुरवठ्याचा विचार करता ते महामंडळाच्या अणि कुटुंबाच्या बचतीतून नवीन व जुन्या रोखे बाजारातून विविध वित्तीय संस्था व वित्तीय माध्यम संस्था यांच्या माध्यमातून होत असतो.

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये भांडवल बाजाराचे विशेष महत्त्व असते. देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर हा इतर गोष्टींबरोबरच भांडवल गुंतवणुकीच्या दरावरही अवलंबून असतो. भांडवल बाजार यामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतो. नाणेबाजार आणि भांडवल बाजार या दोन्ही बाजारांनी परस्पर सहकायनिच देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लागत असतो.

भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये

भारतीय भांडवल बाजारामध्ये समाविष्ट असणारे विविध घटक, व्यवहारांचा कालावधी, निर्धींचा प्रवाह, मध्यस्थांची भूमिका आणि वित्तीय संस्थांची व्यापकता विचारात घेऊन यांची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे मांडता येतात.

१. भांडवल बाजाराद्वारे बचत तथा गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीच्या विविध संधी उपलब्ध होतात.
 २. भांडवल बाजारात दीर्घकालीन कर्जाच्या देवाण-घेवाणीचे व्यवहार होत असतात.
 ३. भांडवल बाजारातील व्यवहार पूर्ण करण्यामध्ये विविध वित्तीय मध्यस्थांचे विशेष महत्त्व असते.
 ४. भांडवल बाजाराच्या विकासाबरोबर देशातील भांडवल निर्मितीचा दर वाढत जातो ज्यामुळे आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन मिळते.
 ५. सरकारला देशाच्या विकास कार्यासाठी आवश्यक असणारे दीर्घ मुदतीचे भांडवल भांडवल बाजारातून उभा करता येते.
 ६. भांडवल बाजार गुंतवणूकदारांना जोखीम आधारीत परताव्याची अधिक शक्यता प्राप्त करून देतो.
 ७. भारतीय भांडवल बाजारावर भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय मंडळ (सेबी)चे नियंत्रण असते.

भारतीय भांडवल बाजार

सरकारी रोखे बाजार	विकास वित्तीय संस्था	वित्तीय मध्यस्थ संस्था
औद्योगिक रोखे बाजार	1. IFCI 2. ICICI 3. SICS 4. IDBI 5. IIBI 6. UTI	१. मर्चट बँका २. म्युच्युअल फंड ३. लिंजिंग कंपन्या ४. साहस भांडवल कंपन्या ५. इतर वित्तीय संस्था
प्राथमिक बाजार (नवीन रोख्यांचा)	दुय्यम बाजार (जुन्या रोख्यांचा)	

भारतीय भांडवल बाजाराची रचना पाहिल्यास यामध्ये एकूण चार भाग पडतात. सरकारी रोखे बाजार, औद्योगिक रोखे बाजार, विकास वित्तीय संस्था आणि वित्तीय मध्यस्थ संस्था यांच्या माध्यमातून भांडवल ब्रात्रिरुद्रिल व्यवहार चालतात.

(अ) सरकारी रोखे बाजार : सरकारी प्रतिभूतींच्या खरेदी-विक्री व्यवहाराना सरकारी रोखे बाजार असे म्हणतात. यालाच सरकारी प्रतिभूतींचा गिल्ट एजड रोखे बाजार असेही म्हणतात. सरकारच्या वतीने रिझर्व्ह बँक या प्रतिभूतींच्या निर्गमनाचे कार्य करते. अशा प्रतिभूती व्यापारी बँका, वित्तीय संस्था, आयुर्विमा महामंडळ, सर्वसाधारण विमा महामंडळ इ. खरेदी करतात. बँकांना वैधानिक रोखतेचे प्रमाण राखण्यासाठी अशा प्रतिभूतींमध्ये गंतव्यक करणे अपरिहार्य असते.

(ब) औद्योगिक रोखे बाजार : औद्योगिक रोखे बाजाराचे प्राथमिक रोखे बाजार आणि दुय्यम रोखे बाजार असे दोन उपबाजार पडतात. या बाजारात उद्योग किंवा व्यावसायिक कंपन्यांना भाग, रोखे, इतर प्रतिभूतींची विक्री करून भांडवल उभा करता येते. प्राथमिक बाजारात कंपनी मार्फत विक्रीस काढण्यात आलेले रोखे, ऋणपत्रे आणि भाग तथा शेअर्स यांचे व्यवहार चालतात. त्यामुळे याला नवीन रोख्यांचा बाजार असे म्हणते. प्राथमिक भांडवल बाजारातील व्यवहारांसाठी 'सेबी'ची परवानगी घ्यावी लागते. प्राथमिक बाजारात गुंतवणूक केलेल्या गुंतवणूकदाराला आपला पैसा मोकळा करावयाचा असेल तर दुय्यम बाजारात भागरोख्यांची विक्री करता येते. भागरोख्यांच्या पुनर्खरिदीचे व पुनर्विक्रीचे व्यवहार दुय्यम बाजारात चालतात. रोखे बाजारातील नोंदणीकृत दलाल व कंपन्यांची नावे व व्यवस्थापन याबाबतची माहिती गुंतवणूकदारांना उपलब्ध होत असते. रोखे बाजारात अधिकृतपणे नोंद झालेल्या भाग व कर्जरोख्याची खरेदी-विक्री केली जाते. भारतात इतर शेअर बाजाराप्रमाणे मुंबई रोखे बाजार (Bombay Stock Exchange - BSE) आणि राष्ट्रीय रोखे बाजार (National Stock Exchange - NSE) हे दोन मुख्य शेअर बाजार महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत.

(क) विकास वित्तीय संस्था : गेल्या तीन दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेत भांडवल बाजाराचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार होण्यामध्ये विकास बँकांचे / संस्थांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. औद्योगिक वित्तीय क्षेत्रात दीर्घकालीन वित्तपुरवठा व्यवस्थापनात १९९१ मध्ये स्वीकारलेल्या आर्थिक उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाचा फायदा झाला आहे. यामध्ये उद्योगांना दीर्घकालीन निधी पुरवण्यासाठी भारत सरकारने १९४८ साली भारतीय औद्योगिक वित्त निगम (IFCI - Industrial Financial Corporation of India), भारतीय औद्योगिक पत आणि गुंतवणूक महामंडळ (ICICI - Industrial Credit and Investment Corporation of India) १९६४ साली स्थापन झालेली भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI - Industrial Development Bank of India), राज्य पातळीवरील राज्य वित्तीय निगम (SFC's - State Finance Corporation) भारतीय औद्योगिक गुंतवणूक बँक (IIBI - Industrial Investment Bank of India), १९६४ मध्ये स्थापन झालेली युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI - Unit Trust of India) इत्यादींचा समावेश होतो.

(ड) वित्तीय मध्यस्थ संस्था : भारतीय भांडवल बाजारामध्ये विकास वित्तीय संस्थांबरोबरच वित्तीय मध्यस्थ संस्थांनाही विशेष महत्त्व आहे. यामध्ये मर्चट बँका, परस्पर निधी तथा म्यच्युअल फंड, लिझिंग कंपन्या, साहस भांडवल पुरवणाऱ्या कंपन्या (Venture Capital) व अशा सुविधा देणाऱ्या इतर वित्तीय संस्थांचा समावेश असतो.

अशा प्रकारे देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्राला लागणारे दीर्घकालीन भांडवल पुरवणे तथा व्यवहार पूर्ण करण्यांमध्ये भारतीय भांडवल बाजाराच्या संरचनेतील विविध घटक महत्त्वाचे योगदान देत आहेत.

‘सेबी’ची भूमिका

भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय महामंडळ (सेबी) या संस्थेची स्थापना १९८८ साली झाली. नरसिंहम समितीच्या शिफारशीनुसार १९९२ मध्ये ‘सेबी’ला वैधानिक मान्यता देण्यात आली. भांडवल बाजाराचे नियमन करणे, बचत गुंतवणुकीला पोषक वातावरण निर्माण करणे, शेअर बाजारातील स्टॉक ब्रोकर व इतर मध्यस्थांच्या व्यवहारांची नोंदणी व नियंत्रण करणे इत्यादी महत्त्वाच्या हेतूंनी ‘सेबी’ची स्थापना करण्यात आली आहे. सध्या भारतीय भांडवल बाजाराच्या संपूर्ण कार्यावर नियंत्रण ठेवणारी ही सर्वोच्च संस्था आहे. सेबी भांडवल बाजारातील व्यवहार वाढविण्यास प्रोत्साहन देते. व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी योग्य उपाय योजते. सेबीची भारतीय भांडवल बाजारातील भूमिका पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१. गुंतवणूक प्रोत्साहन : रोखे बाजारात गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीसाठी प्रोत्साहन देऊन त्याचे नियमन करण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका सेबी पार पाडत आहे.

२. भांडवल बाजाराचा विकास : भांडवल बाजाराचा सदृढ विकास व्हावा यासाठी आवश्यक नियमावली तयार करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे की ज्यामुळे भांडवल बाजारातील व्यवहारांमध्ये अधिक पारदर्शकता येईल.

३. मध्यस्थांची नोंदणी प्रक्रिया : सेबीच्या १९९२ च्या कायद्यान्वये रोखे बाजारातील दलालांची नोंदणी आणि मध्यस्थीत सर्व संस्थांची नोंदणी सेबीकडे अनिवार्य आहे. सेबीची मान्यता असल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला रोखे दलाल म्हणून व्यवहार करता येत नाहीत. रोखे विक्री अधिकारी तथा दलाल अभिगोपन करणाऱ्या संस्था, भागांचे हस्तांतरण करणारे हस्तक, रोखे संग्राहक आर्द्धवर नियंत्रण ठेवून यांच्या व्यवहारांचे नियमन करण्याचे कार्य सेबी करते.

४. विकास वित्तीय संस्थांना मार्गदर्शन : सेबी भांडवल बाजारात कार्यरत असणाऱ्या विविध विकास वित्तीय संस्थांना भांडवल उभारणी तथा व्यवहार व्यवस्थापन याबाबत विशेष मार्गदर्शन करते.

५. परस्पर निधीचे नियमन : सेबीने जानेवारी १९९३ मध्ये म्युच्युअल फंडाबाबतचे नियम जाहीर केले. खाजगी क्षेत्राला म्युच्युअल फंड सुरु करण्यास नोंदणीद्वारे परवानगी दिली. म्युच्युअल फंड व्यवहारात पारदर्शकता आणि एकरूपता निर्माण करण्यासाठी सेबीने खास प्रयत्न केले आहेत.

६. व्यवहारांची सुरक्षितता : रोखे बाजारातील व्यवहारातील सुरक्षिततेवर गुंतवणूक वाढ, भांडवल निर्मिती तथा भांडवल बाजाराचा विकास अवलंबून आहे. रोखे बाजारातील व्यवहारांची सुरक्षा आणि रोखे बाजारांचा विकास यांचा प्रत्यक्ष संबंध आहे. सेबीने दलालांसाठी पर्याप्त भांडवलबाबत निकष ठरवून देवून गुंतवणूकदार तथा बाजारातील व्यवहारांची सुरक्षितता राखण्याचे कार्य करते आहे.

७. प्रकल्प सेवा बँका : प्रकल्प सेवा बँका तथा मर्चट बँका या सेबीच्या नियंत्रणाखाली येतात. या बँकांनी उभारावयाचा निधी आणि यांचेमार्फत केली जाणारी गुंतवणूक यावर सेबीचे नियंत्रण असते. सेबीने या बँकांना देखील भांडवल पर्याप्तता निकषाचे बंधन घातले आहे.

८. विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक : सन १९९५ मध्ये विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांच्या गुंतवणुकीबाबत सेबी ने नियम जाहीर केले आहेत व कार्यवाहीची पद्धत याद्वारे सेबीने अशा गुंतवणुकीवर लक्ष ठेवले आहे.

९. साहस भांडवल नियंत्रण : साहस भांडवल संस्थांना सेबीची परवानगी घ्यावी लागते. अशा संस्थांच्या कारभाराची पाहणी करणे त्यांना योग्य सूचना देणे त्यांचा निधी आणि गुंतवणूक व्यवहार यावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य सेबी करत आहे.

१०. रोखे बाजार प्रशासन : प्रतिभूती नियमन कायद्यात दुरुस्ती करून सेबीला सर्व मान्यताप्राप्त रोखे बाजाराच्या प्रशासन मंडळात आपला प्रतिनिधी पाठवण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. याद्वारे सेबी रोखे बाजारातील व्यवहार व प्रशासन यावर नियंत्रण व देखवेख प्रस्थापित करते.

११. ‘आतील व्यापारा’संबंधी नियम : ‘सेबी’ने १९९२ मध्ये ‘आतील व्यापार’ (Insider Trading) संबंधी नियम जाहीर केलेले आहेत त्यानुसार आतील लोकांचे व्यवहार, त्यांच्यातील दळणवळण, सल्लामसलत इत्यादींबबत निर्बंध टाकण्यात आलेले आहेत. त्यामुळे रोखे बाजाराचे नियमन होऊन गुंतवणूकदारांचा विश्वास कायम राहण्यास मदत झाली आहे.

१२. संशोधन आणि विकास : देशातील रोखे बाजाराचा विकास व्हावा तो शाश्वत राहावा आणि त्यामध्ये वृद्धी होण्याच्या दृष्टीने 'सेबी' भांडवल बाजाराशी संबंधीत संशोधन आणि विकासामध्ये योगदान देण्याचे कार्य करते आहे.

अशा प्रकारे भारतीय भांडवल बाजाराची विश्वासार्हता वाढविणे आणि त्याचा विकास घडवून आणण्यात सेबीची भमिका महत्वाची आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. बाजारात दीर्घकालीन कर्जाच्या देवाण-घेवाणीचे व्यवहार केले जातात.
(अ) नाणे (ब) भांडवल (क) पैसा (ड) वस्तू
२. भांडवल बाजारावर चे नियंत्रण असते.
(अ) नाबार्ड (ब) नाणे निधी (क) स्टेट बँक (ड) सेबी
३. सरकारी प्रतिभूतींच्या निर्गमनाचे कार्य..... करते.
(अ) रिझर्व्ह बँक (ब) नाबार्ड (क) सेबी (ड) वित्त विभाग
४. बाजारात भागरोख्यांची पुनर्विक्री केली जाते.
(अ) नाणे (ब) प्राथमिक (क) दुय्यम (ड) तृतीय
५. मध्ये सेबीला वैधानिक मान्यता देण्यात आली.
(अ) १९५६ (ब) १९८८ (क) १९९९ (ड) १९९२

१.२.४ रोखे बाजाराची कार्ये

रोखे बाजार हा भांडवल बाजारातील अत्यंत महत्वाचा भाग असून कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत भांडवल प्रवाहित करण्यामध्ये अत्यंत महत्वाची भूमिका पार पाडत असतो. रोखे बाजारामुळे लोकांची बचत उत्पादक क्षेत्राला भांडवल म्हणून उपलब्ध होते. गुंतवणूकदार आणि गुंतवणूक स्वीकारणाऱ्या कंपन्या यांना एकत्र आणण्याचे काम रोखे बाजार करत असतो.

रोखे बाजारातील व्यवस्थापन सुसंघटन असल्याने व यावर 'सेबी'चे नियंत्रण असल्याने त्यात व्यवहार करणाऱ्या कंपन्या आणि गुंतवणूकदार या दोहोंचे हितसंवर्धन होत असते.

रोखे बाजाराची विविध कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. व्यवहार घडवून आणणे : रोखे बाजार ही अशी व्यवस्था आहे ज्यामध्ये गुंतवणूकदार आणि गुंतवणूक स्वीकारणारी कंपनी या दोहोंमध्ये व्यवहार घडवून आणण्याचे कार्य पार पाडले जाते. रोखे बाजारामुळे भाग-रोख्यांच्या व्यवहारास पोषक वातावरण निर्माण होऊन भांडवल प्रवाह कार्यान्वित होतो.

२. भागरोख्यांची मूल्य निश्चिती : रोखे बाजारामध्ये भागरोख्यांना असणारी मागणी आणि त्याची उपलब्धता यावरून त्याचे मूल्य निश्चित होत असते. मागणी-पुरवठ्यातील बदलानुसार भागरोख्यांचे मूल्य बदलत असते. अर्थात अशा प्रकारे भागरोख्यांचे मूल्य ठरवण्याचे कार्य रोखे बाजारामध्ये पार पडत असते.

३. भांडवल उभारणी : रोखे बाजारामध्ये जोखीम आधारीत अधिक परताव्याची शक्यता असल्याने बचतदार गुंतवणुकीसाठी याकडे आकर्षित होत असतात. यामुळे विविध कंपन्यांना उत्पादन कार्यासाठी आवश्यक असणारे भांडवल उभा करण्यास साहाय्य होते. रोखे बाजार लोकांना आपल्या बचतीचे किफायतशीर गुंतवणुकीमध्ये रूपांतर करण्यास संधी उपलब्ध करून देतो.

४. सुरक्षित व्यवहार : रोखे बाजारातील नोंदणीकृत कंपन्यांची नावे त्यांची वित्तीय स्थिती, व्यवसाय, व्यवस्थापन इत्यादींचा तपशील गुंतवणूक दारांना उपलब्ध असतो आणि रोखे बाजार 'सेबी'च्या नियमनानुसार चालतो. त्याचबरोबर रोखे बाजारातील व्यवहार हे अधिकृत दलालांमार्फत चालतात त्यामुळे हे व्यवहार सुरक्षित असतात. रोखे बाजार गुंतवणूकदारांना अशा सुरक्षित व्यवहारांची हमी देतो.

५. तरल गुंतवणूक : रोखे बाजारामध्ये गुंतवणूकदार त्याने गुंतवणूक केलेल्या रोख्यांमधील गुंतवणूक गरजेनुसार मोकळी करू शकतो म्हणजे रक्कम परत मिळवू शकतो. रोखे बाजार अशा प्रकार गुंतवणुकीला तरलता प्राप्त करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करत असतो.

६. बचत-गुंतवणुकीस प्रोत्साहन : रोखे बाजारामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या विविध रोख्यांमध्ये बचतदार गुंतवणूक करीत असतो. कंपन्यांचे वित्तीय विश्लेषण आणि बाजारातील बदलांची प्रवृत्ती यांचे आकलन व त्याआधारीत गुंतवणुकीबाबतचे योग्य निर्णय हे अधिक परतावा मिळवून देण्यास साहाय्य करतात. रोखे बाजार अशी संधी प्राप्त करून देत असल्याने लोकांच्या बचत-गुंतवणूक प्रवृत्तीला प्रोत्साहन मिळते.

७. आर्थिक विकासास साहाय्य : रोखे बाजार हा भांडवल बाजाराचा महत्त्वाचा भाग आहे. या बाजारामधून उद्योगांना भांडवल उभा करण्यास साहाय्य होते. अर्थात हा भांडवल निर्मितीचा एक भाग आहे. यामधून उद्योगांना चालना मिळते व त्याद्वारे एकूण आर्थिक घडामोडींचा दर वाढून देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये भर पडत असते. अशा प्रकारे रोखे बाजार प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपरित्या आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाचे योगदान देतो.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ४

प्रश्न : खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. रोखे बाजारावर चे नियंत्रण असते.

- (अ) नाबार्ड
- (ब) सेबी
- (क) जागतिक बँक
- (ड) बी.एस.ई.

२. रोखे बाजारामुळे उद्योगांना..... उपलब्ध होते.

- (अ) भूमी
- (ब) भांडवल
- (क) प्राप्ती
- (ड) नफा

३. भागरोख्यांची किंमत निश्चिती बाजारात होते.

- (अ) सरकारी
- (ब) खाजगी
- (क) रोखे
- (ड) नाणे

४. रोखे बाजारातील गुंतवणूक मानली जाते.
 (अ) रोख (ब) तरल (क) स्थिर (ड) तोट्याची
५. रोखे बाजारातील व्यवहार असतात.
 (अ) मर्यादित (ब) सुरक्षित (क) असुरक्षित (ड) ताठर

१.३ सारांश

भारतीय वित्तीय व्यवस्थेचे वित्तीय संस्था, वित्तीय बाजार, वित्तीय साधने आणि वित्तीय सेवा असे एकूण चार मुख्य भाग पाडले जातात. वित्तीय व्यवस्थेत चालणाऱ्या सर्व प्रकारच्या व्यवहारांचा विचार करता यातील प्रत्येक घटकाचे विशेष महत्त्व असून त्याची गतिशीलता वित्त व्यवस्थेतील इतर अनेक घटकांवर अवलंबून आहे. भारतीय रिझर्व बँकेचे नाणेबाजारावर नियंत्रण असते तर भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय मंडळाद्वारे भांडवल बाजाराचे नियमन करून त्याचे प्रगतीसाठी योग्य अशी धोरणे राबवली जातात. देशातील भांडवल निर्मितीचा दर आणि उत्पादन क्षेत्राचा विकास यांचा जबळचा संबंध असतो. रोखे बाजारातील व्यवहारांद्वारे भांडवल प्रवाहाला गतिशीलता प्राप्त होते आणि अर्थातच त्याद्वारे आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असणारे वातावरण निर्माण होते.

१.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१. वित्तीय बाजार : भांडवल उपलब्ध करून देणारी यंत्रणा
२. नाणे बाजार : अल्पमुदतीचे कर्जव्यवहार चालणारा बाजार
३. भांडवल बाजार : दीर्घ मुदतीचे कर्जव्यवहार चालणारा बाजार
४. रोखे बाजार : समभाग, रोखे, बांड इत्यादी वित्तीय घटकांच्या खेरेदी-विक्रीचे व्यवहार घडविणारी आर्थिक संस्था.

१.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न ४

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (ब) १९४९	२. (ब) नाणेबाजार	३. (क) सेबी
४. (ब) व्यापारी हुंडी	५. (क) साहस भांडवल	

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (अ) अल्प	२. (क) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया	३. (ड) सराफी पेढीवाले
४. (क) कोषागार हुंड्या	५. (अ) समानता	

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (ब) भांडवल	२. (ड) सेबी	३. (अ) रिझर्व्ह बँक
४. (क) दुर्यम	५. (ड) १९९२	

स्वयं अध्ययन प्रश्न ४

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (ब) सेबी	२. (ब) भांडवल	३. (क) रोखे
४. (ब) तरल	५. (ब) सुरक्षित	

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. वित्र प्रणाली म्हणजे काय ? भारतीय वित्र प्रणालीची रचना स्पष्ट करा.
२. भारतीय नाणेबाजाराची रचना आणि महत्त्व विशद करा.
३. भांडवल बाजार म्हणजे काय ? भारतीय भांडवल बाजाराची रचना स्पष्ट करा.
४. सेबीची भूमिका विशद करा.

(ब) टीपा लिहा.

१. वित्र प्रणालीचे महत्त्व
२. नाणेबाजारी वैशिष्ट्ये
३. भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये
४. रोखे बाजार

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. Chakraborty R. (2006), "The Financial Sector in India : Emerging Issues", Oxford University Press.
२. Ramesh Babu G. (2005), "Indian Financial System", Himalaya Publishing House, Mumbai.
३. Khan M. Y. (2013), "Indian Financial System", McGraw Hill Education (India) Pvt. Ltd., New Delhi.
४. Machirdju H. R. (2010) "Indian Financial System", Vikas Publishing House Pvt. Ltd., Delhi.
५. Gurusamy S. (2009), "Indian Financial System", Tata McGraw Hill Education Pvt. Ltd., New Delhi.
६. देशपांडे एस. ए., देशपांडे व्ही. एस. (२००४) 'वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार' हिमालया पब्लिशिंग हऊस, मुंबई.
७. दामजी बी. ए. (२००५), बँकिंग आणि वित्तीय बाजारपेठा, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

■ ■ ■

घटक - २

भारतीय वित्तीय संस्था (Financial Institutions in India)

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था : संकल्पना व प्रगती

२.२.२ म्युच्युअल फंड

२.२.३ भारतातील कर्ज कंपन्या

२.२.४ भारतीय आयात-निर्यात बँक

२.३ सारांश

२.४ महत्वाच्या संकल्पना

२.५ स्वयं अध्यायनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्टे

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबींचे आकलन होईल.

१. भारतातील वित्तीय संस्थांची कार्यपद्धती समजावून घेता येईल.

२. भारतीय वित्तीय क्षेत्राची अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील भूमिका लक्षात येईल.

३. भारतातील बँका व इतर वित्तीय संस्था यांची कामगिरी व आर्थिक विकास यांच्यातील कार्यकारणभाव लक्षात येईल.

२.१ प्रास्ताविक

सध्याच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील एक महत्वाचा भागीदार म्हणून बँका व इतर विकास वित्तीय संस्थांना एक पूरक घटक म्हणून बँकेतर वित्तीय संस्था हा एक उदयोन्मुख घटक आहे. गुंतवणूक व बचती या बाबतीत या बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था महत्वाची भूमिका पार पाडतात. तसेच असंघटीत क्षेत्र व लहान कर्जदारांना कर्ज पुरवठादार म्हणून या संस्था काम करत असलेल्या दिसून येतात. वित्तीय क्षेत्राच्या वेगवान जागतिकीकरणाच्या व वेगवान औद्योगिक विकासाच्या काळात, वित्तीय क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र तसेच उपक्रमांच्या जागतिकीकरणाच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वित्तीय तसेच इतर गरजा पूर्ण करण्यासाठी या संस्था वैविध्यपूर्ण कार्य करत आहेत. यादृष्टीने वित्तीय क्षेत्र वैविध्यपूर्ण व स्पर्धाक्षम बनविण्यासाठी मुख्य वित्तीय संस्था व व्यावसायिक म्हणून हे क्षेत्र कार्य करत आहे.

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था : संकल्पना व प्रगती

बँकेतर वित्तीय संस्था

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासाचा पाया हा त्या देशांमध्ये असलेल्या बँकिंग क्षेत्राच्या कार्यक्षमतेवर आधारित असतो. बँकिंग क्षेत्र हे वित्तीय बाजारपेठेमधील एक महत्वाचा भाग आहे. परंतु सद्य परिस्थितीचा विचार केल्यास देशाच्या एकूण वित्तीय रचनेमध्ये बँकेतर वित्तीय संस्थांचे महत्वाचे दिवसेदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत बँकाबरोबरच बँकेतर वित्तीय संस्थांचा सहभाग देखील लक्षणीय प्रमाणात आहे.

बँकेतर वित्तीय संस्थांना बँकाप्रमाणे विस्तृत प्रमाणात जरी वित्तपुरवठा करता येत नाही. परंतु अर्थव्यवस्थेतील ठरावीक गरजू लोकांच्या अर्थपुरवठा विषयक गरजा पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने त्यांची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. या स्वरूपाच्या वित्तीय संस्था या बचतदार व गुंतवणूकदार यांच्यात मध्यस्थाची भूमिका पार पाडतात. अर्थव्यवस्थेतील लहान प्रमाणावरील बचतदार व गुंतवणुकीसाठी निधीची गरज असणारे कर्जदार यांच्यामध्ये समन्वय साधणे आवश्यक असते. त्यामुळे विविध उद्योग व्यवसायांचा विकास होण्यास मदत होते. या बँकेतर वित्तीय संस्था लोकांकडून ठेवी स्वीकारतात व या ठेवीच्या माध्यमातून गरजू लोकांना आवश्यक कर्जपुरवठा करतात. या प्रकारच्या वित्तीय संस्थांमध्ये प्रामुख्याने विमा कंपन्या, गुंतवणूक कंपन्या, म्युच्युअल फंड, साहसी भांडवल संस्था, स्वयंसहायता गट योजना तसेच भाडे खरेदी वित्तीय संस्था इ.चा समावेश होतो.

बँकेतर वित्तीय संस्था सार्वजनिक क्षेत्रातील राष्ट्रीयकृत बँकाप्रमाणे विस्तृत बँकिंग व सेवापुरवठा कार्ये करत नाहीत. परंतु कर्जपुरवठा करणे, गुंतवणूक करणे व इतर वित्तीय सेवा पुरविणे यांसारखी कार्ये करतात.

प्रस्तुत प्रकरणात आपण बँकेतर वित्तीय संस्थांची संकल्पना, अर्थ व भारतातील बँकेतर वित्तीय संस्थांची प्रगती इ. चा अभ्यास करणार आहे.

बँकेतर वित्तीय संस्थांची संकल्पना

बँकेतर वित्तीय संस्था ह्या प्रामुख्याने काही प्रमाणात बँकिंग कार्य करतात. परंतु त्यांच्याकडे बँकिंग व्यवसाय करण्याचा परवाना नसतो. बँकेतर वित्तीय संस्थांची व्यापक, सर्वसमावेशक व काटेकोर व्याख्या करता येणे शक्य नाही. परंतु बँकिंग आयोग व बँकिंग कायद्यान्वये त्याचा अर्थ स्पष्ट केला आहे.

सन १९७२ च्या बँकिंग कायद्यानुसार ज्या बँकांचे दायित्व कर्ज फेडण्यासाठी वापरले जात नाही अशा संस्थांचा आर्थिकदृष्ट्या विचार करून त्यांचा समावेश बँकेतर वित्तीय संस्थांमध्ये केला आहे. तसेच १९६३ मधील बँकिंग व्यवसायाच्या कायद्यानुसार सामान्य जनतेकडून ठेवी स्वीकारणाच्या तसेच बँकांप्रमाणे इतर कार्ये करणाऱ्या परंतु बँक म्हणून मान्यता नसणाऱ्या संस्था किंवा कंपन्यांना बँकेतर वित्तीय संस्था असे म्हटले आहे.

वरील व्याख्यावरून स्पष्ट होते की, बँकेतर संस्था या ठेवी स्वीकारतात व कर्ज देतात. ही त्यांची प्रमुख कार्ये असतात. परंतु या संस्थांची मालमत्ता कर्ज फेडण्यासाठी वापरता येत नाही. या संस्था व्यापारी बँकांप्रमाणे इतर ठेवी न स्वीकारता प्रामुख्याने मुदत ठेवी स्वीकारतात. या संस्थांची स्थापना बँकिंग कायद्या-नुसार झालेली नसते. तसेच त्यांना रिझर्व्ह बँकेने बँक म्हणून कार्य करण्यास परवानगी दिलेली नसते. त्यामुळे त्यांना बँक म्हणून मान्यता देता येत नाही. म्हणून त्यांना बँकेतर वित्तीय किंवा बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था असे म्हटले जाते.

बिगर बॅंकिंग वित्तीय संस्था या खूप कमी भांडवलाच्या साहाय्याने कार्य करतात. या संस्थांकडे असलेल्या भांडवलाचे प्रमाण एक लाख रुपयांपेक्षा कमी असते. ठेवीदारांना आकर्षित करण्यासाठी या प्रकारच्या संस्था ठेवींवर आकर्षक व्याज देतात व त्याद्वारे ते अधिकाधिक ठेव निधी संकलित करण्याचा प्रयत्न करतात. सामान्यतः व्यापारी बँकांच्या कार्यकक्षेत नसणाऱ्या किंवा व्यापारी बँकांनी कर्ज नाकारलेल्या कर्जदारांना या संस्था वित्त पुरवठा करतात. अशा वित्तीय संस्थांचा व्याजाचा दर व्यापारी बँकांच्या व्याजाच्या दरापेक्षा अधिक असतो. परंतु कर्ज तारण व कर्जासाठीचे कारण या बाबींकडे गांभीर्याने पाहिले जात नसल्याने या बँकांच्या कर्जाला अधिक मागणी असते.

भारतातील बँकेतर वित्तीय संस्थांचा विकास

जगातील विविध विकसित देशांचा विचार केल्यास, त्या देशांमध्ये देखील बँकेतर वित्तीय संस्थांचा विकास मोठ्या प्रमाणात झालेला आहे. विकसनशील राष्ट्रांमध्ये देखील या बँकेतर वित्तीय संस्थांचे महत्त्व पटले असून भारत, जॉर्डन, कोरीया, मलेशिया यांसारख्या देशांमध्ये या प्रकारच्या वित्तीय संस्था मोठ्या प्रमाणात स्थापन होत आहेत. अशा संस्थांचा व्यवहारांसाठीचा खर्च अत्यंत कमी असतो. तात्काळ निर्णय घेण्याची क्षमता, ग्राहकांच्या समस्या समजून घेऊन त्यांकडे विशेष लक्ष देणे आणि तात्काळ सेवा पुरविणे यांसारख्या वैशिष्ट्यांमुळे या संस्थांचा विकास वेगाने होण्यास मदत झाली आहे. भारतात अनेक प्रकारच्या बँकेतर वित्तीय संस्था काम करतात.

बँकेतर वित्तीय संस्था करत असलेल्या कामाच्या स्वरूपावरून त्यांचे विविध प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. त्यांचे प्रकार खालीलप्रमाणे :

१. कर्ज वित्त कंपनी
 २. पायाभूत सुविधा वित्त कंपनी
 ३. मालमत्ता वित्तपुरवठा कंपनी
 ४. गुंतवणूक कंपनी
 ५. सूक्ष्म वित्त कंपनी
 ६. व्यवस्थाबद्ध गुंतवणूक कंपनी
 ७. अडत गुमास्ता कंपनी
 ८. पायाभूत कर्जनिधि कंपनी

भारतामध्ये बँकेतर वित्तीय संस्थांची सुरुवात १९६० च्या दशकाच्या अखेरीस झाली. १९७१ पर्यंत ही संख्या २०४१ व १९८० च्या अखेरीस त्यामध्ये २५०८५ पर्यंत वाढ झाली.

१९९१ साली भारतीय अर्थव्यवस्थेत नवीन आर्थिक सुधारणा स्वीकारल्या. या नवीन आर्थिक धोरणांतर्गत भारतात उदारीकरणाच्या धोरणाचा अवलंब करण्यात आला. त्यामुळे उपभोक्ते व उद्योजक यांचेकडून निधी व वित्तीय सेवांना मोठ्या प्रमाणात मागणी वाढली. त्यामुळे उदारीकरणाच्या धोरणाचा अवलंब केल्यानंतर सन १९९६ पर्यंत या संस्थांची संख्या ३९४५० इतकी झाली.

२०२० च्या दशकातील अलीकडच्या काही वर्षातील बँकेतर वित्तीय संस्थांनी केलेली प्रगती खालील-प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

तक्ता : बँकेतर वित्तीय संस्थांच्या प्रगतीचे मुख्य निदर्शक (रक्कम अब्ज रु. मध्ये)

अ.क्र.	घटक	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७
१.	भागभांडवल	७३७	८५१	७६१	९२१
२.	शिल्लक आणि राखीव निधी	२७२३	३११७	३०३३	३५३८
३.	सार्वजनिक ठेवी	१३१	२०५	२७१	३०६
४.	कर्ज	१०१४२	१२२३७	१२२६३	१३७४८
५.	इतर	७६६	८७५	९०४	११५९
एकूण देयता व मालमत्ता		१४४९९	१७२८४	१७२३१	१९६७१
(पृष्ठे चालू...)					

१.	कर्ज व अग्रीमे	१०७८२	१२८७५	१३१६९	१४८४६
२.	गुंतवणूक	२१५९	२६०३	२२५३	२६७३
३.	रोख आणि बँकेतील शिल्लक	५४८	६६८	५८५	७७८
४.	इतर	१०१०	११३८	१२२५	१३७५

वित्तीय प्रमाण (% मध्ये)

१.	उत्पन्नाचे एकूण मालमत्तेशी प्रमाण	११.८	११.६	१२.४	११.७
२.	खर्च-उत्पन्न प्रमाण	५२.९	५२.१	५०.४	४९.४
३.	एकूण अनिष्पादित मालमत्ता व एकूण अग्रीमे प्रमाण	३.९	४.१	४.५	५.०
४.	निव्वळ अनिष्पादित मालमत्ता व एकूण अग्रीमे प्रमाण	२.५	२.५	२.५	२.३
५.	समभागांवरील परतावा	९	१०.३	७.९	६.८

Source : Handbook of Statistics on the Indian Economy, RBI.

अलीकडच्या काही वर्षात बँकेतर वित्तीय संस्थांमार्फत केल्या जाणाऱ्या व्यवहारांचे स्वरूप झपाण्याने बदलत आहे. त्यामुळे ग्राहकांच्या व कर्जदारांच्या मागणीनुसार ठेवी गोळा करणे भाडे-खरेदी वित्त व्यवहारांच्या मुलभूत कार्याबरोबरच उद्योगांच्या मालमत्तांचे व्यवस्थापन, हुऱ्यांची वटवणूक, प्रकल्पांसाठी वित्तपुरवठा यांसारखे नवीन व्यवहार करत आहेत. तसेच या प्रकारच्या संस्थांनी अलीकडच्या काळात शुल्क आधारित व्यवहारांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले आहे. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे. या संस्थांना आता तीव्र स्पर्धा निर्माण झाली आहे. त्यामुळे या संस्था साधनांसाठी वित्तपुरवठा करण्याकडे व कमी जोखमीच्या किरकोळ व्यवहारांवर त्या अधिक भर देत असल्याचे दिसून येते.

सरावासाठी प्रश्न १

१. बँकेतर वित्तीय संस्थांची स्थापना या कायद्यानुसार केली जाते.
 - (अ) आर.बी.आय. कायदा १९३४
 - (ब) बँकिंग नियमन कायदा १९४९
 - (क) कंपनी कायदा १९५६
 - (ड) प्रादेशिक ग्रामीण बँक कायदा १९७५
२. बँकेतर वित्तीय संस्था ही कार्ये करतात.
 - (अ) कर्जे व अग्रीमे देणे
 - (ब) रोखे खरेदी करणे
 - (क) समभागामध्ये गुंतवणूक करणे
 - (ड) वरीलपैकी सर्व

२.२.२ म्युच्युअल फंड

प्रस्तावना

देशाचा आर्थिक विकास हा प्रामुख्याने भांडवल बाजाराचा विकास व विस्तार यावर अवलंबून असतो. भांडवल बाजाराचा विकास हा देशातील बचतीच्या दरावर अवलंबून असतो. भारतामध्ये लोकांकडील बचतीचा दर अधिक असून देखील लोकांना चांगला परतावा देणारे गुंतवणुकीचे विविध स्रोत माहिती नसलेने भारतीय भांडवल बाजाराचा वेगाने विकास झाला नाही. त्यामुळे बचत प्रामुख्याने बँक ठेवी, स्थावर मालमत्ता व सोने इ. कडे जास्त प्रमाणात वळत असल्याचे दिसून येते. बचतदारांना जर नियमिपणे आकर्षक परतावा देणारे, अधिकाधिक सुरक्षितता प्रदान करणाऱ्या गुंतवणुकीसंबंधी माहिती देऊन गुंतवणुकीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण केले तर भांडवल बाजारातील गुंतवणुकीचा वेग वाढेल. अशा परिस्थितीमध्ये म्युच्युअल फंडच्या विस्ताराला खूप वाव असल्याचे दिसून येते. म्युच्युअल फंडच्या माध्यमातून गुंतवणूक दारांना त्यांच्या गुंतवणुकीवर सातत्याने योग्य मोबदला मिळवून देता येणे तसेच त्यांच्या गुंतवणुकीच्या मूल्यात वाढ करणे शक्य होते. त्यामुळे सद्य परिस्थितीमध्ये भारतामध्ये म्युच्युअल फंडच्या विस्ताराला खूप वाव असल्याचे दिसून येते.

म्युच्युअल फंड - उत्कांती व विकास

म्युच्युअल फंडच्या उत्क्रांतीचे मूळ हे सन १८०० मध्ये स्कोटीश आणि ब्रिटीश गुंतवणूकदारांनी पश्चिम अमेरिकेत केलेल्या गुंतवणुकीत तसेच १९६० साली जपानमध्ये जागतिक रोखासंग्रह गुंतवणूकदारांनी केलेल्या गुंतवणुकीत सापडते. प्रारंभी १८२२ मध्ये नेदरलॅण्ड मधील किंग विल्यमने रॉयलटीच्या स्वरूपात गुंतवणुकीचा पर्याय लोकांसाठी खुला केला. बंदिस्त निधीच्या स्वरूपात गुंतवणुकीसाठी हा एक सुलभ पर्याय होता. समान गुंतवणूक उद्दिष्टे असलेले गुंतवणूकदार, गुंतवणूक दारांचे गट व गुंतवणूक संस्था निधीचे योग्य व्यवस्थापन

करण्याबरोबरच गुंतवणूकही करत असत. हे व्यावसायिक निधी व्यवस्थापक ही रक्कम विविध रोख्यांमध्ये गुंतवून नंतर त्यापासून मिळणाऱ्या नफ्याची रक्कम ही त्या निधीच्या सदस्यांमध्ये वाटप करीत असत. म्युच्युअल फंड ही संकल्पना युरोपमध्ये मोठ्या प्रमाणात विस्तारली आणि त्यानंतर १८९३ मध्ये पहिला अमेरिकन निधी सुरू केला. या पद्धतीचा संपूर्ण जगामध्ये वेगाने विस्तार झाला. परंतु भारतामध्ये ही योजना सुरू होण्यास १९६० साल उजाडले. सध्या भारतीय बाजारात विविध प्रकारच्या १०० पेक्षा जास्त योजना असून दरवर्षी असून नवनवीन योजना सुरू केल्या जातात.

भारतातील म्युच्युअल फंडचा विकास

भारतामध्ये १९६३ मध्ये युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) च्या स्थापनेपासून म्युच्युअल फंडाची सुरुवात झाली. सुरुवातीला वाढीचा वेग खूप कमी होता. परंतु १९८७ पासून UTI व्यतिरिक्त इतर संस्थांनी या व्यवसायात पाऊल टाकले तेव्हापासून म्युच्युअल फंडाच्या विकासाचा वेग वाढल्याचे दिसून येते. अलीकडच्या काही दशकांमध्ये मात्र म्युच्युअल फंडाची संख्यात्मक आणि गुणात्मक वाढ मोठ्या प्रमाणात झाली आहे. सुरुवातीला UTI ची मक्तेदारी असण्याच्या काळात या निधीच्या माध्यमातून व्यवस्थापित केलेली मालमत्ता ६७ द.ल. इतकी होती. परंतु यामध्ये खाजगी क्षेत्राचा प्रवेश झाल्यापासून मार्च २००३ मध्ये ही रक्कम ४७० द.ल. तर एप्रिल २००४ पर्यंत त्यामध्ये १५४० द.ल. इतकी प्रचंद वाढ झाली आहे. म्युच्युअल फंड विकासाच्या विविध अवस्था विचारात घेतल्यास त्याचे प्रमुख चार टप्पे केले जातात. ते थोडक्यात स्पष्ट केले आहेत.

१. पहिला टप्पा (१९६४-१९८७) : सन १९६३ मध्ये भारतीय संसदेने केलेल्या कायद्यानुसार युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडियाच्या रूपाने भारतात पहिला म्युच्युअल फंड स्थापन झाला. UTI ची स्थापना RBI द्वारे केली असून त्याचे नियंत्रण व नियमन देखील RBI कडेच आहे. सन १९७८ मध्ये UTI हे RBI पासून वेगळे करण्यात आले असून सध्या ते IDBI च्या नियंत्रणाखाली व नियमनाखाली आहे. सन १९६४ मध्ये UTI ने पहिली गुंतवणूक योजना सुरू केली. १९८८ च्या अखेरपर्यंत UTI च्या माध्यमातून ९७०० कोटी रु. मालमत्तेचे व्यवस्थापन केले जाऊ लागले.

२. दुसरा टप्पा - सार्वजनिक क्षेत्रात म्युच्युअल फंडची सुरुवात (१९८७-९३) : या कालावधीमध्ये यु.टी.आय. व्यतिरिक्त इतर म्युच्युअल फंडाची सुरुवात झाली. डिसेंबर १९८७ मध्ये सर्वप्रथम SBI म्युच्युल फंड, कॅनबैंक म्युच्युअल फंड द्वारे सुरु केला. त्यानंतर ऑगस्ट १९८९ मध्ये पंजाब नॅशनल बँक, नोव्हेंबर १९८९ मध्ये इंडियन बँक, जून १९९० मध्ये बँक ऑफ इंडिया, आँकटोबर १९९२ मध्ये बँक ऑफ बडोदा, १९८९ व १९९० मध्ये अनुक्रमे LIC व GIC यांनी सार्वजनिक क्षेत्रातील म्युच्युअल फंड योजना सुरु केली. सन १९९३ च्या अखेरीस या सर्व म्युच्युअल फंडाच्या माध्यमातून व्यवस्थापित केल्या जाणाऱ्या मालमत्तेची एकूण रक्कम रु. ४७००४ कोटी इतकी होती.

३. तिसरा टप्पा : खाजगी क्षेत्रामध्ये म्युच्युअल फंड योजना सुरु केल्यामुळे म्युच्युअल फंड क्षेत्रात नवीन युगाची सुरुवात झाली. त्यामुळे भारतातील ग्रंतवणूक दारांना ग्रंतवणकीच्या विविध सविधा उपलब्ध

झाल्यामुळे गुंतवणुकीसाठी अधिक वाव निर्माण झाला. १९९३ साली प्रथमच म्युच्युअल फंड नियंत्रणाची व्यवस्था निर्माण करण्यात आली आणि UTI व्यतिरिक्त इतर सर्व म्युच्युअल फंड या यंत्रेमार्फत व्यवस्थापित केले जाऊ लागले. त्यानुसार जुलै १९९३ मध्ये कोठारी पायोनिअर या खाजगी क्षेत्रातील पहिल्या म्युच्युअल फंडची नोंदणी करण्यात आली. नंतर हा फंड फ्रॅकलीन टेंपलेटोन यामध्ये विलीन करण्यात आला. सन १९९३ च्या सेबीच्या म्युच्युअल फंड नियमावलीला पर्यायी असा सर्वसमावेशक व सुधारित म्युच्युअल फंड नियंत्रण कायदा १९९६ अस्तित्वात आला. सध्या भारतातील म्युच्युअल फंडचे नियंत्रण सेबी कायदा १९९६ नुसार केले जाते.

जानेवारी २००३ पर्यंत भारतात ३३ म्युच्युअल फंड होते व त्यांची एकूण मालमत्ता रुपये १२१८०५ इतकी होती. केवळ UTI च्या माध्यमातून व्यवस्थापित केल्या जाणाऱ्या मालमत्तेची एकूण किंमत ४४५४१ कोटी रुपये इतकी होती.

४. चौथा टप्पा (फेब्रुवारी २००३ पासून पुढे) : या टप्प्यामध्ये UTI या सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये कार्य करत असलेल्या म्युच्युअल फंडला विभाजनाच्या कटू प्रसंगाला सामोरे जावे लागले. UTI चे विभाजन होऊन दोन वेगळ्या संस्था अस्तित्वात आल्या. त्यामध्ये जानेवारी २००३ मध्ये UTI ची मालमत्ता २९८३५ कोटी रु. इतकी होती. तर UTI म्युच्युअल फंड लि. ही SBI, PNB, BOB, LIC यांच्यामार्फत चालविली जाते. तसेच सेबीकडे नोंदणीकृत असून म्युच्युअल फंड कायद्याच्या अधीन राहून कार्य करते. सन २००० मध्ये UTI चे विभाजनावेळी या कंपनीच्या माध्यमातून व्यवस्थापित केल्या जाणाऱ्या मालमत्तेचे मूल्य रु. ७६००० कोटी इतके होते. सप्टेंबर २००४ च्या आकडेवारीनुसार, भारतात एकूण २९ फंडस्, ४२१ विविध योजना आणि व्यवस्थापित केल्या जाणाऱ्या मालमत्तेचे मूल्य रु. २५३१०८ कोटी इतके होते.

म्युच्युअल फंडाचे प्रकार

भारतातील गुंतवणुकीच्या वित्तीय स्थितीनुसार जोखीम, सहनशीलता व अपेक्षित परताव्यानुसार म्युच्युअल फंडाचे विविध प्रकार आढळतात. म्युच्युअल फंडाच्या रचनेनुसार, गुंतवणुकीच्या उद्दिष्टांनुसार आणि इतर बाबींवर आधारित असे विविध प्रकार भारतात अस्तित्वात आहेत ते खालीलप्रमाणे स्पष्ट करत येतील.

१. खुला निधी : या प्रकारच्या निधीमध्ये गुंतवणूकदार केव्हाही आणि कितीही प्रमाणात गुंतवणूक करू शकतात. या प्रकारच्या निधीमध्ये किती गुंतवणूक करावी याबाबत कोणतीही मर्यादा नसते. एकूण मालमत्तेच्या एकूण मूल्यावर त्याची खरेदी किंमत अवलंबून असते. तसेच मालमत्ता मूल्य हे विविध भागधारकांच्या शेअर्समध्ये विभागले जातात.

२. बंदिस्त निधी : या प्रकारच्या निधीमध्ये योजनेच्या माध्यमातून संकलित केलेल्या निधीची रक्कम आणि शेर्सांची संख्या ही निश्चित असते. या प्रकारच्या निधीमध्ये, योजनेमध्ये प्रस्तावित असलेल्या योजनेपेक्षा अधिक युनिट्स आणता येत नाहीत. निव्वळ मालमत्तेची किंमत ही त्यामध्ये असलेल्या शेर्सांसाठी प्रतीटेद्ये

असत नाही. अशा निधीचे शेअर्स हे दुय्यम बाजारात रोखे बाजाराच्या माध्यमातून जारी केले जातात व त्याच्या किंमती या निव्वळ मालमत्तेच्या मूल्यापेक्षा कमी किंवा जास्त असतात.

३. उत्पन्न आधारित निधी : अशा प्रकारच्या निधीमध्ये गुंतवलेल्या रकमेवर बँकांतील ठेवींपेक्षा जास्त दराने परतावा दिला जातो. परंतु त्याचे मालमत्ता मूल्य कमी असते. अधिक उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या अपरिवर्तनीय कर्जोंत्यांसारख्या गुंतवणक साधनांना या निधीमध्ये अधिक महत्त्व असते.

४. वाढ आधारीत निधी : या प्रकारच्या निधीमध्ये केलेल्या गुंतवणुकीवर स्थिर व नियमित उत्पन्न मिळत नाही. परंतु दीर्घ कालावधीमध्ये मालमत्तेच्या मूल्यात वाढ होते.

५. संतुलित निधी किंवा उत्पन्न आणि वाढ आधारित निधी : ज्यामध्ये अधिक परतावा मिळण्याची शक्यता आहे अशा कंपन्यांच्या रोख्यामध्ये व समभागामध्ये त्याची समान प्रमाणात विभागणी केली जाते.

६. क्षेत्र निधी : परदेशी गुंतवणूकदारांसाठी जे निधी इतर देशांमध्ये चालवले जातात त्यास क्षेत्र निधी असे म्हणतात. अशा प्रकारच्या निधीची वाढ ही प्रामुख्याने अमेरिका व इंग्लंड या देशामध्ये अधिक प्रमाणात झाली आहे.

७. विशेष निधी किंवा औद्योगिक निधी : या प्रकारच्या निधीतील रक्कम सिमेंट, ताग, ऊर्जा, कापडे इ. सारख्या उद्योगांमध्ये गुंतवली जाते. निधीतील संपूर्ण रक्कम विशिष्ट उद्योगांमध्येच गुंतवली जात असल्याने त्यामध्ये जोखीम जास्त असते. नाणेबाजार निधी हा विशिष्ट निधीचाच एक प्रकार आहे. अशा प्रकारचे निधी केवळ नाणेबाजारातील साधनांमध्येच गुंतवणूक करतात.

८. कर सूट निधी : जे गुंतवणूकदार कर कक्षेत येतात अशांना कर सवलत मिळावी यांसाठी असे निधी विकसित केले जातात. उत्पन्न कर कायदा १९६१ मधील सेक्शन ८० नुसार, समभाग संबंधित बचत योजना त्याचबरोबर SBI, PNB, LIC, Can Bank यांचेमार्फत फेब्रुवारी १९९१ पासून सुरु आहेत. उत्पन्न कर कायदा १९६१ नुसार या निधीतील गुंतवणूकीवर गुंतवणूक दाराला रुपये १०००० पर्यंतची करसवलत मिळते.

म्युच्युअल फंडामधील गंतवणुकीचे फायदे

भारतामध्ये १९६३ नुसार म्युच्युअल फंडाचा विकास वेगाने झाल्याचे दिसून येते. विविध गुंतवणूकदार उद्योजक व संपूर्ण अर्थव्यवस्था याच्या दृष्टीने म्युच्युअल फंडाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारतातील म्युच्युअल फंडाचे फायदे खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. व्यावसायिक व्यवस्थापन : विविध कंपन्यांच्या कामगिरीचा अभ्यास करून, गुंतवणुकीपासून मिळणारे विविध फायदे व त्यामध्ये असलेली जोखीम यांचे विश्लेषण करणारे तज्ज्ञ, अनुभवी व कौशल्यपूर्ण व्यक्तींच्याद्वारे म्युच्युअल फंडाचे व्यवस्थापन केले जात असल्याने विविध गुंतवणूक योजनांच्या माध्यमातून गुंतवणूकदारांची उद्दिष्टे पूर्ण केली जातात.

२. गंतवणकीचे विविधीकरण : वेगवेगळ्या क्षेत्रातील विविध कंपन्यांच्या विविध प्रकारच्या शेर्सर्सच्या

किंमतीमध्ये एकाच वेळ घट होत नाही. त्यामुळे या निधीच्या माध्यमातून केलेल्या गुंतवणुकीत खूप कमी जोखीम असते. तसेच वैयक्तिक स्वरूपातील गुंतवणुकीच्या तुलनेत खूप कमी रकमेत गुंतवणुकीचे विविधीकरण करता येते.

३. सुलभ प्रशासन : म्युच्युअल फंड मध्ये केल्या जाणाऱ्या व्यवहारांचे कामकाज इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने केले जात असलेने वितरणातील त्रुटी व विलंब, व्यवहार पूर्ण करण्यास होणारा विलंब, सातत्याने दलाल किंवा कंपनीशी संबंधित घटकांचा सातत्याने पाठपुरावा करणे या अनावश्यक बाबी टाळता येतात. त्यामुळे गंतवणूकदारांचा वेळ व श्रम वाचतात.

४. अधिक परतावा क्षमता : विशिष्ट कंपन्यांच्या ठरावीक रोख्यामध्ये दीर्घ कालावधीसाठी गुंतवणूक केली जात असल्याने या निधीतील गुंतवणूकीवर परताव्याचा अधिक दर मिळतो.

५. तरलता : खुल्या निधीमध्ये केलेली गुंतवणूक गुंतवणूक दर कधीही काढून घेऊ शकतात. मालमतेच्या मूल्यामध्ये होणाऱ्या वाढीचे फायदे यामध्ये मिळू शकतात. तसेच बंदिस्त निधीमध्ये गुंतवणूकदर प्रचलित किंमतीला आपले रोखे बाजारात विकू शकतात. तसेच यामध्ये पुनर्खरिदीची सविधा देखील उपलब्ध असते.

६. पारदर्शकता : गुंतवणूक दराने निवडलेली गुंतवणूक योजना, गुंतवणुकीचे मूल्य, गुंतवणूक केलेल्या साधनांचा प्रकार, त्याचबरोबर निधी व्यवस्थापकाचे गुंतवणूक धोरण, व्यूहरचना व दृष्टीकोन यांबाबतची सर्व माहिती नियमितपणे मिळत राहते. त्यामुळे म्याच्याअल फंड मधील व्यवहार हे पारदर्शी असतात.

८. लवचिकता : निधीद्वारे नियमित गुंतवणूक योजना, नियमित निर्गुंतवणूक योजना, लाभांश पुनर्गुंतवणूक योजना उपलब्ध करून दिल्या जातात. गुंतवणूकदार गरजेनुसार व क्षमतेनुसार यापैकी कोणत्याही योजनेत गुंतवणूक करू शकतात किंवा केलेली गुंतवणूक काढून घेऊ शकतात.

९. गुंतवणूक योजनांची निवड : म्युच्युअल फंड आजीवन किंवा दीर्घ कालावधीसाठी विविध प्रकारच्या कुटुंब गुंतवणूक योजना उपलब्ध करून देतात. त्यामधील कोणतीही गुंतवणूक योजना निवडण्याचे स्वातंत्र्य गुंतवणूकदारांना असते.

१०. सुनियंत्रित कार्य : सर्वच म्युच्युअल फंड हे भांडवली बाजाराचे नियंत्रण करणाऱ्या सेबीकडे नोंदणीकृत असतात. तसेच गुंतवणूकदारांचे हित संवर्धन करण्यासाठी आलेल्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन करतात. म्युच्युअल फंडाचे कार्य सेबी द्वारे नियंत्रित केले जाते.

स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न १

खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

२.२.३ भारतातील कर्ज कंपन्या

कर्ज किंवा अग्रीमे देण्याच्या कार्याबोराच जी कंपनी सार्वजनिक वित्तपुरवठा करण्याच्या कार्यात गुंतलेली असते त्यास कर्ज कंपनी किंवा वित्त कंपनी असे म्हटले जाते. मात्र ही कंपनी भाडेपट्टी कराराचे व्यवहार करत नाही. कर्ज कंपन्या या व्यक्तींच्या किंवा त्यांच्या ग्राहकांच्या कर्जांच्या मागणीनुसार व पसंतीनुसार कर्जाचा पुरवठा करतात. या कर्ज कंपन्या विविध प्रकारच्या कर्जांचा पुरवठा करण्याचे कार्य करतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने औद्योगिक कर्ज, मुदत कर्ज, सुरक्षित कर्ज, असुरक्षित कर्ज तसेच शेती कर्ज इ. प्रकारच्या कर्जांचा समावेश होतो.

कर्ज कंपन्या या लहान प्रमाणात व्यवहार करणाऱ्या भागीदारी संस्था असतात. त्या लोकांकडून अधिक व्याजदर देण्याचे आमीष दाखवून ठेवी संकलित करतात. आणि अशा ठेवीच्या माध्यमातून उपलब्ध झालेल्या निधीमधून घाऊक व किरकोळ विक्रेते, लहान कंपन्या, स्वयंरोजगार करणाऱ्या व्यक्ती इ. ना कर्जपुरवठा केला जातो. परंतु या कर्जावर आकाराला जाणारा व्याजदर मात्र अधिक असतो.

२.२.३.२ व्याख्या

ज्या कंपनीचा कर्जपूरवठा करणे हा मुख्य व्यवसाय असतो त्यास कर्ज कंपनी असे म्हटले जाते.

किंवा

जी कंपनी कर्ज व अग्रीमे देण्याचे कार्य करते त्यांना कर्ज कंपनी असे महत्ले जाते.

कर्ज कंपनी ही बँकेतर वित्तीय संस्थेचाच एक प्रकार आहे. बँकेतर वित्तीय संस्थाप्रमाणेच याही कंपनीचे कार्य चालते. भारतातील बँकिंग कंपनी कायदा १९५६ च्या आधारेच या कंपन्यांना कर्जपुरवठा करण्याची तसेच बँकिंग व्यवसाय करण्याची परवानगी दिली जाते. १९५६ च्या कंपनी कायद्यात केलेल्या तरतुदीनुसार या प्रकारचा व्यवसाय करणाऱ्या भारतीय कंपनीला २ कोटी रु. तर विदेशी कंपनीला ५ कोटी रु. इतकी भांडवल मर्यादा ठरवून दिली आहे. भारतीय मध्यवर्ती बँकेच्या १९३४ च्या कायद्यातील तरतुदीस अनुसरून कर्ज कंपन्यांना बँकेतर वित्तीय संस्था म्हणून बँक व्यवसाय करण्याचे मान्यतापत्र देते.

भारतातील कर्ज कंपन्यांची कार्ये

१. ठेवी गोळा करणे : व्यापारी बँकांप्रमाणेच या कर्जकंपन्या लोकांकडील ठेवी संकलित करण्याचे कार्य करतात. या कर्ज कंपन्यांचे भांडवल कमी असते. त्यामुळे ठेवीच्या माध्यमातून उपलब्ध झालेला निधी ते कर्ज देण्यासाठी वापरतात. या कर्जपुरवठा करणाऱ्या कंपन्यांना व्यापारी बँका व इतर प्रकारच्या वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था यांच्याशी स्पर्धा करावी लागते. या वित्त पुरवठा करणाऱ्या कंपन्यांमध्ये ठेवली जाणारी ठेव तुलनेने असुरक्षित समजली जाते. त्यामुळे त्यांना आर्कषक व्याजदराचे आमिष दाखवावे लागते. ठेवीदारांना अधिक व्याजदर देऊन या कंपन्या ठेवी संकलित करतात.

२. कर्जपुरवठा करणे : कर्ज पुरवठा कंपन्या विविध उद्दिष्टांनी कर्जपुरवठा करतात. या प्रकारच्या कंपन्या वैयक्तिक स्वरूपाचा उपभोगासाठी कर्जपुरवठा करतात. तसेच व्यावसायिक स्वरूपाचा व व्यावसायिक कारणांसाठी देखील कर्ज पुरवठा केला जातो. घाऊक व किरकोळ विक्रेत्यांना अशा कर्ज कंपन्यांच्या माध्यमातून कर्ज पुरवठा केला जातो. या कंपन्या कर्जपुरवठा करत असताना आवश्यक कागदपत्रांची काटेकोरपणे तपासणी करत नाहीत. ज्यांना व्यापारी बँका, विकास बँका, राष्ट्रीयीकृत बँका व सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी कर्ज नाकारले आहे अशांना या कंपन्यांकडून कर्जपुरवठा केला जातो. या कंपन्यांकडून केल्या जाणाऱ्या कर्जपुरवठ्यात जोखमीचे प्रमाण अधिक असल्याने या कंपन्या इतर वित्तीय संस्थांपेक्षा अधिक दराने व्याज आकारणी करतात. त्यामुळे या कंपन्यांमार्फत केला जाणारा वित्तपुरवठा महाग असतो.

३. कर्जाचे नूतनीकरण करणे : या कंपन्या अल्प मुदतीचा कर्जपुरवठा करतात. हा कर्ज पुरवठा करताना कर्ज दाराची कर्ज परतफेड क्षमता विचारात घेतली जात नाही तसेच याच्यावरील व्याजाचे दर अधिक असल्याने दिलेल्या मुदतीत कर्जाची परतफेड कर्जदारांकडून होत नाही. त्यामुळे थकीत कर्जाच्या रकमेत वाढ होण्याचा धोका अधिक असतो. त्यावर उपाय म्हणून या कंपन्या कर्जदाराने घेतलेले कर्ज व त्यावरील व्याज इतक्या रकमेचे कर्ज नव्याने मंजूर केले जाते व त्यातून अगोदर दिलेल्या कर्जाची मुदत व व्याज रक्कम यांची परतफेड केल्याचे कागदोपत्री दाखवतात. परंतु अशा व्यवहारांमुळे कर्जामधील जोखीम कमी न होता ती वाढण्याचाच धोका अधिक असतो.

४. उपभोगासाठी कर्जपुरवठा करणे : या कंपन्या उपभोगासाठी देखील कर्जपुरवठा करतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत उपभोगाला चालना मिळते. लोकांचे उपभोगाचे प्रमाण वाढल्यामुळे प्रभावी मागणी देखील घटते.

परंतु बहुतांश वेळा अशा कर्जपुरवठ्यामुळे अनावश्यक खर्चात वाढ होऊन किंमतवाढ घडून येते व महागाई वाढीस चालना मिळते.

५. मुदती ठेवी स्वीकारणे : या कंपन्यांना मागणी ठेवी स्वीकारता येत नाहीत. त्यामुळे या कंपन्या अधिक कालावधीसाठी मुदत ठेवी स्वीकारतात. त्यामुळे त्यांना कर्जव्यवहारासाठी निधी उपलब्ध होतो.

६. वित्त पुरवठा विषयक गरजांची पूर्तता करणे : भारतात विविध क्षेत्रांमध्ये विशिष्ट उद्देशाने कार्य करणाऱ्या विविध कर्ज कंपन्या कार्यरत आहेत. ज्यांना इतर वित्तीय संस्थांकडून कर्ज मिळण्यामध्ये अडचणी येतात त्यांच्या वित्तपुरवठा विषयक गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य या कंपन्या करतात. विविध उद्दिष्टांसाठी तात्काळ कर्ज पुरवठा या कंपन्यांद्वारे उपलब्ध करून दिला जातो.

वरील प्रकारची विविध उपयुक्त कार्ये कर्ज कंपन्या करीत असल्या तरी त्यांना विविध प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

कर्ज कंपन्यांच्या समस्या

अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकांना कर्जपुरवठा करण्याच्या बाबतीत कर्ज वित्त कंपन्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. कमी भांडवलामध्ये देखील या कंपन्यांनी कर्ज पुरवठ्याच्या बाबतीत महत्वाची भूमिका बजावली आहे. वेगवेगळ्या गटातील लोकांच्या अर्थ पुरवठा विषयक गरजा या कंपन्यांच्या माध्यमातून पूर्ण केल्या जातात. परंतु ठेवी गोळा करण्याच्या बाबतीत मात्र या कंपन्यांची कामगिरी फारशी समाधानकारक नसल्याचे दिसून येते. कारण त्यांना सार्वजनिक क्षेत्रातील तसेच खाजगी क्षेत्रातील व्यापारी बँकांशी स्पर्धा करावी लागते. या संस्था भारतीय वित्त व्यवस्थेतील महत्वाचा घटक आहेत. परंतु त्यांना विविध अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. वास्तविक पाहता या कंपन्यांच्या कार्य पद्धतीतच अनेक दोष आहेत. त्यामुळे त्यांच्या समस्यांमध्ये आणखीनच भर पडते. या समस्या पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. किमान भांडवल मर्यादा : कोणत्याही कंपनीला कर्ज कंपनी म्हणून मान्यता मिळविण्यासाठी किमान २ कोटी रु. अधिकृत भांडवलाची अट घालण्यात आली आहे. त्यामुळे लहान कर्ज कंपन्यांच्या बाबतीत अडचण निर्माण होते. मूलत: या कंपन्यांकडील भांडवलाचे प्रमाण कमी असते. त्यात किमान भांडवलाच्या अटीमुळे लहान कंपन्यांना आपले कार्य बंद करावे लागते. त्यामुळे मोठ्या कर्ज कंपन्यांचा अधिक फायदा होऊन त्यांचाच अधिक विकास झाल्याचे दिसून येते.

२. जाचक अटी : या कंपन्यांचा कारभार अधिक पारदर्शीपणे केला जावा यासाठी केल्या जाणाऱ्या, व्यवहारांची माहिती नियंत पाने सादर करावी लागते. त्यामध्ये ठेवीची रक्कम, व्याजदर, मुदत, कर्जाऊ दिलेली रक्कम इ. चा समावेश होतो. त्यामुळे अधिक कार्यक्षमता यामध्येच खर्च होते.

३. विशिष्ट औद्योगिक घराण्यांचा अधिक प्रभाव : भारतात विविध प्रकारच्या कर्ज देणाऱ्या काही कंपन्या आहेत. परंतु त्यामध्ये ठरावीक कंपन्यांचाच अधिक प्रभाव असल्याचे दिसून येते. प्रचंड प्रमाणात

भांडवल असणाऱ्या विविध औद्योगिक घराण्यांनी या व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात प्रगती केल्याचे दिसून येते. त्यामुळे ठरावीक औद्योगिक घराण्यांचेच वर्चस्व या व्यवसायात निर्माण झाले आहे. त्याचा प्रतिकूल परिणाम लहान स्वरूपाच्या कर्ज कंपन्यांच्या कार्यावर झाला आहे.

४. परवाना मिळण्यास विलंब : कंपनी कायदा १९५६ मध्ये २०१३ साली केलेल्या दुरुस्तीने कंपनी कायदा २०१३ नुसार कर्ज कंपन्यांना बँकेतर वित्तीय संस्था म्हणून मान्यता मिळते. परंतु मध्यवर्ती बँकेकडून हा परवाना मिळविण्यासाठी किमान भांडवल, व्यवहारातील पारदर्शकता तसेच इतर अनेक अटींचे पालन करावे लागते. ठरावीक अटींची पूर्तता केल्यानंतरच मध्यवर्ती बँकेकडून हा व्यवसाय करण्यासाठीचे व्यवसाय मान्यता प्रमाणपत्र प्राप्त होते. त्यामुळे कंपनीचे प्रत्यक्ष कार्य सुरु होण्यास विलंब लागतो.

५. दुहेरी कर्ज पुरवठा : भारतात कार्य करत असलेल्या विविध कर्ज कंपन्यांमध्ये समन्वय असणे आवश्यक असते. परंतु भारतातील कर्ज कंपन्यांच्या कार्यात समन्वयाचा अभाव असल्याने एकच कर्जदार एकाच मालमत्तेच्या तारणावर एकापेक्षा अधिक कर्ज कंपन्यांकडून कर्ज मिळविण्यास यशस्वी होतो. त्यामुळे कर्जाची वसुली करण्यामध्ये अडचणी निर्माण होतात तसेच कर्ज कंपन्यांचे बुडीत कर्जाचे प्रमाण वाढण्याचा धोका निर्माण होतो.

६. पुनर्वित्त सेवेचा अभाव : कर्ज पुरवठ्याचे कार्य करणाऱ्या लहान कर्ज कंपन्यांना पुनर्वित्ताची सुविधा उपलब्ध असत नाही. त्यामुळे पूर्वी वितरित केलेल्या कर्जाची वसुली मुदतीत झाली नाही तर नव्याने कर्ज पुरवठा करण्यासाठी निधी उपलब्ध होत नाही. बँकांनी त्यांना दिलेल्या कर्जाच्या आधारे पुनर्वित्ताची सोय उपलब्ध असते. परंतु कर्ज कंपन्यांच्या बाबतीत तशी सोय उपलब्ध नसल्याने भारतात लहान कर्ज कंपन्यांचा पुरेसा विकास झाला नाही.

७. फसवणुकीचे वाढते प्रमाण : कर्ज पुरवठ्याच्या कार्यात भारतातील कर्ज कंपन्यांचे योगदान खूप मोठे आहे. या कंपन्या ठेवीवर अधिक व्याजदर देतात. परंतु बोगस कंपन्या ठेवीदारांना अधिक व्याजदराचे आमीष दाखवून मोठ्या प्रमाणात ठेवी गोळा करतात व काही काळाने ठेवीदारांचे पैसे परत न करता पलायन करतात. त्यामुळे ठेवीदारांचे नुकसान होते.

८. विश्वासार्हता कमी : दिवसेंदिवस बोगस कर्ज कंपन्यांचे अनेक अनेक घोटाळे समाजासमोर येत आहेत. त्यातून ठेवीदारांना नुकसान सहन करावे लागते. अशा फसवणूक करणाऱ्या बोगस कर्ज कंपन्यांवर योग्य नियंत्रण नसल्यामुळे त्यांचे फावते. त्यामुळे कर्ज कंपन्यांची विश्वासार्हता दिवसेंदिवस कमी होत आहे.

वरील अनेक प्रकारच्या समस्या तसेच कार्य पद्धतीतील दोष भारतातील कर्ज कंपन्यांच्या बाबतीत दिसून येतात.

२.२.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न

२.२.४ भारतीय आयात निर्यात बँक

स्थापनेची पाश्वभूमी :

भारतीय आयात-निर्यात बँकेची (EXIM Bank of India) स्थापना सन १९८२ मध्ये करण्यात आली. आयात-निर्यात कायदा १९८१ नुसार या बँकेची स्थापना करण्यात आली असून १ जानेवारी, १९८२ पासून या बँकेचे प्रत्यक्ष कार्य सुरु झाले. ही बँक म्हणजे भारतातील सर्वोच्च निर्यात प्रोत्साहन व पायाभूत सुविधा केंद्र म्हणून कार्य करते. निर्यात वाढीसाठी विविध कार्यक्रम आणि धोरणे यांच्या माध्यमातून निर्यात क्षेत्राला प्रोत्साहन देणारे व विकास घडवून आणण्यासाठी मुख्य संस्था म्हणून ही संस्था कार्य करते. देशातील निर्यातदारांना आणि परदेशातील आयातदारांना वित्त पुरवठा, प्रोत्साहनात्मक सल्ला व सेवा पुरवठा करणारी यंत्रणा, निर्यातीसाठी प्रोत्साहन व पायाभूत सुविधांसाठी पुरवठा करणारी यंत्रणा यांच्या माध्यमातून देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये या बँकेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारतीय व भारताबाहेरील आयातदारांना तसेच जागतिक बँकेच्या संयुक्त साहसी उपक्रमांना साहाय्य करणारी संस्था म्हणून या बँकेला मान्यता मिळाली आहे.

निर्यातीसाठी व निर्यातदारांसाठी मध्यम व दीर्घमुदतीचा वित्तपुरवठा करण्यासाठी एक विशेष वित्तीय संस्था स्थापन करावी अशी शिफारस पी. सी. अलेकझांडर (१९७८), टंडन समिती (१९८०) यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या अभ्यासगटाने व विविध वित्तीय समित्यांनी सरकारला केली होती. तसेच निर्यातीसाठी व निर्यातदारांसाठी केल्या जाणाऱ्या अर्थ साहाय्यमध्ये सुलभता यावी व भारतीय निर्यात क्षेत्राला चालना मिळेल यादृष्टीने संभाव्य बदल या समित्यांनी सुचविले होते. विविध समित्यांनी केलेल्या या शिफारशींचा विचार करून भारतीय संसदेने १७ ऑगस्ट १९८१ रोजी एकिझिम बँक कायदा संमत केला. त्यास अनुसरून १ जानेवारी १९८२ पासून भारतीय आयात-निर्यात बँक अस्तित्वात आली. त्यानंतर आय.डी.बी.आय. बँकेच्या विदेशी वित्तपुरवठा शाखेमार्फत एकिझिम बँकेचे निर्यातीसाठीचे पत्रव्यवहार आणि निर्यातीसाठी पत्रपुरवठा केला जाऊ लागला.

सन १९८२ ला आयात-निर्यात बँक जेंब्हा अस्तित्वात आली, त्यावेळी खाजगी क्षेत्राचा पुरेसा विकास झाला नसल्याने तसेच खाजगी क्षेत्र पुरेसे सक्षम नसल्याने, पत्रपुरवठा सुविधांमध्ये सुधारणा करणे तसेच कमी विमा हप्त्यांमध्ये निर्यातीसाठी केल्या जाणाऱ्या पत्रपुरवठ्यातील जोखीम कमी करण्यासाठी विमा सुविधा पुरविण्याची गरज होती. निर्यात पत अनुदानाद्वारे एकिझिम बँकेला इतर देशांच्या निर्यात पत्रपुरवठा संस्थांशी स्पर्धा करण्यासाठी सक्षम करणे व व्यापार तूट कमी करणे हे या बँकेचे अंतिम उद्दिष्ट आहे. ही बँक पूर्णपणे भारत सरकारच्या मालकीची असून ३१ मार्च २०१६ रोजी बँकेचे वसूल झालेले भांडवल रु.६३,००० कोटी इतके होते.

२.२.४.२ आयात निर्यात बँकेचे व्यवस्थापन

ही बँक पूर्णपणे सरकारच्या मालकीची असून त्याचे व्यवस्थापन संचालक मंडळामार्फत केले जाते. एकिझिम बँकेच्या दैनंदिन कामकाजाबाबतचे तसेच बँकेची दीर्घकालीन उद्दिष्टे पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असणारे धोरणात्मक निर्णय संचालक मंडळ व अध्यक्ष यांच्यामार्फत घेतले जातात. बँकेच्या संचालक मंडळामध्ये सरकारचे प्रतिनिधी, विकास बँक, मध्यवर्ती बँक, सार्वजनिक कंपनी, आंतरराष्ट्रीय व्यापार क्षेत्रातील अभ्यासक यांचा समावेश असतो. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार वृद्धिंगत करणे, विशेषत: देशाच्या निर्यातीत वाढ घडवून आणण्यासाठीचे योग्य निर्णय संचालक मंडळामार्फत घेतले जातात.

आयात-निर्यात बँकेच्या व्यवस्थापन मंडळाची रचना खालीलप्रमाणे आहे :

१. संचालक मंडळामध्ये केंद्र सरकारकडून एक अध्यक्ष व एक व्यवस्थापकीय संचालक यांची नेमणूक केली जाते. अध्यक्ष आणि व्यवस्थापकीय संचालक म्हणून एकाच व्यक्तीची नेमणूक केली जाते किंवा पूर्णवेळ दोन संचालकांची नेमणूक केंद्र सरकार करते.

२. भारतीय मध्यवर्ती बँकेकडून एक संचालक नामनिर्देशित केला जातो.

३. विकास बँकेचा प्रतिनिधी म्हणून एक संचालक नामनिर्देशित केला जातो.
 ४. कंपनी कायदा-१९५६ मधील सेक्षन ६१७ नुसार सरकारी/सार्वजनिक कंपनी म्हणून निर्यात व पतहमी महामंडळ लि. यांच्याकडून एक संचालक नियुक्त केला जातो.
 ५. केंद्र सरकारकडून नामनिर्देशित केलेल्या संचालकांची एकूण संख्या १२ पेक्षा जास्त असू नये.
- त्यामध्ये -

- (अ) केंद्र सरकारमधील अधिकाऱ्यांमधून पाच संचालक निवडले जावेत.
- (ब) अनुसूचित बँकांचे तीन प्रतिनिधी असावेत.
- (क) आयात-निर्यात क्षेत्रात, वित्तीय क्षेत्रात काम करण्याचा किंवा व्यवसाय करण्याचा दीर्घ अनुभव असणारे किंवा विशेष ज्ञान असणाऱ्या तज्ज्ञ व्यक्ती यामधून तीन संचालक नियुक्त केले जातात.

केंद्र सरकारकडून नियुक्त केल्या जाणाऱ्या एग्जिम बँकेच्या अध्यक्षांची किंवा व्यवस्थापकीय संचालकांची मुदत ही पाच वर्षांसाठी असते. केंद्र शासनाला त्यांना पुनर्नियुक्ती देण्याचा किंवा मुदतीपूर्वी त्यांना पदावरून दूर करण्याचा अधिकार आहे. केंद्र सरकार व्यतिरिक्त इतर संस्थांनी नामनिर्देशित केलेल्या अर्धवेळ संचालकांचा कार्यकाळ जास्तीत जास्त सहा वर्षांचा असतो. त्यांची पुनर्नियुक्ती करण्याचा किंवा त्यांना संचालक पदावरून दूर करण्याचा अधिकार नामनिर्देशन करणाऱ्या संबंधित प्राधिकरणाला असतो.

आयात-निर्यात बँकेची कार्ये

- एग्जिम बँक कायदा १९८१ यामध्ये निश्चित केलेली आयात-निर्यात बँकेची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.
- भारतातील अनुसूचित बँका तसेच इतर वित्तीय संस्था व केंद्र सरकारच्या अधिकृत राजपत्रामध्ये सूचित केलेल्या इतर वित्तीय संस्था व बँका यांना आयात किंवा निर्यातीच्या उद्देशाने कर्जासाठी पुनर्वित्तपुरवठा करणे तसेच अग्रीमे देणे.

२. ज्या कंपन्या आयात व निर्यात यांसारखी कामे करतात अशा उद्योग संस्थांचे रोखे, शेअर्स, कर्जरोखे व बांड्स जारी करणे व विक्रीची हमी देणे.

३. भारतात किंवा भारताबाहेर सरकारच्या रोख्यांचा लिलाव करणे किंवा हमी देणे. तसेच बँका वित्तीय संस्था व सरकार यांच्या वतीने अशा व्यवहारांमध्ये सहभागी होणे.

४. व्यापारी विनिमय पत्रे व वचनपत्रे यांचा स्वीकार करणे, संकलन करणे, वटवणूक व पुनर्वटवणूक करणे, त्यांची खरेदी-विक्री करणे व भारतातील व भारताबाहेरील व्यवहार वाढविणे तसेच या विनिमय पत्रांवर व व्यापारी पत्रांवर कर्जे व अग्रीमे देणे.

५. पतपत्रे जारी करणे, मंजुरी देणे, सुरु करणे, निश्चिती करणे व त्यांचे पृष्ठांकन करणे तसेच त्याद्वारे व इतर कागद पत्रांच्या साहाय्याने बिले गोळा करणे व व्यवहार करणे.

६. आयात-निर्यात व्यापाराच्या उद्देशाने विदेशी सरकार, वित्तीय संस्था किंवा एखादी प्रकीय व्यक्ती यांना पतपुरवठा करणे.

७. भारताबाहेर भारतीय संयुक्त साहसी भांडवलासाठी कर्जे आणि अग्रीमे देणे.

८. भारताबाहेरील कोणत्याही संयुक्त साहसी उपक्रमांमध्ये समभाग असलेल्या कोणत्याही भारतीय व्यक्तींना कर्ज आणि अग्रीमे देणे.

९. भाडेपट्टी करारावर उपकरणे व साधनसामग्री यांची आयात व निर्यात करण्यासाठी वित्तपुरवठा करणे.

१०. विकास बँका व कोणत्याही देशाची आयात-निर्यात यांच्या रोखे, शेअर्स, कर्जरोखे व बॉँड्स् जारी करणे, नोंदणी करणे, खरेदी करणे किंवा गुंतवणूक करणे.

११. प्रकीय व्यवहारांची पूर्तता करण्यासाठी आवश्यकता असल्यास अशा व्यवहारांमध्ये सहभाग घेणे तसेच खरेदी-विक्री कार्य करणे.

१२. भारतातील व भारताबाहेरील कोणत्याही शाखेत खाते उघडणे किंवा एखाद्या संस्थेबोरेवर व्यवस्थापनात सहभागी होणे किंवा संबंधीत कार्ये करण्यासाठी मध्यस्थ म्हणून कार्य करणे.

१३. कर्ज व अग्रीमे यांच्या मंजुरीसाठी संबंधित असलेली साधने व कागदपत्रे विचारार्थ पाठविणे.

१४. सहभागी प्रमाणपत्रे जारी करणे.

१५. कर्ज, तारण व इतर करार हक्कांची आवश्यकतेनुसार अंमलबजावणी करण्यासाठी विशिष्ट मर्यादिपर्यंत स्टॉक्स, शेअर्स, बॉण्ड्स् व कर्जरोखे यांची नोंद करणे तसेच खरेदी करणे.

१६. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला प्रोत्साहन देण्यासाठी व विकासाशी संबंधीत संशोधन, सर्वेक्षण, अर्थ-तांत्रिक व इतर अभ्यास करणे व अशा अभ्यासासाठी आवश्यक असलेला वित्तपुरवठा करणे.

१७. आयात-निर्यात व्यापारासाठी आवश्यक असलेले तांत्रिक, प्रशासकीय आणि वित्तीय साहाय्य पुरविणे.

१८. निर्यात वाढीसाठी योजनांची आखणी व अंमलबजावणीचे नियोजन करणे, प्रोत्साहन देणे, विकास घडवून आणणे आणि वित्तपुरवठा करणे.

१९. बँकेची कार्ये नियमितपणे पार पाडण्यासाठी साहाय्यक संस्थांची स्थापना करणे.

२०. केंद्र सरकार, राज्य सरकार, मध्यवर्ती बँक, विकास बँक किंवा केंद्र सरकारची अधिकृत व्यक्ती यांचा प्रतिनिधी किंवा मध्यस्थ म्हणून कार्य करणे.

२१. आंतरराष्ट्रीय व्यापारासंबंधी पतविषयक व बाजारविषयक माहिती मिळविणे, संकलित करणे, एकत्र करणे व त्यांचा प्रसार करणे.

२२. केंद्र सरकारने मान्यता दिलेले सर्व प्रकारचे व्यवसाय करणे.

२३. सध्या अस्तित्वात असलेल्या कायद्यानुसार त्यांची नेमून दिलेली कार्ये करण्यासाठी, त्यांना देण्यात आलेल्या अधिकारांचा आवश्यकतेनुसार वेळोवेळी परिणामकारकपणे उपयोग करणे तसेच त्यांच्या मालमत्तेची खरेदी किंवा हस्तांतरण करण्यासंबंधी कार्ये करणे.

स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

२.३ सारांश

भारताय विविध वित्तीय संस्था कार्यरत असून स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषत: १९६९ नंतर बँकिंग क्षेत्रामध्ये खाजगी व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकिंग क्षेत्रामध्ये आमूलाग्र बदल झाल्याचे दिसून येते. देशातील खाजगी तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँकांचे देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत खूप महत्त्वाचे योगदान आहे. १९९१ नंतर बँकिंग क्षेत्रामध्ये देखील आर्थिक सुधारणांचे वारे वाहू लागले. त्यास अनुसरून

१९९१ व १९९८ साली एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या बँकिंग सुधारणा समितीने अनेक महत्वाच्या शिफारशी केंद्र सरकारला केल्या व त्यानंतर बँकाबरोबर इतर वित्तीय संस्थांचे महत्व देखील वाढू लागले. भारतामध्ये अनेक वित्तीय संस्था कार्यरत आहेत. त्यामध्ये व्यापारी बँका, सहकारी बँका, विकास बँका, वित्तीय महामंडळे, बँकेतर वित्तीय संस्था, गुंतवणूक कंपन्या, आयात-निर्यात बँक इ. चा समावेश होतो. प्रस्तुत प्रकरणात यापैकी काही मोजक्याच वित्तीय संस्थांचे विवेचन केले आहे.

बँकेतर वित्तीय संस्थांना बँक व्यवसाय करण्याचा परवाना दिला जात नाही. परंतु बँकेतर संस्था म्हणून त्यांची नोंदणी RBI कडे करावी लागते. भारतात व्यापारी बँका व इतर बँकानंतर बँकेतर वित्तीय संस्थांचे कार्य खूप व्यापक आहे. देशातील उद्योगाला चालना देणे, विविध प्रकारचा कर्जपुरवठा करणे, यामध्ये या बँकांची भूमिका खूप महत्वपूर्ण आहे. भारतातील निर्यात व्यापाराला चालना मिळावी, परकीय व्यापार देशाला अनुकूल व्हावा, त्यामध्ये वाढ व्हावी यांसाठी भारतीय आयात-निर्यात बँक १९८२ पासून कार्यरत आहे.

देशातील लोकांकडून बचत गोळा करून ती योग्य ठिकाणी गुंतवणूक करण्याच्या दृष्टीने ‘म्युच्युअल फंड’ उपयोगाचे ठरतात. त्यामुळे भांडवलदारांना, उद्योगांना निधीची उपलब्धता होते व बचतदारांना, गुंतवणूकदारांना त्यांच्या गुंतवणुकीपासून योग्य परतावा मिळतो. त्यामुळे बचत व गुंतवणूकीस चालना मिळते.

बँकेतर वित्तीय संस्थांचा एक भाग किंवा प्रकार म्हणून ‘कर्ज कंपन्या’ कार्य करताना दिसून येतात. बँकांच्या वित्तीय सेवांपासून वंचित असलेल्या गरजू लोकांना वित्तपुरवठा करण्याचे काम या कर्ज कंपन्यांच्या माध्यमातून केले जाते. त्यामुळे आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत या कर्ज कंपन्या देखील महत्वाची भूमिका पार पाडत असल्याचे दिसून येते.

वरील सर्व वित्तीय संस्था, देशाच्या आर्थिक विकासात महत्वपूर्ण योगदान देत आहेत. तरी त्यांना विविध प्रकारच्या अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. तसेच त्यांच्या कार्यपद्धतीत काही दोष आहेत. त्यांना विदेशी वित्तीय संस्थांशी स्पर्धा करावी लागत आहे.

२.४ महत्वाच्या संकल्पना

१. बँकेतर वित्तीय संस्था : ‘ज्या बँका ठेवी स्वीकारण्याचे व कर्ज वितरीत करणे’ यांसारखी कामे करतात परंतु त्यांना बँक म्हणून मान्यता मिळालेली नसते अशा वित्तीय संस्थांना बँकेतर वित्तीय संस्था असे म्हटले जाते.

२. आयात : कोणत्याही देशाने देशाबाहेरील बाजारपेठेतून किंवा इतर देशांतून केलेली वस्तू व सेवांची खरेदी म्हणजे त्या देशाची आयात होय.

३. निर्यात : कोणत्याही देशाने देशाबाहेरील बाजारपेठेत किंवा इतर देशांना विकलेल्या वस्तू व सेवा म्हणजे त्या देशाची निर्यात होय.

४. भाडेपट्टी करार : एखाद्या कंपनीने आपली यंत्रसामग्री व इतर मालमत्ता इतर उद्योग संस्थांना न विकता काही कालावधीसाठी त्याचा पैशाच्या स्वरूपात मोबदला घेऊन उद्योग संस्थांना न विकता काही कालावधीसाठी त्याचा पैशाच्या स्वरूपात मोबदला घेऊन वापरावयास देणे याबाबत केलेला करार म्हणजे भाडेपट्टी करार होय.

५ कर्ज कंपनी : ज्या कंपनीचे कर्जपुरवठा करणे हे प्रमुख कार्य असते त्यास कर्ज कंपनी असे म्हणतात.

२.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न १

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (क) २. (ड) ३. (ब) ४. (ब) ५. (ड)

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (ड) २. (अ) ३. (ब) ४. (क) ५. (क)

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (क) २. (ड) ३. (क) ४. (क) ५. (ड)

स्वयं अध्ययन प्रश्न ४

प्रश्न : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा.

१. (क) २. (ब) ३. (ब) ४. (ब) ५. (क)

२.६ सरावासाठी प्रश्न

१. बँकेतर वित्तीय संस्था म्हणजे काय ते सांगून भारतातील बँकेतर संस्थांची कामगिरी स्पष्ट करा.

२. भारतातील म्युच्युअल फंडाचे प्रकार कोणकोणते आहेत ?

३. म्युच्युअल फंडातील गुंतवणुकीचे फायदे स्पष्ट करा.

४. भारतीय आयात-निर्यात बँकेची कार्ये कोणकोणती आहेत ?

५. भारतातील कर्ज कंपन्यांचे गुण-दोष स्पष्ट करा.

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. बी. एच. दामजी, ‘बँकिंग आणि वित्तीय बाजारपेठा’, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर, २००५.
२. डॉ. श्रीधर आत्माराम देशपांडे व डॉ. विनायक श्रीधर देशपांडे, ‘वित्तीय संस्था आणि वित्तीय बाजार’, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, प्रथम आवृत्ती-२००४.
३. डॉ. कुणाल बडदे आणि डॉ. बी. खटाळ, ‘भारतीय बँकिंग आणि वित्तीय प्रणाली’, प्रशांत पब्लिकेशन्स.
४. डॉ. मुकुंद महाजन, ‘भारतातील बँक कायदे आणि व्यवहार’, निराली प्रकाशन.

■ ■ ■

घटक - ३

बँकिंग सुधारणा (Banking Reforms)

३.०. उद्दिष्ट्ये

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ नरसिंहम् समिती (१९९१) - नरसिंहम् समिती १९९१ ची उद्दिष्टे - नरसिंहम् समिती १९९१ च्या शिफारशी

३.२.२. नरसिंहम् समिती (१९९८) - १९९८ च्या नरसिंहम् समितीच्या शिफारशी

३.२.३ बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक - भारतातील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक - भारतातील क्षेत्रनिहाय थेट परकीय गुंतवणूक - बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक - बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक - बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीची मर्यादा

३.२.४ पेमेंट बँका - पेमेंट बँकेचा अर्थ - पेमेंट बँका स्थापनेची मार्गदर्शक तत्वे - लघू वित्तीय बँक - लघू वित्तीय बँका स्थापनेची मार्गदर्शक तत्वे

३.३ सारांश

३.४ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

३.६ पारिभाषिक शब्द

३.७ सरावासाठी स्वाध्याय

३.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

३.०. उद्दिष्ट्ये

सदर प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणाला पुढील बाबींची अधिक कल्पना येण्यास मदत होते.

१. नरसिंहम् समिती (१९९१), नरसिंहम् समिती १९९१ ची उद्दिष्टे, नरसिंहम् समिती १९९१ च्या शिफारशी यांचे स्पष्टीकरण प्राप्त होण्यास मदत होते.

२. नरसिंहम् समिती (१९९८), १९९८ च्या नरसिंहम् समितीच्या शिफारशी स्पष्ट होण्यास मदत होते.

३. बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक, भारतातील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक, भारतातील क्षेत्रनिहाय थेट परकीय गुंतवणूक, बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक, बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक, बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची मर्यादा अधिक स्पष्ट होण्यास मदत होते.

४. पेमेंट बँका, पेमेंट बँकेचा अर्थ, पेमेंट बँका स्थापनेची मार्गदर्शक तत्वे, लघू वित्तीय बँक, लघू वित्तीय बँका स्थापनेची मार्गदर्शक तत्वे स्पष्ट होण्यास मदत होते.

३.१ प्रास्ताविक

भारतीय बँकिंग पद्धतीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विविध समित्याचे गठण भारत सरकारद्वारे करण्यात आले. त्यामध्ये आर. जी सरैय्या समिती, टंडन कमिटी, तलवार समिती, मराठे समिती, चोरे कमिटी, चक्रवर्ती समिती, खुस्त्रो समिती, गोईपोरिया समिती, नाईक समिती, सोंधी समिती, नरसिंहम् समिती, नचिकेत मोर समिती, उर्जित पटेल समिती इत्यादी समित्यांचा समावेश होतो. या सर्व समित्यांमध्ये बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणांच्या संदर्भात अत्यंत महत्वपूर्ण मानली जाणारी समिती म्हणजे नरसिंहम् समिती होय.

भारतामध्ये १९९१ मध्ये स्विकारण्यात आलेल्या नवीन आर्थिक धोरणाचा अर्थव्यस्थेतील शेती, उद्योग, सेवा या क्षेत्रांवर जसा प्रभाव पडला तसाच तो बँकिंग क्षेत्रावर देखील पडल्याचे दिसून येते. नवीन आर्थिक धोरणाचा भाग म्हणून देशात खाजगी बँकाच्या स्थापनेस सुरुवात झाली तसेच विदेशी बँकाच्या स्थापनेला परवानगी देण्यात आली. त्यामुळे देशी बँकांच्या समोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली. तसेच १९४९ ते १९९१ च्या दरम्यान विविध बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले होते त्यांच्या समोरील समस्यांवर योग्य उपाययोजना करण्याची गरज निर्माण झाली. जागतिक स्तरावरील बँकिंग क्षेत्रामध्ये झालेल्या बदलांना अनुसरून भारतातील बँकिंग क्षेत्राला अधिक प्रभावी (Effective), स्पर्धात्मक (Competitive) आणि कार्यक्षम (Effective) बनविण्याच्या दृष्टीने काय उपाययोजना करणे आवश्यक आहे याबाबत सूचना करण्यासाठी देशात काही समित्याचे गठण करण्यात आले. त्यामधील महत्वाच्या दोन समित्या म्हणजे १९९१ आणि १९९८ मध्ये आरबीआयचे माजी गव्हर्नर एम. नरसिंहम् यांच्या अध्यक्षतेखाली गठण करण्यात आलेल्या समित्या होत. बँकिंग क्षेत्रामध्ये त्यानी केलेल्या सूचना अत्यंत महत्वपूर्ण मानल्या जातात. म्हणूनच एम. नरसिंहम् यांना भारतीय बँकिंग क्षेत्राचे पितामह (Father of Indian Banking Sector) असे संबोधले जाते.

३.२.१. नरसिंहम् समिति (१९९१)

भारतीय बँकिंग क्षेत्रात जागतिकीकरणास तोंड देण्यासाठी काय बदल करावे लागतील. त्याबाबत शिफारशी करण्यासाठी भारत सरकारने आर.बी.आय चे माजी गव्हर्नर श्री. एम. नरसिंहम् यांच्या अध्यक्षतेखाली १४ ऑगस्ट, १९९१ रोजी एक समिती नेमली. भारताचे तत्कालीन वित्त मंत्री डॉ. मनमोहन सिंह यांच्यामार्फत एम. नरसिंहम् यांच्या अध्यक्षतेखाली सदर समिती गठीत केली. जागतिकीकरणामुळे भारतीय बँकांना परकीय बँकांशी स्पर्धा करावी लागणार असल्याने भारतीय बँकिंग क्षेत्रात कायम सुधारणा कराव्यात याबाबत या समितीने शिफारशी केल्या.

नरसिंहम समिती १९९१ ची उद्दिष्टे : पुढील उद्दिष्टे समोर ठेवन सुदर समितीचे गठन करण्यात आले होते.

१. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका व विकास बँकाची आर्थिक स्थिती बळकट करण्यासाठी उपाय योजना सचविणे.

२. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाचे संघटन, रचना, कार्ये, बँकाची कार्यपद्धती यांचे परीक्षण करून उपाय सुचविणे.

३. भारतातील वित्तीय व्यवस्था जागतिकीकरणाच्या संदर्भात अधिक बाजाराभिमुख करणे.

नरसिंहम् समिती १९९१ च्या शिफारशी : जागतिकीकरणाला अनुसरून भारतीय बँकींग क्षेत्रामध्ये कोणते मुलभूत बदल होणे अपेक्षीत आहेत या बाबत पुढील महत्वाच्या शिफारशी केल्या आहेत.

१. व्याजदर निश्चितीमधील सरकारचा हस्तक्षेप करणे : १९९१ च्या पूर्वीच्या कालखंडात बँकाच्या कर्जाचा व्याजदर निश्चित करण्यामध्ये सरकारचा अनावश्यक हस्तक्षेप होत होता. उदारीकरणाच्या कालखंडात भारतीय बँकांना जागतिक स्तरावरील बँकाशी तसेच नव्याने येऊ घातलेल्या खाजगी बँकांशी स्पर्धा करणे शक्य नसल्याने सरकारने हा हस्तक्षेप कर्मी करावा व बँकानी आपल्या व्याजाचे दर बाजार शक्तीद्वारे म्हणजेच कर्जाची मागणी व प्रवर्था यावरून निश्चित करावेत अशी शिफारस केली.

२. सीआरआर, एसएलआर कमी करणे : आरबीआयद्वारे देशातील प्रत्येक व्यापारी बँकेला ठरवून दिला जात असलेला सीआरआर, व एसएलआर कमी करावा जेणे करून बँकाना बाजारामध्ये कर्ज देण्यासाठी अधिक रक्कम शिळ्क राहील त्या जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत टिकाव धरू शकतील त्याची स्पर्धाशक्ती वाढेल अशी शिफारस केली.

३. बँकांच्या कर्जाची वेळेत परतफेड व्हावी यासाठी कोर्टाची स्थापना करणे : बँकांनी दिलेल्या कर्जाची परतफेड वेळेत व्हावी यासाठी कोर्टाची स्थापना करण्यात यावी अशी शिफारस केली सदर कोर्ट बँक व कर्जदार यांच्यामध्ये निर्माण होणारे वाद जलद मिटविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करेल. याच शिफारशीच्या आधारे देशात १९९३ मध्ये कर्ज वसुली कोर्टाची स्थापना करण्यात आली.

४. अग्रक्रम क्षेत्राला सामान्य व्याजदराने कर्जपुरवठा करावा : प्रत्येक व्यापारी बँकेला त्यांनी केलेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी ४०% कर्जपुरवठा हा अग्रक्रम क्षेत्राला करणे आरबीआयने बंधनकारक केले आहे व असे कर्ज कमी व्याजदराने द्यावे लागत असल्याने बँकाची स्पर्धाक्षमता कमी रहात असल्याने त्यांना तो कर्जपुरवठा सामान्य व्याजदराने करण्याची मुभा देण्यात यावी अशी शिफारस सदर समितीने केली.

५. सार्वजनिक बँकांमधील सरकारी भागीदारी कमी करावी : सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील आपल्या भागीदारीची काही प्रमाणात विक्री करावी ज्यामधून बँकांमधील खाजगी भागीदारी वाढत जावून त्यांची स्पर्धाक्षमता वाढण्यास मदत होईल अशा स्वरूपाची शिफारस एम. नरसिंहम समितीने केली.

६. नव्या खाजगी व विदेशी बँकांना परवानगी द्यावी : देशामध्ये नव्या खाजगी तसेच विदेशी बँकांच्या स्थापनेला सरकारने परवानगी द्यावी त्यामधून नव्या बँका स्थापन होऊन देशातील बँकांमधील स्पर्धा वाढत जावून त्यांची जागतिक स्तरावरील स्पर्धाक्षमता वाढण्यास मदत होईल. या शिफारशीचा स्विकार करून सन १९९३ मध्ये सरकारने नव्या १० बँकांच्या स्थापनेला परवानगी दिली.

७. बँकिंग लोकपालची स्थापना करावी : बँकांचे कर्मचारी तसेच ग्राहक यांच्या समस्या आणि तक्रारींचे तात्काळ निवारण व्हावे यासाठी बँकिंग लोकपालची स्थापना करण्यात यावी अशी शिफारस केली.

वरील शिफारशी विचारात घेऊन नरसिंहम समितीने कायदेशीर रोखता प्रमाण, रोख राखीव निधी प्रमाण, व्याजदर टप्पे, नवीन खाजगी बँका, बँकिंग लोकपाल, मुक्त व स्वतंत्र बँका, वगैरेबाबत विविध शिफारशी केल्या व त्या सरकारने स्विकारल्या.

३.२.२. नरसिंहम् समिति (१९९८)

डिसेंबर १९९७ मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्री पी. चिंदंबरम यांचेमार्फत आरबीआयचे माजी गव्हर्नर एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली बँकिंग विषयक सुधार समितीचे गठण केले. भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणांची पाहणी करून वित्तीय सुधारणा सुचिविष्याची जबाबदारी सदर समितीवर सोपविष्यात आलेली होती. एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या सदर समितीने आपला अहवाल एप्रिल १९९८ मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्री यशवंत सिन्हा यांचेकडे सोपविला.

१९९८ च्या नरसिंहम् समितीच्या शिफारशी

१. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना स्वायत्तता व स्वातंत्र्य : आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्य करणाऱ्या खाजगी क्षेत्रातील बँकाशी स्पर्धा करता यावी यासाठी भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना स्वायत्तता व स्वातंत्र्य देण्यात यावे.

२. व्यावसायीक बँकिंग उत्कृष्ट पद्धतीचा स्विकार : सार्वजनिक क्षेत्रातील बँक कर्मचाऱ्यांच्या भरतीसाठी, प्रशिक्षणासाठी तसेच मोबदला विषयक धोरण निश्चितीसाठी व्यावसायीक बँकिंगच्या उत्कृष्ट पद्धतीचा स्वीकार करण्यात यावा.

३. संचालक मंडळाच्या कार्याचे परीक्षण : सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या संचालक मंडळामध्ये संचालक म्हणून कार्यरत असलेल्या राजकारणी, खाजगी व्यक्ती, संसदेतील सदस्य यांचा अनावश्यक हस्तक्षेप वाढत असल्याने अशा संचालक मंडळाच्या कार्याचे परीक्षण करण्याची व्यवस्था निर्माण करण्यात यावी.

४. स्वेच्छा निवृत्ती योजना : जर एखादी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँक सातत्याने तोट्यात जात असेल तर त्या बँकेला आपले काही कर्मचारी कमी करण्याचा अधिकार असावा यासाठी स्वेच्छा निवृत्ती योजना लागू करण्याचा त्यांना अधिकार देण्यात यावा.

५. सक्षम सार्वजनिक बँकांचे सक्षम बँकेत विलिनीकरण : सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे विलिनीकरण करत असताना सक्षम सार्वजनिक बँकांचे सक्षम बँकेतच विलिनीकरण करण्यात यावे जेणेकरून ती बँक जागतिक स्तरावर एक भारतीय बँक म्हणून चांगल्या पद्धतीने कार्य करू शकेल.

६. चार स्तरीय बँकींग रचना : १९९८ मधील एम. नरसिंहम समितीने भारतासाठी चार स्तरीय बँक व्यवस्था निर्माण करण्याची शिफारस केली. त्यामध्ये त्यांनी पुढील चार स्तर सांगितलेले आहेत.

(अ) आंतरराष्ट्रीय स्तरीय बँका : देशात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करू शकतील अशा ३ बँका असाव्यात.

(ब) राष्ट्रीय स्तरीय बँका : देशात राष्ट्रीय स्तरावर काम करणाऱ्या प्रमुख अशा ८-१० बँका असाव्यात.

(क) विभागीय बँका : देशातील विभागीय किंवा प्रादेशिक स्तरावर कार्य करू शकतील अशा विभागीय बँका कार्यरत असाव्यात.

(ड) स्थानिक बँका : देशात स्थानिक स्तरावरील व्यक्ती व संस्था यांच्या गरजा विचारात घेऊन कार्य करू शकेल, अशा स्थानिक स्वरूपाच्या बँका कार्यरत असाव्यात अशी शिफारस त्यांनी केली.

७. आरबीआयच्या भूमिकेमध्ये सुधारणा : देशाच्या मध्यवर्ती बँकेची भूमिका ही बँकांची नियामक बँक अशी असावी तिने सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची मालक या पद्धतीने आपली भूमिका ठेवू नये अशा स्वरूपाची शिफारस केली.

८. मालमत्ता पुनर्चना कंपनीची स्थापना : बँकांनी दिलेल्या कर्जापैकी अकार्यक्षम मत्ता (Non Performing Assets - NPA) वसुलीसाठी मालमत्ता पुनर्चना कंपनीची (Asset Reconstruction Company - ARC) स्थापना करण्यात यावी अशी शिफारस केली.

९. कर्जाच्या वसुलीसाठी कायदेशीर व्यवस्था : बँकानी दिलेल्या कर्जाच्या वसुलीसाठी कायदेशीर व्यवस्था निर्माण करण्यात यावी. सदर शिफारशीच्या आधारावर जी व्यक्ती कर्जाची परतफेड करत नाही तिच्या मालमत्तेचा लिलाव करून पैसे वसुलीचा अधिकार देईल अशा कायद्याची गरज निर्माण झाल्याने २००२ मध्ये सारफेसी (SARFAESI Act 2002) कायदा करण्यात आला.

१०. संगणकीकरण, डिजिटलायझेशन, ऑनलाईन पेमेंटसाठी कायदेशीर व्यवस्था : सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकामध्ये संगणकीकरण, डिजिटलायझेशन, ऑनलाईन पेमेंटसाठी कायदेशीर व्यवस्था निर्माण करण्यात यावी अशी शिफारस केली. सदर शिफारसीला अनुसरून देशामध्ये २००७ मध्ये पेमेंट अँड सेटलमेंट कायदा करण्यात आला.

११. पुन्हा नव्या खाजगी व विदेशी बँकांना परवानगी देण्यात यावी : देशामध्ये नव्या खाजगी तसेच विदेशी बँकांच्या स्थापनेला सरकारने परवानगी द्यावी अशी शिफारस १९९१ च्या एम नरसिंहम् समितीने केल्याने सन १९९३ मध्ये सरकारने नव्या १० बँकांच्या स्थापनेला परवानगी दिली. १९९८ मधील एम नरसिंहम् समितीने पुन्हा नव्या खाजगी व विदेशी बँकांना परवानगी देण्यात यावी अशा स्वरूपाची शिफारस केली.

अशा स्वरूपाच्या विविध बँकिंग क्षेत्राच्या सुधारणांशी संबंधीत विविध शिफारसी केल्या व त्यापैकी अनेक शिफारसी भारत सरकारने स्विकारल्या देखील. त्यामधून भारतीय बँकाची क्षमता वाढण्यास मदत झाली तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना अधिक स्वायत्तता देण्यात आली. खाजगी तसेच विदेशी बँकाच्या स्थापनेची परवानगी यासारख्या अनेक शिफारशीमुळे आज भारतीय बँकांच्या जागतिक स्तरावरील कार्यपद्धतीमध्ये तसेच स्पर्धाशक्तीमध्ये वाढ होण्यास मदत झालेली आहे. म्हणून या समितीच्या बँकिंगच्या संदर्भातील शिफारशी अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानल्या जातात.

३.२.३. बँकीग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक

(Foreign Direct Investment in Banking)

सन १९४८ व १९५६ साली भारताचे पहिले व दुसरे औद्योगिक धोरण जाहीर करण्यात आले. या दोन्ही औद्योगिक धोरणामध्ये परदेशी भांडवलावर अनेक निर्बंध घालण्यात आले होते. या धोरणात जाहीर करण्यात आले की परदेशी गुंतवणूकदारांना भारतीय कायद्याच्या आधीन राहूनच भारतीय उद्योगात गुंतवणूक करता येईल. त्यामुळे परकीय भांडवल गुंतवणुकीला भारतात फारसा वाव नव्हता. सन १९७७ मध्ये भारतात केंद्रस्थानी आलेल्या जनता सरकारचा विदेशी भांडवलाबाबतचा दृष्टीकोन फारसा सकारात्मक नव्हता. ज्या भारतीय उद्योगात पुरेसे भांडवल व तंत्रज्ञान उपलब्ध नाही अशा उद्योगात विदेशी भांडवलदारांना फेरा कायद्यानुसार गुंतवणूक करता येईल, अशी अट घातली. थोडक्यात जनता सरकारचा विदेशी भांडवला संबंधीचा दृष्टीकोन त्यास पोषक नव्हता.

सन १९९१ मध्ये भारताने खुले आर्थिक धोरण स्विकारले. त्यामुळे जागतिकीकरणाला पोषक औद्योगिक धोरण भारतसरकारने स्विकारले व विदेशी भांडवल गुंतवणुकीला पोषक धोरण जाहीर केले. १९९१ च्या औद्योगिक धोरणामध्ये विदेशी भांडवलाबाबत उदार दृष्टीकोन स्विकारला. देशातील ३४ उद्योगात ५१ टक्के विदेशी गुंतवणुकीला परवानगी दिली. स्वयंचलित अथवा आपोआप गुंतवणुकीच्या मान्यतेखाली व येणाऱ्या उद्योगांना परवानगी देण्यासाठी विदेशी गुंतवणूक चालना बोर्डाची (FIPB) स्थापना करण्यात आली. सन १९९१ च्या औद्योगिक धोरणाने भारतात खन्या अर्थाने खुले व उदार धोरण स्विकारण्यात आले.

(अ) भारतातील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक : खालील पत्रक सन २००४-०५ ते सन २०१८-१९ या कालावधीमधील भारतीय अर्थव्यवस्थेत झालेली परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (दशलक्ष डॉलर) दर्शविलेली आहे.

भारतातील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणक

(२००४-०५ ते २०१८-१९)

वर्ष	परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (दशलक्ष डॉलर)
२००४-०५	३७५५
२०१५-१६	४०००९
२०१७-१८	४४८५७
२०१८-१९	४४३६६

स्रोत : ESI & RBI Bulletin

सन २००४-०५ ते २०१८-१९ या कालावधीत परकीय भांडवल गुंतवणुकीसंबंधी सरकारने स्वीकारलेल्या धोरणामुळे देशातील परकीय गुंतवणूक ३७५५ दशलक्ष डॉलर होती ती सन २०१८-१९ मध्ये ४४३६६ दशलक्ष डॉलर अशी वाढलेली आहे. म्हणजेच सदर कालखंडात देशातील एकूण परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक वाढत गेल्याचे दिसून येते.

(ब) भारतातील क्षेत्रनिहाय थेट परकीय गुंतवणूक : खालील पत्रक सन २०१७-१८ मधील भारतीय अर्थव्यवस्थेतील क्षेत्रनिहाय झालेल्या गुंतवणुकीचे प्रमाण दर्शविते.

ક્ષેત્રનિહાય થેટ પરકીય ગુંતવણીક (૨૦૧૭-૧૮)

क्षेत्र	थेट गुंतवणूकीचे प्रमाण टक्के
१. सेवा क्षेत्र (वित्तीय व गैरवित्तीय)	१८%
२. कॉम्प्युटर सॉफ्टवेअर व हार्डवेअर	८%
३. दूरसंचार	८%
४. बांधकाम क्षेत्र	६%
५. व्यापार	५%
६. ॲटोमोबाईल उद्योग	५%
७. इंजिनियरिंग व फार्मास्यूटीकल्स	४%
८. रसायने	४%

खोत : आर्थिक पाहणी अहवाल (विविध अंक)

वरील पत्रक सन २०१७-१८ मधील भारतीय अर्थव्यवस्थेतील क्षेत्रनिहाय झालेल्या गुंतवणुकीचे प्रमाण दर्शविते. त्यामधील प्रमाणानुसार भारतात झालेल्या थेट परकीय गुंतवणुकीमध्ये सेवा क्षेत्राचा पहिला क्रमांकावर आहे, याचाच अर्थ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्रामध्ये (की ज्यामध्ये वित्तीय तसेच गैरवित्तीय सेवांचा समावेश होतो) सर्वात अधिक विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक होत असल्याचे दिसून येते.

सेवा क्षेत्रानंतर कॉम्प्यूटर सॉफ्टवेअर व हार्डवेअर, दूरसंचार, बांधकाम क्षेत्र, व्यापार, अटोमोबाईल उद्योग, ड्रग व फार्मास्यूटीकल्स, रसायने या क्षेत्राचा अनुक्रमे पुढील क्रमांक आहेत.

(क) बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक : खालील पत्रक सन जानेवारी २००० ते डिसेंबर २०१० या कालावधीतील भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचे प्रमाण दर्शविते.

बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक

(जानेवारी २००० ते डिसेंबर २०१०)

क्षेत्र	दशलक्ष डॉलर	एकूण विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीशी प्रमाण	सेवा क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीशी प्रमाण
भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक	३०९९.०६	१.८९ %	११.६४ %

खोत : व्यापार व उद्योग मंत्रालय भारत सरकार २०१७

सन जानेवारी २००० ते डिसेंबर २०१० या कालावधीमधील भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचे प्रमाण वरील पत्रकावरून स्पष्ट होते. जानेवारी २००० ते डिसेंबर २०१० या कालावधीत भारतातील बँकिंग क्षेत्रामध्ये ३०९९.०६ दशलक्ष डॉलर एवढी विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक झाल्याचे स्पष्ट होते. याच कालखंडात झालेल्या एकूण विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीशी बँकिंग क्षेत्रातील गुंतवणुकीचे प्रमाण विचारात घेतल्यास ते १.८९ टक्के एवढे असल्याचे दिसून येते. तर जानेवारी २००० ते डिसेंबर २०१० या कालावधीमध्ये भारताच्या सेवाक्षेत्रामध्ये झालेल्या एकूण गुंतवणुकीच्या ११.६४ टक्के गुंतवणूक बँकिंग क्षेत्रामध्ये झाल्याचे दिसून येते.

(ड) बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक : खालीलपत्रक सन जानेवारी २०११ ते जून २०१३ या कालावधीमधील भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचे प्रमाण दर्शविते.

बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक (जानेवारी २०११ ते जन २०१३)

वर्ष	दशलक्ष डॉलर	एकूण विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीशी प्रमाण	सेवा क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीशी प्रमाण
जानेवारी ते डिसेंबर २०११	२८.८८	०.१	०.५६
जानेवारी ते डिसेंबर २०१२	४६.२५	०.२	०.९९
जानेवारी ते जून २०१३	२९५.४४	२.७२	१७.०६

स्नोत : व्यापार व उद्योग मंत्रालय भारत सरकार २०१७

सन जानेवारी २०११ ते जून २०१३ या कालावधीमधील भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचे प्रमाण वरील पत्रकावरून स्पष्ट होते. जानेवारी ते डिसेंबर २०११ या कालावधीत भारतातील बँकिंग क्षेत्रामध्ये २८.८८ दशलक्ष डॉलर एवढी विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक झाली होती तीच जानेवारी ते जून २०१३ या कालावधीत २९५.४४ दशलक्ष डॉलर एवढी वाढल्याचे दिसून येते. याच कालखंडात झालेल्या एकूण विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीशी बँकिंग क्षेत्रातील गुंतवणुकीचे प्रमाण विचारात घेतल्यास ते ०.१ टक्क्यांवरून २.७१ टक्क्यांपर्यंत वाढल्याचे दिसून येते. तर याच कालावधीमध्ये भारताच्या सेवाक्षेत्रामध्ये झालेल्या एकूण गुंतवणूकीच्या ०.५६ टके गुंतवणूक बँकिंग क्षेत्रामध्ये झाली होती ती १७.०६ टक्क्यांपर्यंत वाढल्याचे दिसून येते.

(इ) बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची मर्यादा : १९९१ च्या पूर्वी भारतीय सार्वजनिक तसेच खाजगी बँकामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीला फारसा वाव नव्हता. नवीन आर्थिक धोरणानंतर मात्र सर्वच क्षेत्राच्याबरोबर बँकिंगक्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची मर्यादा वाढविण्यात आल्याचे दिसून येते.

बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची मर्यादा

बँक	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची मर्यादा
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	२० टक्के
खाजगी क्षेत्रातील बँका	७४ टक्के

स्नोत : व्यापार व उद्योग मंत्रालय भारत सरकार २०१८

सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेत बँकिंग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची मर्यादा सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांसाठी २० टक्के निश्चित करण्यात आली आहे. तर खाजगी क्षेत्रातील बँकांमध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची मर्यादा ७४ टक्क्यांपर्यंत निश्चित करण्यात आलेली आहे. याचाच अर्थ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाच्या तुलनेत खाजगी क्षेत्रातील बँकामध्ये विदेशी गुंतवणूकदारांना अधिक गुंतवणूक करण्याची संधी उपलब्ध आहेत.

३.२.४. लघू व पेमेंट बँकांची संकल्पना

(Concept of Payment Bank and Small Finance Bank)

जुलै २०१४ मध्ये देशाचे तत्कालीन वित्तमंत्री अरूण जेटली यांनी सादर केलेल्या अर्थसंकल्पीय भाषणात भारताच्या वित्तीय समावेशनासाठी देशामध्ये लघू बँका व पेमेंट बँकाच्या स्थापनेची गरज आहे असे मत व्यक्त केले. तसेच अशा स्वरूपाच्या बँकांची देशात स्थापना करण्यात याव्यात अशी घोषणाही केली. तसेच देशात लघू बँका व पेमेंट बँकांना परवाना देण्यासाठी आरबीआयने आराखडा तयार करावा असे सांगण्यात आले. त्यानंतरच्या कालखंडात देशामध्ये विविध स्वरूपाच्या लघू बँका तसेच पेमेंट बँका स्थापन झाल्याचे दिसून येते.

३.२.४. (अ) पेमेंट बँका (Payment Banks)

सप्टेंबर, २०१३ मध्ये गठीत केलेल्या नचिकेत मोर समितीने आपला अहवाल जानेवारी २०१४ रोजी सादर केला. त्यामध्ये त्यांनी मास बँकींग, विशेष बँका स्थापन्याच्या शिफारसी केल्या त्याबरोबरच अल्प उत्पन्न गटातील लोकांसाठी किमान ५० कोटी रु. भांडवल असलेली पेमेंट बँक सुरु करावी अशी देखील शिफारस केली. त्या शिफारशीच्या आधारे आरबीआयने २७ नोव्हेंबर २०१४ रोजी पेमेंट बँका स्थापन करण्याबाबतच्या अंतिम मार्गदर्शक तत्वे सादर केली.

पेमेंट बँकेचा अर्थ : पेमेंट बँक ही ठेवी स्विकारणे आणि पैसे पाठविणे अशी मर्यादित सेवा देणारी बँक म्हणजे पेमेंट बँक होय. पेमेंट बँकांना कर्जे देता येत नाहीत. म्हणजेच पेमेंट बँका या एटीएम किंवा डेबिट कार्डची सुविधा उपलब्ध करून देऊ शकतात पण त्यांना क्रेडीट कार्डची सोय पुरविता येत नाही. देशातील स्थलांतरित कामगार, अल्प उत्पन्न कुरुंबे, छोटे व्यावसायिक, असंघटित क्षेत्रातील व्यक्ती व संस्थांना छोटे बचत खाते उघडणे, पेमेंट पाठविण्याची व्यवस्था करणे या सारख्या सुविधा उपलब्ध करून देऊन देशात वित्तीय समावेशन साध्य करण्याच्या उद्देशाने पेमेंट बँकाच्या स्थापनेवर भर देण्यात आला आहे.

१९ जुलै, २०१५ रोजी पेमेंट बँक स्थापनेसाठी आलेल्या ४१ अजूपैकी ११ संस्थांना पेमेंट बँक स्थापन करण्याची मान्यती दिली त्यामधून ११ एप्रिल २०१६ रोजी स्थापन झालेली एअरटेल एम कॉमर्स सर्विसेस लि., ही भारतीची पहिली पेमेंट बँक स्थापन झाली.

पेमेंट बँका स्थापनेची मार्गदर्शक तत्वे : देशामध्ये पेमेंट बँक स्थापन करण्याबाबत कोणकोणते मार्गदर्शक नियम विचारात घेणे आवश्यक आहेत याबाबत पुढील मार्गदर्शक तत्वे आरबीआयने स्पष्ट केलेली आहेत.

१. पेमेंट्स् शब्द आवश्यक : पेमेंट बँक म्हणून स्थापना केली जाणाऱ्या संस्थेने आपल्या नावामध्ये पेमेंट्स् हा शब्द वापरणे बंधनकारक असेल असे बंधन आरबीआयने लादले आहे.

२. भागभांडवल : पेमेंट बँकेची स्थापना करण्यासाठी आरबीआयने किमान भागभांडवलाची मर्यादा १०० कोटी रुपये निश्चित करून दिली आहे.

३. अनुभवी व्यक्ती किंवा संस्था : प्रीपेड पेमेंट संस्था, व्यावसायीक संस्था, गैर-बँकिंग वित्तीय कंपन्या, दूरसंचार कंपन्या, सुपरमार्केट चेन्स, कॉफेरेट कंपन्या इत्यादी क्षेत्रात कार्य करण्याच्या अनुभवी संस्थांना पेमेंट बँकेची स्थापना करता येईल असे बंधन आरबीआयने लादले आहे.

४. कार्यक्षेत्र : पेमेंट बँकेला चालू व बचत ठेवी स्वीकारणे, एटीएम किंवा डेबिट कार्ड देणे, पेमेंट व पैसे पाठवणीची सेवा देणे, थर्ड पार्टी प्रोडक्ट्सचे वितरण करणे यासारखी कार्ये करावी लागतात.

५. क्रेडिट कार्ड देता येणार नाही : पेमेंट बँकांना कर्जे देता येत नाहीत अशी अट आरबीआयने लादल्याने त्यांना क्रेडिट कार्डची सोय देखील उपलब्ध करून देता येत नाही.

६. सरकारी रोखे व ट्रेझरी बिलामध्ये गुंतवणूक : पेमेंट बँकेने जमा केलेल्या एकूण मागणी ठेवीच्या ७५ टक्के ठेवी सरकारी रोखे व ट्रेझरी बिलामध्ये गुंतवण्याचे बंधन आरबीआयने मार्गदर्शक तत्वानुसार स्पष्ट केले आहे.

७. व्यापारी बँकामध्ये ठेवी : प्रत्येक पेमेंट बँकेला किमान २५ टक्के ठेवी या इतर अनुसूचित व्यापारी बँकामध्ये चालू तसेच मुदत ठेवीच्या स्वरूपात ठेवाव्या लागतात.

८. रोखता निकषांचे पालन : अन्य बँका प्रमाणेच पेमेंट बँकांना आरबीआय मार्फत निश्चित करून देण्यात येणारे सीआरआर तसेच एसएलआर या रोखता निकषांचे काटेकोरपणे पालन करण्याचे बंधन आरबीआय मार्फत बंधनकारक करण्यात आले आहे.

वरील स्वरूपाच्या विविध मार्गदर्शक तत्वाचे पालन करून देशातील प्रीपेड पेमेंट संस्था, व्यावसायिक संस्था, गैर-बँकिंग वित्तीय कंपन्या, दूरसंचार कंपन्या, सुपरमार्केट चेन्स, कॉफेरेट कंपन्या इत्यादी अनुभवी संस्थांना पेमेंट बँकेची स्थापना करता येते. तसेच त्यांनी केलेल्या चालू व बचत ठेवी स्वीकारणे, एटीएम किंवा डेबिट कार्ड देणे, पेमेंट व पैसे पाठवणीची सेवा देणे, थर्ड पार्टी प्रोडक्ट्सचे वितरण करणे यासारख्या कार्यामधून देशामध्ये वित्तीय समावेशन वाढीस लागण्यास मदत झालेली आहे.

३.२.४ (ब) लघू वित्तीय बँका (Small Finance Bank)

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये वित्तीय समावेशन वाढविण्याच्या हेतूने लघू वित्तीय बँकांच्या स्थापनेवर भर देण्यात आलेला आहे. सदर बँका या ठेवी स्वीकारणे तसेच कर्ज देणे यासारख्या मूलभूत सेवा देण्याच्या बँका असून त्या मर्यादित क्षेत्रामध्ये कार्य करण्याच्या बँका असतात. अल्प खर्चात उच्च तंत्रज्ञान प्रणालीद्वारे देशातील लघू व सीमांत शेतकरी, सूक्ष्म व लघू उद्योग व इतर असंघटित क्षेत्रातील घटकांना बँकिंग सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने या बँकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

जुलै २०१४ मध्ये वित्तमंत्री अरूण जेटली यांनी लघू बँकांच्या स्थापनेची घोषणा केली. १६ सप्टेंबर, २०१५ रोजी लघू बँक स्थापनेसाठी दाखल झालेल्या ७२ अर्जांपैकी १० अर्जदारांना आरबीआयने लघू बँक स्थापन करण्याची संमती दिली. तसेच त्यांना व्यवहार सुरु करण्यासाठी १८ महिन्यांचा कालावधी देण्यात आला होता. २४ एप्रिल २०१६ रोजी कॅपिटल स्मॉल फायनान्स या बँकेने भारतातील पहिली लघू वित्त बँक म्हणून कामकाज सुरु केले आहे.

लघू वित्तीय बँका स्थापनेची मार्गदर्शक तत्वे : देशामध्ये लघू वित्तीय बँका स्थापन करण्याबाबत कोणकोणते मार्गदर्शक नियम विचारात घेणे आवश्यक आहेत याबाबत पुढील मार्गदर्शक तत्वे आरबीआयने स्पष्ट केलेली आहेत.

१. अनुभवी व्यक्ती किंवा संस्था : बँकिंग किंवा सूक्ष्म वित्त क्षेत्रात कार्याचा किमान १० वर्षांचा अनुभव असलेली व्यक्ती किंवा संस्था लघू वित्त बँकेची स्थापना करू शकतात.

२. भागभांडवल : लघू वित्त बँकेची स्थापना करण्यासाठी किमान भागभांडवलाची मर्यादा १०० कोटी रुपये निश्चित करण्यात आली आहे.

३. छोट्या ग्राहकांना सेवा देण्याची क्षमता : लघू वित्त बँकेला स्थापनेची परवाना देताना त्या संस्थेची छोट्या ग्राहकांना सेवा देण्याची क्षमता असेल अशा संस्थांना परवानगी दिली जाते.

४. स्थानिक गरजांवर भर : लघू वित्त बँकेला स्थापनेची परवाना देताना त्या संस्थांनी आपल्या कार्यक्षेत्रातील स्थानिक गरजा विचारात घेऊन कार्य करणे अपेक्षित आहे.

५. मूलभूत बँकिंग सेवा : लघू वित्त बँकेने लघू शेतकरी, छोटे व्यावसायिक, सूक्ष्म व लघू उद्योग, असंघटित क्षेत्रातील व्यक्ती किंवा संस्था इत्यादींना ठेवी स्विकारणे व कर्जे देणे यासारखी मूलभूत बँकिंगची कार्ये करण्याचे बंधन घातले जाते.

६. गैर बँकिंग वित्तीय कार्य करता येणार नाही : लघू वित्त बँक म्हणून स्थापना झाल्यानंतर त्या बँकेला गैर बँकिंग वित्तीय कार्ये करता येणार नाही तसेच गैर बँकिंग वित्तीय सेवा देण्यासाठी संलग्न संस्था स्थापन करता येणार नाही.

७. कार्यक्षेत्र : लघू वित्त बँकेचे कार्यक्षेत्र हे एक राज्यातील काही सलग जिल्ह्यापुरते मर्यादीत असेल अपवादात्मक परिस्थितीत ते एक किंवा अधिक राज्यांमध्ये विस्तारता येईल असे मार्गदर्शक तत्व सांगण्यात आले.

८. रोखता तसेच जोखिम व्यवस्थापन निकषांचे पालन : लघू वित्त बँक म्हणून स्थापना झाल्यानंतर त्या संस्थेला सीआरआर, एसएलआर, दूरदर्शी निकष तसेच जोखिम व्यवस्थापन निकषांचे पालन करावे लागते.

९. कर्ज देण्याची मर्यादा : लघू वित्त बँक कर्जदाराला आपल्या एकूण भांडवली निधीच्या १५ टक्क्यांपेक्षा अधिक कर्ज देता येणार नाही अशी अट लादली जाते.

१०. शाखा विस्तार : लघू वित्त बँकेला पहिली तीन वर्षे स्थापन केलेल्या एकूण शाखांपैकी किमान २५ टक्के शाखा या बँका नसलेल्या ग्रामीण भागातच स्थापन करण्याचे बंधन लादले जाते.

११. अग्रक्रम क्षेत्राला कर्जपूरवठा : लघू वित्त बँकेला तीच्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी ७५ टक्के कर्जपुरवठा शेती व छोटे व्यावसाईक यासारख्या अग्रक्रम क्षेत्राला द्यावे असे बंधन लादले जाते.

बरील विविध मार्गदर्शक तत्वाचा आधार घेऊन लघू वित्त बँकेची स्थापना करता येते तसेच त्या बँकेला आपले कार्य देखील याच मार्गदर्शक तत्वानुसार करावे लागते. या स्वरूपाच्या बँकेच्या स्थापनेपासून ग्रामीण भागामध्ये बँकींग सुविधांचा विस्तार तसेच देशातील वित्तीय समावेशनाचा विस्तार होण्यास मदत होत असल्याचे दिसून येते.

३.३ सारांश

एम. नरसिंहम समितीने विविध बँकींग क्षेत्राच्या सुधारणांशी संबंधित विविध शिफारसी केल्या व त्यापैकी अनेक शिफारसी भारत सरकारने स्विकारल्या देखील. त्यामधून भारतीय बँकाची क्षमता वाढण्यास मदत झाली तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना अधिक स्वायत्तता देण्यात आली. खाजगी तसेच विदेशी बँकाच्या स्थापनेची परवानगी यासारख्या अनेक शिफारशीमुळे आज भारतीय बँकांच्या जागतिक स्तरावरील कार्य-पद्धतीमध्ये तसेच स्पर्धाशक्तीमध्ये वाढ होण्यास मदत झालेली आहे. म्हणून या समितीच्या बँकींगच्या संदर्भातील शिफारशी अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानल्या जातात. सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेत बँकींग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीची मर्यादा सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांसाठी २० टक्के निश्चित करण्यात आली आहे. तर खाजगी क्षेत्रातील बँकांमध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीची मर्यादा ७४ टक्क्यांपर्यंत निश्चित करण्यात आलेली आहे. याचाच अर्थ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाच्या तुलनेत खाजगी क्षेत्रातील बँकामध्ये विदेशी गुंतवणूकदारांना अधिक गुंतवणूक करण्याची संधी उपलब्ध आहेत. विविध मार्गदर्शक तत्वाचे पालन करून देशात पेमेंट बँकांची तसेच लघू वित्त बँकेची स्थापना केल्याने भारताच्या ग्रामीण भागामध्ये बँकींग सुविधांचा विस्तार तसेच देशातील वित्तीय समावेशनाचा विस्तार होण्यास मदत होत असल्याचे दिसून येते.

३.४ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

१. यांना भारतीय बँकींग क्षेत्राचे पितामह असे संबोधले जाते.

(अ) दादाभाई नौरोजी	(ब) नचिकेत मोर
(क) एम. नरसिंहम्	(ड) यापैकी नाही

२. एम. नरसिंहम समितीच्या शिफारशीचा स्विकार करून सन १९९३ मध्ये सरकारने नव्या
बँकांच्या स्थापनेला परवानगी दिली.

३. १९९८ मधील एम. नरसिंहम समितीने भारतासाठी स्तरीय बँक व्यवस्था निर्माण करण्याची शिफारस केली.

(अ) तीन (ब) चार (क) पाच (ड) सहा

४. २०१७-१८ मधील देशातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीनुसार या क्षेत्राचा पहिला क्रमांक लागतो.

(अ) सेवा क्षेत्र (ब) सॉफ्टवेअर व हार्डवेअर (क) दूरसंचार (ड) बांधकाम क्षेत्र

५. रोजी कॅपिटल स्मॉल फायनान्स या बँकेने भारतातील पहिली लघू वित्त बँक म्हणून कामकाज सुरु केले आहे.

(अ) २४ जानेवारी २०१६ (ब) २४ फेब्रुवारी २०१६

३.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्नाची उत्तरे

१. (क) एम.नरसिंहम्

२. (ब) १०

३. (ब) चार

४. (अ) सेवा क्षेत्र

५. (ड) २४ एप्रिल २०१६

३.६ पारिभाषिक शब्द

१. रोख राखीव निधी प्रमाण किंवा गुणोत्तर (Cash Reserve Ratio - CRR) : रोख राखीव निधी प्रमाण किंवा गुणोत्तर म्हणजे शेडचूल्ड बँकाना रिझर्व्ह बँक ॲक्ट १९३४' नुसार आपल्या-कडील एकूण ठेवीपैकी काही ठेवी रोख स्वरूपात रिझर्व्ह बँककडे ठेवाव्या लागतात त्यास रोख राखीव निधी प्रमाण किंवा गुणोत्तर असे म्हणतात.'

२. कायदेशीर रोखता निधी प्रमाण किंवा गुणोत्तर (Statutory Liquidity Ratio-SLR) : प्रत्येक शेड्चूल्ड बँकेला सन १९४९ च्या बँकीग रेग्यूलेशन अॅक्ट सेक्षन २४ (२ अ) नुसार रोख पैसा, सोने सरकारी रोखे यामध्ये एकूण ठेवीपैकी २५% ठेवी स्वतःकडे रोख स्वरूपात ठेवाव्या लागतात त्यास कायदेशीर रोखता निधी प्रमाण किंवा गुणोत्तर असे म्हणतात.’

३. समावेशन (Inclusion) : आर्थिक विकासाचे उद्दिष्टे साध्य करीत असताना समाजातील सर्व जाती-धर्मांच्या तसेच विविध आर्थिक स्तरातील लोकांना सामावून घेऊन सर्वांना भेदभाव विरहीत समान संधी प्राप्त करून देण्याची क्रिया म्हणजे समावेशन होय.

४. प्राधान्य किंवा अग्रक्रम क्षेत्र कर्जे (Priority Sector Loans): बँकावर सामाजिक नियंत्रण लागू करण्याच्या वेळी सन १९६८ मध्ये प्राधान्य क्षेत्र कर्जे ही संकल्पना उगम पावली. प्राधान्य क्षेत्रामध्ये प्रामुख्याने शेती, लघुउद्योग, लहान रस्ते व जलवाहतूक, किरकोळ व्यापार, लहान व्यवसाय, व्यावसायिक व स्वयंमं रोजगार व्यक्ती, राज्यांनी प्रायोजित केलेल्या अनुसूचित जाती व जमाती संस्था, शिक्षण, घर बांधणी, उपभोग कर्जे या क्षेत्रांना दिली जाणारी कर्जे यांचा समावेश केला जातो प्राधान्य क्षेत्र कर्जे होत.

३.७ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) टीपा लिहा

१. नरसिंहम् समिती १९९१ ची उद्दिष्टे
२. १९९८ च्या नरसिंहम् समितीच्या शिफारशी
३. बँकींग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक
४. पेमेंट बँका स्थापनेची मार्गदर्शक तत्त्वे

(ब) दिघोन्तरी प्रश्न

१. १९९१ च्या एम नरसिंहम् समितीच्या महत्वाच्या शिफारशीचा आढावा घ्या.
२. भारतातील बँकींग क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा आढावा घ्या.
३. लघू वित्तीय बँकांचा अर्थ सांगून लघू वित्तीय बँकांच्या स्थापनेची मार्गदर्शक तत्त्वे स्पष्ट करा
४. पेमेंट बँकेचा अर्थ आणि पेमेंट बँका स्थापनेची मार्गदर्शक तत्त्वे स्पष्ट करा.

३.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रथ

१. डॉ. एम.एन. शिंदे आणि डॉ अनिल सत्रे, भारतीय अर्थव्यवस्था (२०१७), अजित पब्लिकेशन, इस्लामपौर
२. देसाई व भालेराव भारतीय अर्थव्यवस्था (२०११) निराली प्रकाशन, पूणे
३. Dr. P. K. Srivastava, "Banking Theory and Practices", Himalaya Publication House.
४. <https://www.slideshare.net/sourabhmodgil/fdi-in-indian-banking-system>

■ ■ ■

घटक - ४

ई-बँकिंग सेवा

(E-Banking Services)

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ घटक विश्लेषण

४.२.१ ई-बँकिंगचा अर्थ, वैशिष्ट्ये आणि प्रकार

४.२.२ पतपत्रसेवा आणि डेबिट कार्डची वैशिष्ट्ये

४.२.३ इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण आणि तात्काळ निधी निपटान पद्धती

४.२.४ बँकिंगमधील सायबर गुन्हेगारी - अर्थ, प्रकार आणि दक्षता

४.३ सारांश

४.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी प्रश्न

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

४.० उद्दिष्टे (Objectives)

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस पुढील बाबींचे आकलन होईल.

१. ई-बँकिंगची वैशिष्ट्ये आणि प्रकार लक्षात येतील.

२. पत पत्र सेवा आणि डेबिट कार्डची वैशिष्ट्ये समजावून घेता येतील.

३. एनएफटी आणि आरटीजीएसचे आकलन होईल.

४. चेक व्यवहार पद्धती अभ्यासता येईल.

५. बँकिंग क्षेत्रातील सायबर गुन्हेगारी समजावून घेता येईल.

४.१ प्रस्तावना (Introduction)

अलीकडील काळात बॅकिंग क्षेत्रात अनेक बदल घडून येत आहेत. माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. विविध कार्यासाठी व सेवेसाठी, संगणक व इंटरनेटचा वापर केला जात आहे. माहिती तंत्रज्ञानाची आधुनिक साधने वापरून बॅकिंग व्यवसाय केला जात आहे. बॅकांच्या दैनंदिन व्यवहारात कागदपत्रांऐवजी संगणकाचा वापर केला जात आहे. देशातील व जगातील बँका संगणक व इंटरनेट एकमेकांशी जोडल्या आहेत. पैसे भरणे, पैसे काढणे, पैशाचे हस्तांतरण करणे, नोंदी करणे, खात्याची चौकशी करणे यासारखे व्यवहार संगणक व इंटरनेटद्वारे करू शकतो.

इ-बँकिंग व्यवहार सर्वपरिचित होत आहेत. इ-बँकिंगमुळे वेळेची बचत झाली आहे. अल्पखर्चात ग्राहकांना बँकिंगच्या विविध सेवा मिळत आहेत. ग्राहकाचा वेळ व पैशाची बचत होत आहे. इ-बँकिंग व्यवहार सुलभ व सोयीस्कर आहे. पतपत्र सेवा व डेबिट कार्डाचा वापर वाढत आहे. ए.टी.एम. कार्डाचा वापर केला जातो. क्रेडिट कार्ड व डेबिट कार्डच्या साहाय्याने कोणतीही वस्तू व सेवा प्राप्त करता येते. आरटीजीएस व एनईफटीने निधीचे त्वरित हस्तांतरण करता येते.

४.२ विषय विवेचन (Subject Description)

प्रस्तुत घटकामध्ये आपण इ-बॅंकिंगची वैशिष्ट्ये आणि प्रकार पतपत्रसेवा आणि डेबिट कार्डची वैशिष्ट्ये, एनईएफटी व आरटीजीएसचा वापर, चेक हस्तांतर पद्धती, बॅंकिंग क्षेत्रातील सायबर गुन्हेगारीचे प्रकार व घ्यावयाची दक्षता या बाबींचा अभ्यास करणार आहोत.

४.३.१ डॅ-बॅकिंगचा अर्थ. वैशिष्ट्ये आणि प्रकार

(Meaning of E-banking, Features and Types)

प्रस्तावना (Introduction)

अलिकडील काळात बँक क्षेत्रात अनेक बदल घडून येत आहेत. बँकिंग क्षेत्रात नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला जात आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने ग्राहकांना विविध सेवा सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. ग्राहकांना बँकांकडे आकर्षित केले जात आहे. इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग, ए.टी.एम. सेवा, पतपत्र सेवा, डेबिट कार्ड सेवा, इंटरनेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, एस.एम.एस. बँकिंग इ. अत्याधुनिक सेवा पुरवित आहेत. त्यासाठी संगणक व इंटरनेटचा वापर केला जातो. माहिती तंत्रज्ञान प्रगतीमुळे बँक व्यवसायात आमूलग्र बदल झाला आहे.

इ-बँकिंगचा अर्थ (Meaning of E-Banking)

आजकालच्या बँका आधुनिक सेवा उपलब्ध करून देत आहेत. अनेक बँकांनी आपले मोबाईल अंप सुरु केले आहेत. त्यामधून आपण बन्याच प्रकारचे व्यवहार करू शकतो. इ-बँकिंग मधील 'इ' हे अक्षर इलेक्ट्रॉनिकसाठी वापरले जाते. इ-बँकिंगचे पर्ण रूप म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग होय. साधारणत: इलेक्ट्रॉनिक

माध्यमांचा वापर करून केल्या जाणाऱ्या बँक व्यवसायाला ‘इ-बँकिंग’ असे म्हणतात. वेगळ्या शब्दांत माहिती तंत्रज्ञानाची आधुनिक साधने वापरून बँक व्यवसाय केला जातो. याला इ-बँकिंग असे म्हणतात. इ-बँका इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करतात.

इ-बैंकिंगमध्ये इंटरनेटचा वापर केला जातो. संगणक व इंटरनेटचा वापर करून बँक सेवा पुरविल्या जातात. बँकांच्या दैनंदिन व्यवहारात कागदपत्रांऐवजी संगणकाचा वापर केला जातो. सर्व नोंदी संगणकामध्ये केल्या जातात. देशातील अथवा जगातील बँका संगणक इंटरनेटने जोडलेल्या आहेत. कोणतीही व्यक्ती इंटरनेटद्वारे बँकेशी संपर्क साधू शकते. पैसे भरणे, पैसे काढणे, पैशाचे हस्तांतरण करणे, खात्याची चौकशी यांसारखे व्यवहार इंटरनेटद्वारे करू शकतो.

इ-बॅंकिंगची वैशिष्ट्ये (Features of E-Banking)

१. संगणक व इंटरनेटचा वापर : आधुनिक काळात बँक व्यवसायात संगणक व इंटरनेटचा वापर केला जातो. बँकांच्या कारभाराच्या सर्व नोंदी संगणकामध्ये केल्या जातात. देशातील व जगातील सर्व बँका संगणक इंटरनेटद्वारे जोडल्या आहेत. पैसे भरणे, पैसे काढणे, पैशाचे हस्तांत्रण, खात्याची चौकशी यांसारखे व्यवहार इंटरनेटद्वारे करू शकतो. बँकिंग क्षेत्रात संगणकाचा वापर व्यापक प्रमाणात वाढला आहे.

२. वेळेची बचत : इ-बैंकिंगमुळे वेळेची बचत झाली आहे. ग्राहक घरबसल्या आर्थिक व्यवहार करू शकतो. रांगेत उभे रहावे लागत नाही. दिवसातील २४ तास केंव्हाही व्यवहार करता येतो. प्रवासात बँकेत जाण्याची गरज नाही. वेळेची बचत झाली आहेत.

३. वेळेची कोणतीही मर्यादा नसते : इ-बॅंकिंगबाबतीत वेळेची कोणतीही मर्यादा नसते. ग्राहक कोणत्या बँकेशी व्यवहार करू शकतो. ग्राहक दिवसातील २४ तास बँकेशी व्यवहार करू शकतो. ग्राहकांस सदैव बँक सविध उपलब्ध असते.

४. विजेची गरज : इ-बॅंकिंगमध्ये संगणक व इंटरनेटचा वापर केला जातो. संगणक इंटरनेटसाठी विजेची गरज असते. विद्युतपुरवठा खंडीत झाल्यास जनरेटरचा वापर केला जातो. आज खेड्यात ग्रामीण भागातही सोय झाली आहे.

५. अल्प खर्च : इ-बैंकिंगमुळे बँकींग खर्च कमी येतो. मोठ्या प्रमाणावर कर्मचाऱ्यांची भरती करावी लागत नाही. शाखा विस्ताराची गरज पडत नाही. संगणक इंटरनेटद्वारे विविध सेवा प्रविता येतात.

६. ग्राहकांना विविध सेवा उपलब्ध : इ-बॅंकिंगमुळे ग्राहकांना विविध सेवा उपलब्ध करून देता येतात. ए.टी.एम., पैसे भरणे, पैसे काढणे, पैसे पाठविणे, खात्याची चौकशी करणे, इंटरनेट बॅंकिंग, मोबाईल बॅंकिंग, एस.एम.एस. बॅंकिंग इ. सेवा उपलब्ध करून देता येतात.

७. कागदपत्रविरहित व्यवहार : इ-बँकिंग व्यवहार कागदपत्रविरहित केला जातो. बँकांच्या दैनंदिन व्यवहारात कागदपत्रांऐवजी संगणकाचा वापर केला जातो. बँकेचा कारभार कागदपत्र विरहित बनतो. संगणकात सर्व माहिती साठवन ठेवली जाते.

८. जलद कार्यक्षम व दर्जेदार सेवा मिळतात : इ-बैंकिंगमुळे ग्राहकांना जलद, कार्यक्षम व दर्जेदार सेवा मिळते. इलेक्ट्रॉनिक साधनाच्या वापरामुळे ग्राहकांना त्वरित जलद सेवा उपलब्ध होते. आधुनिक व उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याने ग्राहकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवांची गुणवत्ता वाढत जाते. ग्राहकांना नवीन सेवा सुविधा उपलब्ध होतात.

९. ग्राहकांच्या आर्थिक गरजा जलद पूर्ण : इ-बैंकिंगमुळे ग्राहकांच्या आर्थिक गरजा जलद पूर्ण होतात. पैसे भरणे, पैसे काढणे, पैसे पाठवून खात्याची माहिती घेणे इ. कामे जलद होतात. इ-बैंकिंगमुळे कमी वेळात सेवा उपलब्ध होते.

१०. सुरक्षित व्यवहार करता येतात : इ-बैंकिंगमुळे सुरक्षित व्यवहार करता येतात. पैसे बरोबर नसतील तरीसुद्धा अनेक व्यवहार करता येतात. पैसे चोरीची भित्ती नसते. पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठवता येतात.

११. अनेक बँकांशी व्यवहार : इलेक्ट्रॉनिक बैंकिंगमुळे ग्राहक अनेक बँकांशी संपर्क साधू शकतो. शहरातील, राज्यातील, देशातील, जगातील बँकेशी घरबसल्या व्यवहार करू शकतो. देशातील व विदेशातील बँकांशीही इंटरनेटद्वारे व्यवहार करता येतो. इ-बैंकिंगमुळे भूप्रदेशाची मर्यादा संपुष्टात येते. ग्राहक अनेक बँकांशी अगदी सुलभपणे व्यवहार करू शकतो.

१२. बँक व्यवहाराचा वेग वाढतो : इ-बैंकिंगमुळे ग्राहकांच्या आर्थिक गरजा जलद गतीने भागविणे शक्य होते. बँक अल्प कालावधीत अधिकाधिक ग्राहकांशी व्यवहार करू शकते. ग्राहकांना बँकेशी व्यवहार करणे अधिक सुलभ वाटू लागते. यामुळे बँकेचा व ग्राहकांचा फायदा होतो. बँकेचा वेळ व खर्च वाचतो. विविध कामे जलद करता येतात.

१३. सेवांमध्ये विविधता : इ-बैंकिंगमुळे बैंकिंगच्या विविध सेवा पुरविता येतात. बँका प्रचलित सेवांबरोबर नव्या सेवा उपलब्ध करून देत आहेत. पैसे काढणे, कर्ज देणे, ग्राहकाची रक्कम वसूल करणे यांसारख्या सेवा बँका उपलब्ध करून देऊ शकते. म्हणजेच बैंकिंगमुळे कमी वेळेत सेवा उपलब्ध होते, सेवेचा दर्जा उंचावतो आणि सेवांमध्ये विविधता येते.

१४. सुलभ व सोयीस्कर व्यवहार : इ-बैंकिंगमुळे ग्राहकांना बँकेशी व्यवहार करणे. ग्राहकाला प्रत्यक्ष बँकेत जाण्याची गरज नसते. ग्राहकास घरबसल्या संगणकाद्वारे बँकेशी व्यवहार करता येतो. पैसे भरणे, पैसे काढणे, पैसे हस्तांतरीत करणे, देणी देणे सोपे झाले आहे.

इ-बैंकिंगचे प्रकार (Types of E-Banking)

सन १९८० च्या दरम्यान इ-बैंकिंगची संकल्पना उदयास आली. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून बँकांचे ट्रान्झॅक्शन होऊ लागले.

१. टेलिफोन बॅंकिंग : बँकांनी आपल्या ग्राहकांसाठी टेलिफोनच्या माध्यमातून बॅंकिंग सेवा पुरविण्यास सुरुवात केली. बॅंकिंग सेवा फोनच्या साहाय्याने पुरविल्या जातात. ग्राहकांना २४ तास बॅंकिंग सेवा फोनद्वारे उपलब्ध करून दिल्या जातात. खातेदाराला प्रत्यक्षात बँकेच्या शाखेत येण्या-जाण्याच्या वेळेतही बचत झाली.

टेलिफोन बॅंकिंग सेवेसाठी ग्राहकाला बँक शाखेत रजिस्टर करावे लागते. त्यासोबत आवश्यक त्या कागदपत्रांची पूर्ती केल्यानंतर संबंधित ग्राहकाला पासवर्ड/खुणेचा शब्द दिला जातो. टेलिफोनवर त्याचा वापर करून बॅंकिंग व्यवहार केले जातात. डी.टी.एम.एफ. तंत्राद्वारे हे व्यवहार होतात. आपल्या खात्यावर असणारी शिलकी रक्कम समजते. एका खातेदाराच्या खात्यातील रक्कम दुसऱ्या खातेदाराच्या खात्यावर फोनद्वारे पाठविता येते.

टेलिफोन बँकिंगवर बँका काही निर्बंध घालतात. खातेदाराला खास वेगळा असा फोन वापरायला सांगतात. तो खातेदाराच्या की-पॅडवर नोंदवितात. एक स्वतंत्र पासवर्ड वापरायला सांगतात.

२. मोबाईल बँकिंग : मोबाईल बँकिंगला E-Banking असेही म्हणतात. खात्यावरील शिलकीची माहिती मिळविणे. अकाऊंटमधून ट्रान्झॅक्शन देणी भागविणे, पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविणे यासाठी मोबाईल बँकिंग उपयोगी पडते. रोख रक्कम, चेक, क्रेडिट कार्ड इत्यादीऐवजी ठेवीदार मोबाईल फोनचा वापर करतो. डिजिटल पद्धतीचा वापर केला जातो. जगातील बहुसंख्य व्यक्ती मोबाईल मनीचा वापर करताना आढळतात.

३. एस.एम.एस. बँकिंग : बँकेकदून ग्राहकांसाठी एस.एम.एस. करून बँकिंग सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. इ-बँकिंगच्या क्षेत्रात एस.एम.एस. सेवा महत्त्वाची आहे. एस.एम.एस. द्वारे संदेश पाठविला जातो. त्यासाठी कोडचा वापर केला जातो. एस.एम.एस.द्वारे संदेश हरवित्यास पैसे न मिळण्याची शक्यता असते. एस.एम.एस. सेवा सुरक्षित, जलद, अल्प खर्चात उपलब्ध होते. पैसे जमा करणे, पैसे पाठविणे, पैसे जमा झाले तर मोबाईलवर एस.एम.एस. येतो.

४. डायरेक्ट मोबाईल बिलिंग : पिन आणि वन टाईम पासवर्ड द्यावा लागतो. त्यासाठी ग्राहकाचा मोबाईल अकाउंट पर्चेससाठी चार्ज केलेला असतो. ही पेमेंट देण्याची खरी पर्यायी पद्धती आहे. मोबाईल पेमेंटची ही पद्धती लोकप्रिय आहे. डायरेक्ट मोबाईल बिलिंगची पद्धती सुरक्षित आहे. ही पद्धत हाताळण्यास अगदी सुलभ आहे.

५. मोबाईल वेब पेमेंट्स : या प्रकारात उपभोक्ता डिस्प्ले केलेल्या वेब पेजेसचा वापर करतो. पैसे देण्यासाठी मोबाईल फोनचा वापर करतो. तो वायरलेस ॲप्लिकेशन प्रोटोकॉलचा नवीन तंत्र म्हणून वापर करतो. शेर्अर्सची विक्री करता येते. ताबडतोब अपेक्षित पेमेंट प्राप्त होते. ऑनलाईन पेमेंट पेजचा वापर सहजपणे करता येतो. डायरेक्ट ॲपरेटर बिलिंग पद्धतीचा वापर केला जातो.

६. क्रेडिट कार्ड : क्रेडिट कार्ड ही मोबाईल वेब पेमेंटची साधी व सोपी पद्धती आहे. ग्राहकाला त्याच्या कार्डाची माहिती दिल्यानंतर वस्तूवर ताबा मिळविता येतो. एका किलकमध्ये ग्राहकाला वस्तूवर ताबा मिळवितो येतो. त्याचे पैसे बँकेत विक्रेत्याच्या खात्यावर जमा होतात.

७. ऑन लाईन वॉलेट्स : ऑनलाईन वॉलेट्साठी वापर करणारा रजिस्टर करून स्वतःचा फोन नंबर नोंद करून घेतो. पिनबरोबर एस.एम.एस. युजरला एक पक्का नंबर दिला जातो. पेमेंटची खात्री असते. मोबाईल वेबचाही वापर केला जातो.

८. क्यूआर कोड पेमेंट्स : क्यूआर कोड्स हे सहजपणे मोबाईल फोनमध्ये घालता येतात. वेबसाईटला व्हिजीट करून सुसंवाद साधता येतो. सन १९९४ मध्ये त्याच्या वापराला सुरुवात झाली. पारंपरिक आयडी बारकोडसाठी पर्याय म्हणून वापर केला जातो. क्यूआर म्हणजे Quick Response अशा रीतीने माहितीपूर्ण बारकोड वापरला जातो.

९. कॉन्टॅक्टलेस निअर फिल्ड कम्युनिकेशन : फोनचा वापर केला जातो. खात्यावर आगाऊ जमा केलेल्या रकमेतून पैसे भागविले जातात. पिनकोडचाही वापर केला जातो.

१०. होम बॅंकिंग : घरी व ऑफिसमध्ये बसून कॉम्प्युटरच्या साहाय्याने बॅंकिंगचे व्यवहार पार पाडता येतात. यात सुरक्षितता व साधेपणा आहे. होम बॅंकिंग पद्धती दोन विभागात सामावलेली असते. एक म्हणजे बँक कॉम्प्युटर प्रोग्रॅम आणि दुसरा विभाग म्हणजे ग्राहकाच्या कॉम्प्युटरचा प्रोग्रॅम. कम्युनिकेशन सर्वरच्या साहाय्याने बँकेचा प्रोग्रॅम कार्यरत असतो. त्यात ग्राहकांचे कॉल स्वीकारले जातात. त्यांच्या ओळखीची खातरजमा केली जाते. डिजिटल पावत्या तयार केल्या जातात. ग्राहकाला माहिती पाठविली जाते.

११. इंटरनेट बॅंकिंग : इंटरनेट बॅंकिंगचे व्यवहार हे घरातून, ऑफिसमधून इंटरनेट कॅफेमधून पार पाडले जातात. आयडेटिफिकेशन कोड वापरला जातो. सुरक्षित, खात्रीशीर, फायदेशीर सेवा आहे.

१२. मेल बॅंकिंग : इलेक्ट्रॉनिक मेलचा वापर करून बॅंकिंगची संपर्क साधला जातो. इलेक्ट्रॉनिक मेलचा वापर केला जातो.

स्वयं अध्ययन प्रश्न

खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

१. बॅंकिंग क्षेत्रात व्यापक प्रमाणात चा वापर वाढला आहे.

- (अ) नोंदबुक (ब) संगणक (क) डायरी (ड) यापैकी नाही.

२. कोअर बॅंकिंग सोयीमुळे एकमेकांशी जोडल्या आहेत.

- (अ) बँका (ब) विमा कंपन्या (क) उद्योगधंदे (ड) यापैकी नाही.

४.२.२ पतपत्र सेवा आणि डेबिट कार्डची वैशिष्ट्ये (Features of Credit and Debit Card)

पतपत्र सेवा (Credit Card Service)

पतपत्राला इंग्रजीत क्रेडिट कार्ड असे म्हणतात. क्रेडिट कार्डाचा उपयोग आर्थिक व्यवहार करण्यासाठी केला जातो. क्रेडिट कार्ड प्लास्टीकचे असते. बँकिंग क्षेत्रात पतपत्र सेवा फार लोकप्रिय झाली आहे. वस्तू व सेवांची खरेदी करण्यासाठी व बँकेच्या खात्यावरून रक्कम काढण्यासाठी या पतपत्राचा खूप उपयोग होतो. प्रथम १९१४ मध्ये अमेरिकेतील ऑईल कंपन्यांनी क्रेडिट कार्डाचा वापर केला. १९५१ मध्ये अमेरिकेतील फ्रॅकलिन बँकेने प्रथम क्रेडिट कार्ड प्लॅन तयार केला. १९५८ मध्ये अमेरिकन एक्सप्रेस कंपनीने क्रेडीट कार्ड देण्यास सुरुवात केली. इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम बार्कलेन बँकेने १९६६ मध्ये पतपत्र सेवेचा प्रारंभ केला. भारतात सर्वप्रथम १९८० मध्ये सेंट्रल बँक ऑफ इंडियाने पतपत्र योजना सुरु केली. आज भारतातील बहुतेक सर्व बँकांनी ही योजना सुरु केली. आज भारतातील बहुतेक सर्व बँकांनी ही योजना सुरु केलेली दिसते. पतपत्र प्राप्त करण्यासाठी ठरावीक नमुन्यात अर्ज करावा लागतो. पतपत्र हे एक प्रकारचे कर्जच असते. बँक पतपत्रधारकास ठरावीक मुदतीपर्यंत रक्कम काढण्यास परवानगी देते. पतपत्राद्वारे ‘कर्ज स्वरूपात रक्कम’ मिळते.

अर्थ (Meaning)

“बँकेने ग्राहकांना विशिष्ट मर्यादिपर्यंत कर्ज रकमेची उचल करण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेले पत्र/कार्ड म्हणजे पतपत्र होय.”

ग्राहकाने बँकेकडून पतपत्र घेताना जास्तीत जास्त किती रक्कम उचल करता येईल ते ठरवून दिले जाते. त्या विशिष्ट मर्यादिपर्यंतच ग्राहक रक्कम उचल करू शकतो. ग्राहक पतपत्राद्वारे वस्तूंची खरेदी करू शकतो व पैसे काढू शकतो. पतपत्रामुळे ग्राहकाला रोख रक्कम सोबत बाळगण्याची गरज नसते. ग्राहक पतपत्राद्वारे आर्थिक व्यवहार करू शकतो. पतपत्राचा वापर चलनासारखा केला जातो.

पतपत्राची वैशिष्ट्ये (Features of Credit Card)

१. विहीत नमुन्यात अर्ज : क्रेडिट कार्ड प्राप्त करण्यासाठी ग्राहकाला बँकेकडे ठरावीक नमुन्यात अर्ज करावा लागतो. नाव, पत्ता, व्यवसाय, उत्पन्नाशी संबंधित कागदपत्रे सादर करावी लागतात. अर्जावरील सर्व माहिती खरी भरावी लागते. बँकेकडे ग्राहकाला नियमाप्रमाणे सेवाशुल्क भरावे लागते. त्यानंतर बँक ग्राहकास पतपत्र देते.

२. पतपत्र खातेदारास दिले जाते : पतपत्र प्राप्त करण्यासाठी तो बँकेचा खातेदार असावा लागतो. पतपत्र बँकेच्या खातेदारासच दिले जाते. एखाद्या व्यक्तीला पतपत्र प्राप्त करावयाचे आहे व तो बँकेचा खातेदार नसेल तर बँक त्याला खाते उघडण्यास सांगते. खाते उघडल्यानंतर त्याला पतपत्र दिले जाते. त्यामुळे बँकेच्या आर्थिक व्यवहारात वाढ होते.

३. पतपत्राचे स्वरूप : पतपत्र हे प्लॅस्टिकच्या स्वरूपाचे असते. ते मजबूत असते. पतपत्रावर बँकेचे

नाव, पतपत्रधारकाचे नाव, सांकेतिक क्रमांक, पतपत्राची मुदत संपण्याची तारीख, पतपत्रधारकाची स्वाक्षरी इ. मजकूर असतो. अलीकडे अनेक बँकांनी पतपत्रावरील तपशील छापताना चुंबकीय पट्ट्यांचा वापर केलेला दिसतो.

४. उपपतपत्रांचा लाभ : ग्राहकांच्या मागणीनुसार बँका पतपत्रधारकाला उपपतपत्रे उपलब्ध करून देतात. एका पतपत्रधारकाला जास्तीतजास्त दोन उपपतपत्रे मिळू शकतात. उपपतपत्रे कुटुंबातील कोणालाही वापरता येतात. उपपतपत्रांची सुविधा पुरविण्यासाठी बँक वेगळे शुल्क आकारते.

५. त्रिपक्षीय व्यवस्था : पतपत्राची व्यवस्था त्रिपक्षीय स्वरूपाची असते. पतपत्र योजनेत किमान तीन पक्ष (Parties) सहभागी झालेले असतात. बँक सहभागी व्यक्ती, पतपत्रधारक यांचा समावेश असतो.

६. वस्तू व सेवांची खरेदी : पतपत्रधारक वस्तू व सेवांची खरेदी करू शकतो. परंतु पतपत्रावर बँकेने ठरवून दिलेल्या रकमेपर्यंत वस्तू व सेवांची खरेदी करता येते. पतपत्रधारकाची पात्रता विचारात घेऊन पतपत्रावरील रकमेची मर्यादा ठरविली जाते.

७. पतपत्राची मुदत : पतपत्रावर मुदत दिलेली असते. पतपत्र ठरावीक मुदतीसाठी दिले जाते. वर्षांच्या कालावधीसाठी दिले जाते. मुदत संपल्यानंतर त्या पतपत्राचे नुतनीकरण करावे लागते. त्यासाठी बँक विशिष्ट शुल्क घेते.

८. पतपत्र देताना निकष : ग्राहकांना पतपत्र देताना बँक संबंधित व्यक्तीचा व्यवसाय, त्याचे उत्पन्न, त्याची परतफेडीची क्षमता इ. बाबी लक्षात घेते. उद्योजक, व्यापारी, व्यावसायिक, प्रामाणिक व्यक्ती यांना पतपत्र दिले जाते.

९. रकमेची महत्तम मर्यादा : पतपत्र देताना पत्रधारकाने काढावयाच्या रकमेवर महत्तम मर्यादा घातली जाते. पत्रधारकाचे उत्पन्न व व्यवसायाची गरज लक्षात घेऊन ही मर्यादा ठरविली जाते. बँकेने ठरवून दिलेल्या मर्यादेपर्यंत पत्रधारकाला आर्थिक व्यवहार करता येते.

१०. पतपत्राचा स्वीकार : बँकेशी करार करून पतपत्र प्राप्त करता येतो. पतपत्राचा उपयोग वस्तू खरेदी करण्यासाठी व पैसे हस्तांतर करण्यासाठी होतो. दुकानदार पत्रधारकांना किमतीत सवलत देतात. त्यामुळे व्यवसाय वाढण्यास मदत होते.

११. पैसे काढणे सुलभ : पतपत्रांच्या साहाय्याने केवळ वस्तू व सेवांची खरेदी करू शकतो असे नाही. पतपत्राद्वारे तो रोख पैसेही काढू शकतो. पतपत्र देणाऱ्या बँकेच्या कोणत्याही शाखेत पतपत्र सादर करून पतपत्रधारकाला रोख रक्कम प्राप्त करता येते. बँकेने घातलेल्या मर्यादेपर्यंत रक्कम काढता येते.

१२. पतपत्रावरील रकमेची वसुली : पतपत्राने काढलेली रक्कम विशिष्ट कालावधीत बँकेकडे व्याजासह परत करावयाची असते. ते एक प्रकारचे कर्जच असते. मुद्दल व व्याजाची परतफेड करावी लागते. पतपत्राची रक्कम थकीत राहिल्यास बँक कायदेशीर कारवाई करून पत्रधारकांकडून थकीत रकमेची वसुली करते.

१३. अतिरिक्त आकार लावत नाहीत : बँकेकडून आर्थिकदृष्ट्या सबल व प्रामाणिक ग्राहकांना पतपत्र दिले जाते. पतपत्राच्या सेवेबद्दल बँका कोणताही अतिरिक्त आकार लावत नाहीत. कारण पतपत्र हे एक प्रकारचे कर्जच असते. त्यावरील व्यवहारापासून बँकेला व्याज मिळते. बँकेचे आर्थिक व्यवहार वाढता. बँकेचा नफा वाढतो.

❖ डेबिट कार्ड Debit Card

बँका खातेदारास डेबिट कार्ड देतात. त्यासाठी ठरावीक नमुन्यात अर्ज करावा लागतो. डेबिट कार्डचा वापर वेगाने वाढत आहे. बँकेच्या खातेदारांना खात्यातील रक्कम काढण्यासाठी या कार्डाचा उपयोग होतो. तसेच वस्तू व सेवांची खरेदीसुद्धा करता येते.

❖ अर्थ (Meaning)

‘डेबिट कार्ड’ ला मराठीत ‘नावेपत्र’ किंवा ‘नामेपत्र’ असे संबोधले जाते. डेबिट कार्ड हे ATM कार्ड या नावाने सर्वांना परिचित आहे. डेबिट म्हणजे नावे टाकणे किंवा खात्यातील रक्कम वजा करणे.

‘बँकेने ग्राहकांना त्यांच्या खात्यातील शिल्लक रक्कम उचल करण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेले पत्र किंवा कार्ड म्हणजे डेबिट कार्ड होय.’

खातेदारास खात्यावरील रक्कम त्वरित काढता येते. बँकेच्या कोणत्याही शाखेतून खात्यावरील रक्कम काढता येते. बँकेच्या डेबिट कार्डद्वारे खातेदारांना त्यांच्या ‘खात्यावरील शिल्लक रक्कम’ काढता येते. ग्राहकाला पैसे काढता येतात. तसेच खेरेदीसाठी त्याचा वापर करता येतो.

डेबिट कार्डाची वैशिष्ट्ये (Features of Debit Card)

१. अर्ज करावा लागतो : बँकेकडून डेबिट कार्डसाठी ठराविक नमुन्यात अर्ज करावा लागतो. खातेदारांचे संपूर्ण नाव, खाते क्रमांक, घरचा पत्ता, दूरध्वनी क्रमांक, खातेदाराची स्वाक्षरी इत्यादी तपशील त्यात असतो. बँक सर्व बाबींची तपासणी करून खातेदाराला डेबिट कार्ड देते.

२. डेबिट कार्ड मिळविण्यासाठी पात्रता : डेबिट कार्ड मिळविण्यासाठी बँकेत खाते असणे आवश्यक असते. तो बँकेचा खातेदार असणे आवश्यक आहे. ठेवीदारास डेबिट कार्ड मिळू शकते. अज्ञान व्यक्तीस हे कार्ड मिळ शकत नाही.

३. डेबिट कार्डचे स्वरूप : डेबिट कार्ड प्लॅस्टिकचे असते. डेबिट कार्डवर बँकेचे नाव, कार्डधारकाचे नाव सांकेतिक क्रमांक, कार्डधारकाची स्वाक्षरी इत्यादी तपशील असतो. बन्याचदा डेबिट कार्डवरील तपशील छापताना चंबकीय पद्ध्यांचा वापर केला जातो.

४. ए.टी.एम. सारखे स्वरूप : डेबिट कार्डचे स्वरूप ए.टी.एम. सारखेच असते. ए.टी.एम. कार्डाद्वारे ज्याप्रमाणे पाहिजे तेव्हा खात्यावरील रक्कम काढता येते. त्याप्रमाणेच डेबिट कार्डाद्वारे सुद्धा खात्यावरील रक्कम काढता येते. अलिकडे डेबिट कार्ड व ए.टी.एम. कार्ड एकच दिले जाते.

५. रोख रक्कम त्वरित मिळविता येते : डेबिट कार्डचा वापर पैसे काढण्यासाठी करता येतो. ए.टी.एम. यंत्रातून त्वरित रक्कम काढता येते. कोअर बँकिंग सुविधांमुळे कोणत्याही बँकेच्या ए.टी.एम. मशीनमधून पैसे काढता येतात. परदेशातही पैसे काढता येतात. त्यासाठी सोबत कार्ड असावे लागते.

६. खरेदीसाठी वापरता येते : डेबिट कार्डचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे या कार्डाद्वारे खरेदीचे व्यवहारसुद्धा करता येतात. दुकानदाराकडून वस्तूची खरेदी केल्यानंतर डेबिट कार्डाद्वारे पैसे चुकते करता येतात. पेट्रोल पंप, हॉस्पिटल, हॉटेल आदी ठिकाणी पैसे देण्यासाठी वापरता येते.

७. व्याज आकारले जात नाही : बँक डेबिट कार्डच्या वापरावर व्याज आकारता येत नाही. खातेदारास ठेवीतील पैसे डेबिट कार्डच्या साहाय्याने काढता येतात. परंतु डेबिट कार्डच्या वापराबद्दल बँक विशिष्ट शुल्क आकारते. साधारणत: राष्ट्रीयीकृत बँका वार्षिक १२० रु. दरम्यान शुल्क आकारतात.

८. ठरावीक शुल्काची आकारणी : बँक डेबिट कार्डच्या वापराबद्दल ठरावीक शुल्काची आकारणी करते. साधारणत: राष्ट्रीयीकृत बँक वर्षात १२० रुपयाच्या दरम्यान शुल्क आकारतात. डेबिट कार्ड शुल्कची रक्कम कार्डधारकाच्या बचतीतून कपात केली जाते.

९. खातेदारांना उपयुक्त : डेबिट कार्ड खातेदारास अत्यंत उपयुक्त आहे. खातेदारांना सोबत रोख रक्कम बाळगण्याची गरज नसते. जेव्हा रोकड पाहिजे तेव्हा डेबिट कार्ड वापरून रक्कम मिळविता येते. वस्तू व सेवांच्या खरेदीसाठी या कार्डाचा वापर करता येतो.

१०. पाहिजे तेव्हा पैसे मिळतात : खातेदारास रोख रक्कम पाहिजे तेव्हा मिळविता येते. डेबीट कार्डधारकाला पाहिजे तेव्हा पैसे काढता येतात. ए.टी.एम. मशीनमधून रात्रंदिवस २४ तास केव्हाही पैसे काढू शकतो.

स्वयं अध्ययन प्रश्न

खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

१. जगात सर्वप्रथम पत पत्र सेवेला मध्ये प्रारंभ झाला.

(अ) १७६६ (ब) १८६६ (क) १९०१ (ड) २००१

२. पतपत्रसेवा म्हणजे एक प्रकारचे असते.

(अ) ठेव (ब) प्रमाणपत्र (क) कर्ज (ड) यापैकी नाही

३. भारतात सर्वप्रथम बँकेने पतपत्र सेवा सुरू केली.

(अ) विजया बँक (ब) बँक ऑफ महाराष्ट्र

(क) बँक ऑफ इंडिया (ड) सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया

४. एका ग्राहकाला जास्तीत जास्त उप पतपत्रे प्राप्त होतात.

- (अ) एक (ब) दोन (क) तीन (ड) चार

४.३ राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण आणि तात्काळ निधी निपटान पद्धती, धनादेश व्यवहार पद्धती (NEFT and RTGS, Cheque Transaction System)

❖ राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (NEFT)

(National Electronic Funds Transfer)

सन २००५ पासून भारतीय रिझर्व्ह बँकेने राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (NEFT) सुरु केली. यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करून पैशाचे हस्तांतरण केले जाते. निधीचे हस्तांतरण एका बँक खात्यातून दुसऱ्या बँक खात्यात केले जाते. या पद्धतीत एखाद्या व्यक्तीच्या खात्यावरील रक्कम त्या व्यक्तीच्या संमतीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या खात्यावर हस्तांतरीत केले जाते. एनईएफटी प्रक्रियेतून खातेदार निधीचे हस्तांतर करतो.

एनईएफटी करण्यासाठी खातेदारास एनईएफटीचा अर्ज भरून घावा लागतो. त्या अर्जात पैसे पाठविणाऱ्या व्यक्तीच्या खात्याची माहिती असते. नाव, खाते क्रमांक, रक्कम-अंकी व अक्षरी, स्वाक्षरी, दिनांक इत्यादी माहिती भरावी लागते. तसेच ज्या व्यक्तीला पैसे पाठवायचे आहेत त्या व्यक्तीच्या बँक खात्याची माहिती भरावी लागते. ज्याचे नाव, खाते क्रमांक, बँकेचे नाव, आयएसएफसी क्रमांक (ISFC No.) शाखेचे नाव इत्यादी माहिती भरावी लागते.

एनईएफटी अर्ज करून बँकेस सूचना व रक्कम वजा करण्यासाठीचा अधिकार दिला जातो. थोडक्यात खातेदाराच्या लेखी अर्जावरून लेखी संमतीवरून बँक निधीचे हस्तांतरण करते. राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण प्रक्रिया सुरक्षित, विश्वसनीय व जलद आहे.

एनईएफटी (NEFT) प्रक्रियेसाठी बँक अल्प शुल्क आकारते. सर्वसामान्य व्यक्तीस एनईएफटीचे शुल्क परवडण्यासारखे असते. साधारणत: १ जुलै २०१९ रोजी स्टेट बँक ऑफ इंडिया एनईएफटीसाठी शुल्क १०,००० रुपयांसाठी २.३६ रु. १०,००१ ते १ लाख - ४.७२ रु., १ लाख ते २ लाख - १४.१६ रु., २ लाखांच्या पुढे - २३.०६ रु. याप्रमाणे शुल्क आकारले जाते. निधी हस्तांतरण प्रक्रिया केंद्रिय बँकेद्वारे पूर्ण केले जाते. ग्राहकाच्या विनंतीवरून बँकेने एनईएफटी केल्यानंतर ग्राहकास पोहोच दिली जाते.

❖ तात्काळ निधी निपटान पद्धती/ योग्य वेळेत एकूण निधी हस्तांतर (आर.टी.जी.एस.)
(Real Time Gross Settlement)

आधुनिक काळात बँक आपल्या ग्राहकांना विविध सेवा-सुविधा उपलब्ध करून देत आहेत. ग्राहकांना दर्जेदार सेवा देत आहेत. बँकिंग क्षेत्राचा विकास झापाट्याने होतो आहे. माहिती-तंत्रज्ञानाचा उपयोग केला जात

आहे. पैशाचे स्थानांतर ऑनलाईन केले जाते. अलीकडे तत्काळ एकूण निधी हस्तांतर (NEFT) वापर वेगाने वाढत आहे. पैशाचे स्थानांतर ऑनलाईन व्हावे हा त्यामागील प्रमुख उद्देश आहे. यामुळे त्या बँकेच्या शाखेत व अन्य बँक शाखांत अशी रक्कम जमा होते. ज्या दिवशी रक्कम पाठविली आहे. त्याच दिवशी संबंधीत खातेदाराच्या खात्यावर रक्कम जमा होते. अशी रक्कम जमा होण्यास अल्पसा अवधी लागतो. ज्या खातेदाराच्या खात्यावर रक्कम जमा केली आहे. त्या खातेदाराला रक्कम जमा झाल्यानंतर त्याच्या मोबाईलवर एस.एम.एस. येतो. त्यासाठी त्या खातेदाराचा मोबाईल नंबर आपल्या बँकेत रजिस्टरला नोंद केलेला असावा. बिनधोकपणे सुरक्षित पैशाचे त्वरित हस्तांतर होते.

इ-बॅंकिंग सोयीमुळे एका बँकेकडून दुसऱ्या बँकेत निधीचे हस्तांतर त्वरित केले जाते. निधी हस्तांतर दोन बँकामार्फत केले जाते. निधीचे हस्तांतर एका बँकेकडून सूचना दिल्यानंतर दुसऱ्या बँक खात्यामध्ये तात्काळ हस्तांतर केले जाते. एखाद्या खातेदारास खात्यातील रक्कम दुसऱ्या बँकेच्या शाखेत त्वरित हस्तांतर करता येते. आरटीजीएस/एनईएफटी ही सुविधा केंद्रीय बँकेद्वारे उपलब्ध करून दिली जाते. यासाठी बँकांना केंद्रीय बँकेच्या नियमांचे व अटीचे पालन करावे लागते.

आरटीजीएस/एनईएफटी अर्जासोबत पैसे काढण्याची स्लीप (Withdrawal) भरून द्यावी लागते. जेवढा निधी हस्तांतर करावयाचा आहे. तेवढ्या रकमेची पैसे काढण्याची स्लीप भरून द्यावी लागते. पैसे काढण्याच्या स्लीपवर नाव, खातेक्रमांक, रक्कम अंकात व अक्षरात, दिनांक, सही आदी माहिती भरून द्यावी लागते. ही माहिती पैसे पाठविणाऱ्या व्यक्तीचे असते. यासाठी पैसे भरण्याच्या स्लीपचा अथवा चेकचा वापर करता येतो.

❖ **राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (National Electronic Funds Transfer) /
तात्काळ निधी निपटान पद्धती (Real Time Gross Settlement)**

राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण व तात्काळ निधी निपटान पद्धतीचे खालील वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

१. आदेशक खातेदार असावा : ज्या व्यक्तीला एनईएफटी (NEFT) अथवा आर.टी.जी.एस. ने निधी पाठवावयाचा आहे. ती व्यक्ती बँकेचा खातेदार असावा. त्या व्यक्तीला पैशाचे स्थानांतर दुसऱ्या व्यक्तीच्या नावावर करता येते. निधीचे हस्तांतर तात्काळ केले जाते. आदेशकाच्या बँक खात्यामधून निधीचे स्थानांतर होते. जी व्यक्ती पैसे पाठविते त्या व्यक्तीस आदेशक असे म्हणतात.

२. आदाता खातेदार असावा : ज्या व्यक्तीला पैसे पाठविले जातात त्या व्यक्तीला आदाता असे म्हणतात. ज्या व्यक्तीला पैसे पाठवावयाचे आहे. त्या व्यक्तीचे बँकेत खाते असावे लागते. त्या व्यक्तीच्या बँक खात्यात पैसे जमा होतात. त्या व्यक्तीला त्वरित पैसे प्राप्त होतात.

३. अर्ज भरून द्यावा लागतो : ज्या बँकेतून आर.टी.जी.एस. (RTGS) करावयाचे आहे. त्या बँकेचा आर.टी.जी.एस. अर्ज (Application Form) भरून द्यावा लागतो. जो छापील स्वरूपात बँकेतून प्राप्त होतो. तो अर्ज बँक शाखाप्रमुखाला केला जाते. त्यावर ज्या व्यक्तीने पैसे पाठविले आहेत. त्या व्यक्तीचे नाव,

खातेक्रमांक द्यावा लागतो. ज्या व्यक्तीला पैसे पाठवावयाचे आहेत त्या व्यक्तीचे नाव, खातेक्रमांक, बँकेचे नाव, शाखेचे नाव, आयएफएससी क्रमांक, रक्कम अक्षरी, रक्कम अंकी, मोबाईल क्र. दिनांक आदी माहिती अर्जात भरून द्यावी लागते.

४. शर्तीचे पालन : आरटीजीएस/एनईएफटीने निधीचे हस्तांतर एका बँकेकडून सूचना दिल्यानंतर दुसऱ्या बँक खात्यामध्ये तात्काळ हस्तांतर होते. दोन बँकांमार्फत निधीचे हस्तांतर केले जाते. अर्जावरील माहिती काळजीपूर्वक भरून द्यावी लागते. याला बँक जबाबदार नसते. मी आरटीजीएस नियमांचे व्यवस्थित वाचन केले आहे. त्याचे मी पालन करीन. ज्या व्यक्तीला पैसे पाठवावयाचे आहे त्याचे नाव, बँकेचे नाव, आयएसएफसी क्रमांक, खातेक्रमांक, रक्कम अंकी व अक्षरी आदी माहिती अचूक भरून देणे आवश्यक आहे.

५. सेवा शुल्क आकाराले जाते : आरटीजीएस सेवेसाठी बँका सेवा शुल्क आकारातात. सेवा शुल्क रक्कम अल्प असते. ही सेवा खातेदारास फायदेशीर आहे. सेवा शुल्क रक्कमही किती रक्कम पाठविली जाणार आहे. यावर अवलंबून असते. थोड्या रकमेला अतिशय अल्प सेवा शुल्क असते. १ जुलै, २०१९ रोजी स्टेट बँक ऑफ इंडियाचे १०,००० रु. पर्यंत – २.३६ रु., १०,००० रु. ते २ लाख रु. ते ५ लाख रु. – २३.६० रु. आणि ५ लाखाच्या पुढे ४७.२० रु. सेवा शुल्क दर होता.

६. दोन बँकांमार्फत निधीचे हस्तांतर : निधी हस्तांतर दोन बँकांमार्फत केले जाते. एखाद्या ग्राहकास त्याच्या खात्यातील निधी/रक्कम त्याच्या सूचनेनुसार दुसऱ्या बँकेच्या शाखेत सहजपणे व त्वरीत हस्तांतर करता येते. यासाठी केंद्रीय बँकेच्या नियमांचे व अटीचे पालन बँकांना करावे लागते. इ-बँकींग सोयीने एका बँकेकडून दुसऱ्या बँकेकडे निधीचे हस्तांतर तात्काळ केले जाते.

७. ग्राहकास पोहोच मिळते : आरटीजीएस अर्जासोबत पोहोच पावती असते. या अर्जाचे दोन भाग असतात. एक भाग बँक स्वतःकडे ठेवते. दुसरा भाग बँक ग्राहकास पोहोच म्हणून देते. त्यावर बँकेचा शिक्का व जमा करणाऱ्याची सही असते.

८. तात्काळ निधीचे हस्तांतर : एका बँकेकडून सूचना दिल्यानंतर दुसऱ्या बँक खात्यामध्ये तात्काळ निधीचे हस्तांतर केले जाते. निधीचे हस्तांतर दोन बँकांमार्फत केले जाते. सहजपणे व त्वरीत निधी हस्तांतरीत करता येते.

९. सुविधा केंद्रिय बँकेद्वारे : योग्य वेळेत एकूण निधी हस्तांतर समझोता ही सुविधा केंद्रिय बँकेद्वारे उपलब्ध करून दिली जाते. यासाठी बँकांना केंद्रिय बँकेच्या नियमांचे व अटीचे पालन करावे लागते.

१०. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर : इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाने संगणक इंटरनेटने निधीचे हस्तांतर एका बँकेकडून दुसऱ्या बँकेकडे केले जाते. त्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक संगणक व इंटरनेट माध्यमाचा वापर केला जातो.

११. कार्यालयीन वेळेत सेवा : आरटीजीएस सेवा बँकेच्या कार्यालयीन वेळेत दिली जाते. यासाठी ग्राहकास बँकेच्या कार्यालयीन वेळेत जावे लागते. निधी देवघेव वेळेत जावे लागते.

१२. निधी हस्तांतराची सोय : आरटीजीएस निधी हस्तांतराची जलद व तात्काळ सेवा आहे. एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात निधीचे हस्तांतर केले जाते. एका बँकेतून त्याच बँकेच्या शाखेत निधीचे हस्तांतर केले जाते.

एन.ई.एफ.टी./आरटीजीएस चे गुण / फायदे (Merits of NEFT and RTGS)

एनईएफटी/आरटीजीएस सेवेमुळे बँकेचे ग्राहक यांना अनेक फायदे मिळतात. निधीचे हस्तांतर तात्काळ करता येते. बँकेलाही अनेक फायदे होतात. बँकेच्या आर्थिक व्यवहारात वाढ होते. बँकेचे उत्पन्न वाढते. एनईएफटी/आरटीजीएस चे फायदे पृथीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. त्वरित निधीचे हस्तांतर : एनईएफटी/आरटीजीएसचा उपयोग निधीचे हस्तांतर करण्यासाठी केला जातो. सहजपणे व त्वरित निधीचे/रकमेचे हस्तांतर करता येते. त्यासाठी इ. बँकिंग संगणक इंटरनेट माहिती व तंत्रज्ञान साधनांचा वापर केला जातो.

२. ग्राहकांची सोय : आरटीजीएस बँक ग्राहकांच्या दृष्टीने अत्यंत सोयीस्कर साधन आहे. बँकेच्या कार्यालयीन वेळेत ही सेवा उपलब्ध असते. जलद निधीचे हस्तांतर केले जाते. अल्प खर्चात हस्तांतर केले जाते.

३. अल्प खर्च : पोस्ट ऑफिस मनीऑर्डर सोयीमुळे पैसे पाठविण्यासाठी खूपच खर्च येतो. तसेच डी.डी. (D.D.) ने पाठविण्यासाठी अधिक खर्च येतो. आरटीजीएसने निधीचे हस्तांतर नाममात्र अल्प कमिशन खर्चात होते. त्यामुळे बँक ग्राहकांचा आर्थिक फायदा होतो.

४. बँक व्यवसायाचा विकास : आरटीजीएस मुळे बँक ग्राहकांची संख्या वाढते. खातेदारांची संख्या वाढते. बँक ग्राहक खात्यावरील सर्व पैसे काढत नाही. काही पैसे खात्यावर शिल्लक राहतात. बँकांच्या ठेवीत व नफ्यात वाढ होते. बँकेला उत्पन्न मिळते.

५. बँकेच्या कार्यालयीन वेळेत सोय : आरटीजीएस सेवा बँकेच्या कार्यालयीन कामकाज वेळेत सेवा उपलब्ध असते. बँक ग्राहकाला बँकेची इतर कामे करून एनईएफटी सेवेचा लाभ घेता येतो.

६. सुरक्षित साधन : एनईएफटी निधीचे स्थलांतर/हस्तांतर करण्याचे सुरक्षित साधन आहे. खातेदाराने एनईएफटी अर्ज काळजीपूर्वक भरल्यास कोणतीही दक्षता घेण्याचे कारण नाही. बँक अधिकार ही दक्षता घेत असतात. चकीचे अर्थ निदर्शनास आणन देतात.

७. बँकेला उत्पन्न मिळते : आरटीजीएस सुविधा उपलब्ध करून दिल्याने बँकेला उत्पन्न प्राप्त होते. बँकेच्या नफ्यात वाढ होते. बँक या सेवेसाठी शुल्क घेतात. बँकेला कमिशन मिळते. विविध मार्गाने बँकेच्या उत्पन्नात वाढ होते.

८. रोख चलनाला चांगला पर्याय : आरटीजीएस हा रोख चलनाला चांगला पर्याय आहे. एनईएफटी फॉर्म भरून निधीचे हस्तांतर करता येते. ग्राहकांची रोख रक्कम हरवली जाऊ शकते. ही भिती आरटीजीएस व्यवहारात नसते. रोख पैशाचा वापर टळतो. चलनविरहित व्यवहाराला चालना मिळते.

९. चलन छपाई खर्चात बचत : एनईएफटी सेवेने निधीचे हस्तांतर संगणक इंटरनेटद्वारे केले जाते. एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत निधीचे हस्तांतर केले जाते. प्रत्यक्ष चलनाचा वापर केला जात नाही. चलनविरहित व्यवहार वाढतात.

१०. कोणत्याही ठिकाणी निधीचे हस्तांतर : आज ग्रामीण व शहरी भागात संगणक इंटरनेटची सोय आहे. बँकाचा विस्तार देशात सर्वत्र झाला आहे. त्यामध्ये कोणत्याही ठिकाणी निधीचे हस्तांतर करता येते.

११. रक्कम हरविण्याचा धोका नाही : आरटीजीएस सुविधामुळे रोख रक्कम देण्यासाठी घेऊन जाण्याची गरज नसते. रक्कम हरविली जाण्याचा धोका नाही. खात्यातन रक्कमेचे स्थलांतर होते.

❖ धनादेश व्यवहार पद्धति (Cheque Transaction System)

धनादेश महत्त्वाचा चलनक्षम दस्तऐवज प्रकार आहे. बँक व्यवहारातील एक प्रमुख पतसाधन आहे. बँकिंग कायद्यानुसार धनादेश निर्गमित करण्याचा अधिकार नसतो. बँकेचा खातेदार, ग्राहक आपली देणी देण्यासाठी व खात्यातन पैसे काढण्यासाठी धनादेशाचा वापर करतो.

धनादेशाची व्याख्या (Definition of Cheque)

चलनक्षम दस्तऐवज कायदा-१८८१ च्या विभाग ६ मध्ये धनादेशाची व्याख्या ठिली आहे.

“‘धनादेश म्हणजे विशिष्ट बँकेवर निश्चित रुकमेचे मागणी देय असणारे विपत्र होय.’”

यावरून धनादेशाचे चार गणधर्म स्पष्ट होतात.

^१ धनाटेश हे एक विपत्र असते

३ धनादेश हा नेहमी बँकेवर काढल्या जातो

३ धनाटेश इा नेहमी मागाणी करताज देय असतो

✓ ધ્રાટેશામદ્યો લિગિવિત તપણીલ અમતો કોણાતીવી અથ નમતે

❖ આટેશક : ધૂરાટેશ કાદાણા વા બંકેજા સ્વાતેદા અપનો વ્યાપ આટેશક અમે હ્વાતા

❖ आदेशिती : बँकेना पुरविलेल्या धनादेश पुस्तकातून खातेदार बँकेवर धनादेश काढतो बँक ही आटेशिती असते

❖ आदाता : धनादेशामध्ये ज्याचे नाव लिहिलेले असते ती व्यक्ती किंवा संस्था म्हणजे प्राप्तकर्ता किंवा अटाता असते

❖ धनादेशाचे प्रकार (Types of Cheque)

धनादेशाचे खालील प्रकार दिसून येतात.

१. वाहक धनादेश

वाहक धनादेश याला साधा धनादेश असे म्हणतात. वाहक म्हणजे धनादेश घेऊन येणाऱ्या व्यक्तीस ज्या धनादेशाचे पैसे देते. त्या धनादेशास वाहक धनादेश म्हणतात. धनादेश सादर करणाऱ्या व्यक्तीस धनादेशावर स्वाक्षरी करावी लागते. जी कोणी व्यक्ती हा धनादेश सादर करते तिला या धनादेशाचे पैसे मिळतात. अलिंकडे पैसे काढणाऱ्या व्यक्तीस ओळख दाखवावी लागते. अशा व्यक्तीचे बँकेत खाते असण्याची गरज नसते. वाहक धनादेश हरवल्यास आदेशकाचे नुकसान होऊ शकते. वाहक धनादेश हरवणार नाही, याची काळजी घ्यावी लागते. कारण जी व्यक्ती धनादेश बँकेत घेऊन जाईल त्याला पैसे मिळतात. अलींकडे धनादेश घेऊन येणाऱ्या व्यक्तीस फोटो आयडॅटी मागितली जाते. वाहक धनादेश सुरक्षित नसतो.

२. आदेश धनादेश

आदेश धनादेश म्हणजे एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीस पैसे द्यावेत असा मजकूर धनादेशात दिलेला असतो. धनादेशावर ज्या व्यक्तीचे नाव लिहिले असेल त्या व्यक्तीची ओळख करून घेण्याचे बंधन बँकेवर असते.

धनादेशावर सुनिल शिवाजी पाटील यांनाच २५,००० रुपये द्यावेत. धनादेशावर इंग्रजीत Order आणि Bearer हे दोन्ही शब्द खोडले असता ज्या व्यक्तीच्या नावाचा उल्लेख धनादेशावर असतो त्यालाच धनादेशाचे पैसे बँकेने द्यावयाचे असतात. वाहक धनादेशापेक्षा हा धनादेश सुरक्षित असतो.

३. रेखांकित धनादेश

रेखांकित धनादेश सुरक्षित असतो. धनादेशाच्या डाव्या बाजूच्या वरील कोपन्यात दोन तिरक्या समांतर रेषा काढतात, तेव्हा तो रेखांकित धनादेश होय. रेखांकित धनादेश हा प्राप्तकर्त्याच्या खात्यात रक्कम जमा केली जाते. धनादेश प्राप्तकर्त्याच्या नावे बँकेत खाते असणे आवश्यक असते. धनादेश देणाऱ्या बँकेकडून रक्कम वसूल केली जाते. रेखांकित धनादेश हरवल्यास कोणतेही नुकसान होत नाही. धनादेशावर ज्याचे नाव आहे त्यालाच धनादेशाची रक्कम मिळते.

(अ) सामान्य रेखांकन

सामान्य रेखांकन म्हणजे जेव्हा दोन तिरक्या समांतर रेषा धनादेशाच्या वरील डाव्या बाजूला काढल्या जातात तेव्हा त्यामध्ये ॲण्ड कंपनी, नॉट निगोशिएबल, अकाऊंट पेयी लिहिले जाते. अगर काहीच लिहिले जात नाही तेव्हा तो सामान्य रेखांकित धनादेश होय. जेव्हा धनादेश काढणाऱ्यास (आदेशक) प्राप्तकर्त्याच्या (अदाता) बँकेचे नाव माहीत नसते तेव्हा सुरक्षिततेसाठी ॲण्ड कंपनी असे लिहिले जाते. तर नॉट निगोशिएबल किंवा अकाऊंट पेयी असे लिहिले जाते तेव्हा असा धनादेश अहस्तांतरणीय (Not Transferable) असा अर्थ घ्यनित करतो.

(ब) विशेष रेखांकन

जेव्हा रेखांकनामध्ये विशिष्ट बँकेचे नाव लिहिले जाते तेव्हा प्राप्तकर्त्यास (अदाता) तो धनादेश संबंधित बँकेतच खात्यावर भरणे बंधनकारक असते. त्याशिवाय धनादेश वटत नाही. यासाठी धनादेश काढणाऱ्यास (आदेशकास) धनादेश घेण्याचे /प्राप्तकर्त्याचे (अदाता) बँकेचे नाव माहिती पाहिजे.

स्वयंअध्ययन प्रश्न

खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

१. निधीचे तात्काळ हस्तांतरण करण्यासाठी..... वापर केला जातो.

(अ) एनईएफटी (ब) मनिओर्डर (क) धनादेश (ड) या सर्वांचा

२. धनादेश काढणारास असे म्हणतात.

(अ) आदेशक (ब) आदेशिती (क) आदाता (ड) यापैकी नाही

३. निधी हस्तांतर सुविधा बँकेद्वारे उपलब्ध करून दिली जाते.

(अ) संघीय (ब) राज्य (क) केंद्रिय (ड) यापैकी नाही

४.४.४ बैंकिंगमधील सायबर गुन्हेगारी (Cyber Crimes in Banking)

आज संगणक व इंटरनेटचा वापर वाढत आहे. इ-बॅंकिंग व्यवहारात इलेक्ट्रॉनिक. माहिती तंत्रज्ञान, संगणक व इंटरनेटचा वापर केला जातो. बॅंकिंग विविध कार्ये व सेवा संगणक व इंटरनेटचा वापर करून केली जाते. सायबर गुन्हा संगणक व इंटरनेटशी संबंधीत आहे. संगणक व इंटरनेटचा वापर करून जे गुन्हे घडतात त्याला सर्वसाधारण: सायबर गुन्हा असे संबोधले जाते. संगणक व इंटरनेटचा दुरुपयोग झाल्यास व्यक्तिगत, समाज, राष्ट्राची मोठी हानी होऊ शकते. व्यक्तीचे, समाजाचे, राष्ट्राचे मोठे आर्थिक नुकसान होऊ शकते.

बँकिंगमधील सायबर गुन्हेगारी म्हणजे मोबाईल अथवा मेसेजेस करून एखाद्याच्या बँक खात्याची माहिती घेणे, क्रेडिट कार्ड, डेबीट कार्डवरील क्रमांक विचारणे. ओटीपी क्रमांक, पासवर्ड, आयडी क्रमांक माहीत करून घेणे. त्यातून आर्थिक फसवणूक करणे होय. नेट बँकिंग अकाउंट असेल तर त्याचा पासवर्ड व आयडी चोरणे. (हङ्क)

* व्याख्या (Definition of Cyber Crime)

१. संगणक, मोबाईल, इंटरनेट, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा गैरवापर करून एखादी व्यक्ती अथवा समूहाला शारीरिक अथवा मानसिक हानी पोहोचविण्यासाठी/बदनामीसाठी गुह्येगारी उद्देशाने केलेले कृत्य म्हणजे सायबर गृन्हा होय.

२. प्रा. एन. व्ही. परांजपे

“सायबर गुन्हेगारी म्हणजे असा गुन्हा की, जो संगणकाचा वापर करून केला जातो. या गुन्ह्यात संगणकात वापर माध्यम म्हणून, लक्ष्य साध्य करण्यासाठी म्हणून, पुन्हा अपराध करण्याचे साधन म्हणून केला जातो.

संगणक व इंटरनेटचा गैरवापर करणे याला सायबर गुन्हेगारी असे म्हणतात.

❖ बँकिंगमधील सायबर गुन्हेगारी म्हणजे काय ?

(Meaning on Cyber Crimes in Banking)

आधुनिक काळात बँकिंग क्षेत्रात संगणक व इंटरनेट इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर केला जातो. टेलिफोन बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, एस.एम.एस. बँकिंग, मोबाईल वेब पेमेंट्स, कॉन्टॅक्टलेस निअर फिल्ड कम्युनिकेशन, होम बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, मेल बँकिंग, एटीएम सेवा, क्रेडिट कार्ड (पतपत्र सेवा), डेबिट कार्ड (नावेपत्र) या कार्यासाठी/सेवेसाठी संगणक व इंटरनेट इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर केला जातो.

बँकिंगमधील सायबर गुन्हेगारी म्हणजे संगणक व इंटरनेटचा वापर करून आर्थिक फसवणूक करणे होय.

मोबाईल अथवा मेसेज करून एखाद्याच्या बँक खात्याची माहिती घेऊन गुन्हेगारी कृत्य करणे याला बँकिंगमधील सायबर गुन्हेगारी असे म्हणतात.

संगणक व इंटरनेट इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून एखाद्याच्या बँक खात्याची माहिती घेणे, खाते क्रमांक, क्रेडिट/डेबिट कार्ड क्रमांक विचारणे, पासवर्ड, आय.डी. क्रमांक जाणून घेणे/माहिती काढणे त्यातून गुन्हेगारी कृत्य करणे याला बँकिंगमधील सायबर गुन्हेगारी असे म्हणतात.

संगणक व इंटरनेट याचा वापर करून एखाद्या व्यक्ती अथवा संस्थांच्या संगणक प्रणालीमध्ये शिरून त्यातील माहिती हँक करणे (चोरणे) व गैरवापर करणे होय. आधुनिक काळात बँकिंग क्षेत्रात संगणक व इंटरनेटचा वापर वाढत आहे.

❖ सायबर गूळेगारीचे प्रकार (Types of Cyber Crime)

सायबर गुन्हेगारी कोणकोणत्या प्रकारची असू शकते याची माहिती असणे आवश्यक आहे. सर्वसाधारणतः सायबर गुन्हेगारीचे प्रकार पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

१. माहितीची चोरी करणे : सायबर गुन्हेगार अथवा हॅकर एखाद्या संगणकातील माहिती पेनड्राईव्ह, सी.डी.आदीचा वापर करून चोरतो. माहितीचा गैरवापर करतो. बँकिंग क्षेत्रात असे गुन्हे वारंवार घडतात. सायबर गुन्हेगार संगणकातील माहिती जाणून घेऊन पैशाचा गैरव्यवहार केला जातो.

२. सायबर स्टॉकिंग (चालविणे) : ई-मेल, फेसबुक, सोशल साईटवरून चॅटिंग माध्यमातून गुन्हेगार आपला आय.डी. (संगणकीय ओळख) पासवर्ड हॅक करणे (चोरणे). व्हायरस आपल्या संगणकात

डाऊनलोडसाठी पाठवून आपला बँक अकाउंट नंबर, पासवर्ड क्रमांक चोरून, आर्थिक फसवणूक केली जाते. संगणक व इंटरनेटचा वापर करून बँक अकाउंट नंबर, पासवर्ड नंबर चोरला जातो.

३. हॅकिंग : संगणक प्रणालीमध्ये अनाधिकृत केलेला प्रवेश म्हणजे 'हॅकिंग' होय. हॅकिंग करणाऱ्याला 'हॅकर' असे म्हणतात. ई-कॉमर्स साईटवर हॅकिंगचे प्रमाण जास्त आहे. संगणक हॅक करून माहितीचा गैरवापर केला जातो.

४. व्हायरस अॅटॅक : एखाद्या संगणक प्रणालीत ई-मेल, चॅटिंग याद्वारे व्हायरस पाठवून संगणकप्रणाली हॅकरच्या नियंत्रणाखाली आणली जाते. संगणक यंत्रणा बिघडली जाते. ट्रोजन व्हायरसद्वारे जगाच्या कोणत्याही कोपन्यात बसून जगातील कोणत्याही संगणकावर नियंत्रण ठेवता येते. बँकिंग व्यवहारात व्हायरस अॅटॅक मार्फत फसणवूक केली जाते. संगणकातील माहितीचा दुरुपयोग केला जातो.

५. पोर्नोग्राफी : अशलील मजकूर, चित्रफिती, छायाचित्रे याचा समावेश पार्नोग्राफी मध्ये केला जतो. इंटरनेटद्वारे अशलील मजकूर व चित्रफिती आणि छायाचित्रे डाऊनलोड करणे, प्रसारित करणे, पाहणे असे प्रकार पोर्नोग्राफीमध्ये मोडतात.

❖ बँकिंग सायबर गुन्हेगारीवरील उपाययोजना/दक्षता/घ्यावयाची काळजी (Precaution)

बँकिंग व्यवहारात सायबर गुन्हेगारी कृत्य वारंवर घडत आहेत. पैशाची फसवणूक केली जाते. त्यासाठी बँक ग्राहकाने काळजी घेणे आवश्यक आहे. घ्यावयाची दक्षता पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. कार्ड क्रमांक, खाते क्रमांक, आयडी, पासवर्ड, ओटीपी क्रमांक आदी कोणालाही सांगता कामा नये.
२. कार्ड क्रमांक, आयडी, ओटीपी, पासवर्ड आदी माहिती बँक फोन करून अथवा मेसेज करून विचारत नाही.
३. बँकिंग संबंधीत आवश्यक माहिती प्रत्यक्ष बँकेत जाऊन सादर करणे आवश्यक आहे.
४. बँक खात्याची माहिती, मेसेज करून कोणालाही पाठवता कामा नये.
५. क्रेडिट कार्ड व डेबिट कार्ड पैसे काढण्यासाठी अथवा भरणा करण्यासाठी कोणाकडेही देऊ नये.
६. आपल्या कार्डचा गोपनीय क्रमांक कोणालाही सांगू नये, कोठेही लिहून ठेवू नका.
७. कार्डच्या साहाय्याने पैसे काढताना व भरणा करताना ए.टी.एम. मशिनमध्ये एका वेळी एकाच व्यक्तीने प्रवेश करावा.
८. कार्ड सुरक्षित ठिकाणी ठेवणे आवश्यक आहे.
९. आपल्या कार्डचा गोपनीय क्रमांक (कार्डचा) वारंवार बदलणे.

१०. आपल्या कार्डचा गापेनीय क्रमांक बंद पाकिटातून रजिस्टर पोस्टाने पॅकबंद घरी येतो. ते पाकीट कोणालाही फोडण्यास सांगता कामा नये. त्यातील गोपनीय क्रमांक कोणाकडून जाणून घेऊ नये.
 ११. बँकिंग संबंधीत आवश्यक त्या माहितीसाठी शाखा प्रमुखांशी प्रत्यक्ष संपर्क साधावा.
 १२. संगणक व मोबाईलवर बँकिंगची माहिती साठवून ठेवू नये.

स्वयंअध्ययन प्रश्न

खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

४.३ सारांश

इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करून केल्या जाणाऱ्या बँक व्यवसायाला इ-बँकिंग असे म्हणतात. माहिती तंत्रज्ञान आधुनिक साधनांचा वापर करून बँक व्यवसाय केलाजातो. बँकांच्या दैनंदिन व्यवहारात कागदपत्रांऐवजी संगणकाचा वापर केला जातो. संगणक व इंटरनेटचा वापर केला जातो. भरणा करणे, निधीचे हस्तांतरण, पैसे काढणे, खात्याची चौकशी यांसारखे व्यवहार संगणक व इंटरनेटद्वारे करू शकतो.

बँकिंग क्षेत्रात पतपत्र सेवा फार लोकप्रिय झाली. वस्तू व सेवांची खरेदी करण्यासाठी, देणे देण्यासाठी, रक्कम काढण्यासाठी, पतपत्राचा खूप उपयोग होतो. इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम १९६६ मध्ये पतपत्र सेवेला प्रारंभ झाला. भारतात सर्वप्रथम १९८० मध्ये सेंट्रल बँक ऑफ इंडियाने पतपत्र योजना सुरु केली. पतपत्र प्राप्त करण्यासाठी ठरावीक नमुन्यात अर्ज करावा लागतो. पतपत्र हे एक प्रकारचे कर्जच असते. बँक खातेदारास डेबिट कार्ड देते. 'डेबिट कार्ड'ला मराठीत नावेपत्र असे म्हणतात. डेबिट म्हणजे नावे टाकणे अथवा खात्यातील रक्कम वजा करणे, रक्कम काढण्यासाठी व भरणा करण्यासाठी अधिक वापर केला जातो.

एनईएफटी/आरटीजीएस सोयीमुळे पैशाचे स्थानांतर ऑनलाईन केले जाते. एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेच्या शाखेत निधीचे हस्तांतर त्वरित केले जाते. आरटीजीएस सुविधा केंद्रिय बँकेद्वारे उपलब्ध करून दिली जाते. संबंधित बँकेत त्यासाठी आरटीजीएस फॉर्म भरून द्यावा लागतो. त्यासोबत पैसे काढण्याची स्लीप अथवा चेक भरून द्यावा लागतो. निधी हस्तांतरण दोन बँकांमार्फत केले जाते. त्यासाठी बँका सेवा शुल्क आकारतात. पोहोच देतात. चेकचा वापर टेणी देण्यासाठी व पैसे काढण्यासाठी केला जातो.

बॅंकिंग क्षेत्रातील सायबर गुन्हेगारी म्हणजे एखाद्याच्या बँक खात्याची माहिती घेऊन फसवणूक करणे. एखाद्या खातेदाराच्या खात्याची माहिती घेणे, कार्ड क्रमांक जाणून घेणे, ओटीपी क्रमांक, पासवर्ड, आयडी क्रमांक माहीत करून घेणे. त्यातून आर्थिक फसवणूक करणे होय. संगणक, इंटरनेट, मोबाईल माध्यमांचा गैरवापर करून एखादी व्यक्ती आर्थिक शारीरिक, मानसिक हानी पोहोचविण्यासाठी गुन्हेगारी उद्देशाने केलेले कृत्य म्हणजे सायबर गुन्हा होय.

४.४ पारिभाषिक शब्द

१. इ-बॅंकिंग : इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करून बॅंकिंग व्यवसाय करणे.
२. क्रेडिट कार्ड : पतपत्र सेवा
३. डेबिट कार्ड : नावे पत्र

४.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- ४.२.१ : १. (ब) २. (अ)
- ४.२.२ : १. (ब) २. (क) ३. (ड) ४. (ब)
- ४.२.३ : १. (अ) २. (अ) ३. (क)
- ४.२.४ : १. (अ) २. (ड)

४.६ सरावासाठी प्रश्न

(अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. इ-बॅंकिंग म्हणजे काय ? इ-बॅंकिंगची वैशिष्ट्ये सांगा.
२. पतपत्र सेवेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
३. डेबीट कार्डाची वैशिष्ट्ये सांगा.
४. बॅंकिंग क्षेत्रातील सायबर गुन्हेगारीचे प्रकार सांगा.

(ब) टीपा लिहा.

१. इ-बॅंकिंगचे प्रकार	५. तत्काळ निधी निपटान पद्धती (RTGS)
२. पतपत्र सेवा	६. चेक व्यवहार पद्धती
३. डेबिट कार्ड	७. बॅंकिंग क्षेत्रातील सायबर गुन्हेगारी
४. इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतर (NEFT)	८. बॅंकिंग क्षेत्रातील सायबर गुन्हेगारीवरील दक्षता

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१. Bhasin Nitin (2010) Financial Institutions and Financial Market in India, Functioning and Reforms, New Century Publications, New Delhi.
२. Sethi Jyotsna and Bhatia Nishwan (2003), Elements of Banking and Insurance, Prentice Hall of India, New Delhi.
३. प्रा. भोसले, प्रा. काटे, बँका आणि वित्तीय संस्था, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, डिसेंबर २०१४.
४. डॉ. सी. जे. जोशी, प्रा. के. सी. जोशी, पैसा आणि वित्तीय रचना, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती, जून २०१९.
५. प्रा. डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे, प्रा. बी. डी. कुलकर्णी, बँक व्यवसाय व सहकार, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २५ जून, २००९.
६. डॉ. के. पी. बैरागी, प्रा. रमेश देसाई, बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे, अर्थव्यवसाय, पुणे, १५ जुलै, २०१३.

■ ■ ■